

«ЗОЛОТІ ІМЕНА УКРАЇНИ»

ІГОР КОЛЯДА

АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Біографічний науково-популярний нарис

(до 180-річчя Національного педагогічного університету імені
М.П.Драгоманова)

Київ

2016

УДК 82.0: 821.161.2
ББК 83.3 (4 Укр)

М. Драгоманов — завжди актуальна постать для національної суспільної думки. Він часто був протиположністю глибинному етноцентризмові, сповіданому галицькими народовцями і київськими старогромадівцями, він наражався на звинувачення у недостатньо твердій позиції в національному питанні, у підкресленому космополітизмі і схильності перед російською літературою. Він зачинатель сучасної національної публіцистики. Михайло Петрович сприяв і появі першої української партії нового типу, що стала виразником українського ліво-демократичного інтересу, — Радикальної партії на чолі з І. Франком і М. Павликом. Його навіть іноді називають першим українським соціалістом, радше він був філософом лівої ідеї в європейському, а не вітчизняному значенні цього поняття. Його ще називають батьком українського федералізму та неприхильником самостійності України. Але насправді противником української незалежності М. Драгоманов ніколи не був. Він був актуальним у часи Української революції 1917—1921 років, його ім'ям назвали колишній київський університет у добу розстріляного відродження 1920-х, його ім'я піднімали на прапор відродження шістдесятники. М. Драгоманов залишив нам неоціненну творчу спадщину, яка залишається належно не оціненою і в нинішню добу.

ЗМІСТ

- Розділ перший. Родовід.*
- Розділ другий. Батько.*
- Розділ третій. Матір.*
- Розділ четвертий. Дитинство.*
- Розділ п'ятий. Спудей.*
- Розділ шостий . Громадівець.*
- Розділ сьомий . Вчений.*
- Розділ восьмий. Ювілей.*
- Розділ дев'ятий. Дружина. Родина.*
- Розділ десятий. Діти. Онуки.*
- Розділ одинадцятий. Вічність*

*Присвячую своїй мамі Анастасії Максимівні,
батькові Анатолію Марковичу,
селянського роду Коляди та
служилого дворянства Стрельцових*

"Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу й Європа. Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався за других лишень того, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на земній кулі?! Люди інтересуються звичайно лишень тими, хто одбивається, і таким лишень звичайно й помагають".

(Михайло Драгоманов, ж. «Народ», 1895 р.)

«Народ, що не шанує своїх великих людей, не вартий зватися освіченим народом... Драгоманов для нас є чимось більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника... Голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління...» (І. Франко).

«Громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомості національної, як хто інший» (Є. Чикаленко).

„Для України Драгоманов справді був тим „апостолом правди і науки”, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко” (С. Єфремов).

Розділ перший.

Родовід

Драгоман — слово походить з арабської мови (тарджуман — толмач, посол, перекладач), вживається з XII ст. і запозичене з ділового лексикону часів імперії Великого Війська Степового і Османської Імперії, вживалося в діловодстві Війська Запорізького, Держави Війська Запорізького (Гетьманщини), Російської імперії тощо.

За родинним переказом рід Драгоманових має грецьке походження. Їхній предок з'являється в Україні у XVII ст., у період Хмельниччини і служить у дипломатичній службі гетьмана Богдана. За перекладацьку діяльність Михайлову предку за тодішнім козацьким звичаєм дали прізвисько «драгоман», яке згодом стало вживатися як офіційне прізвище. Згодом Драгогани почали українізуватися – одружуватися з українками, переймати місцеві звичаї та обряди, називати своїх дітей українськими іменами. «У нашій драгоманівській сім'ї збереглась пам'ять про те, що пращур нашого роду був заволока з Греччини, по національному походженню таки грек; служив він драгоманом при гетьманському уряді, за гетьмана Богдана Хмельницького, в Чигирині. Як звісно, слово «драгоман» і в нашій мові здавен мало значення назви загальної, а не імені власного; отже, І. Котляревський вживає його так у своїй «Енеїді»: «А также пхнув він драгомана і до латинського султана»; слово це по своєму первісному змісту означає — перекладач; можливо, що означало воно взагалі назву якогось урядовця при чужоземній державі, а як і український уряд мав різні взаємини з урядами чужоземними, то й при уряді гетьманському були драгогани — перекладачі або й взагалі люди причетні до якоїсь місії, посольства (власне, в такому розумінні і вживає це слово Котляревський), урядовці для справ дипломатичних. За яким часом назва ця могла стати й іменем власним, як сталося з прізвищем роду драгоманівського, на зразок Коваль, Коваленко, Ковальчук, Кобзар, Кобзаренко і т. ін., хоть ці нащадки давніших майстрів уже й не були ні ковалями, ні кобзарями. Власне, єсть актовий документ, що прадід наш Стефан Драгоман вже й не був драгоманом, а однак мав це прізвище. Жив він уже на Полтавщині, і вибрано його було, мовляв документ, «яко чоловіка зацного і віри годного», війтом міста Переяслава. Треба зауважити, що цей Стефан Драгоман (як свідчить один актовий документ) підписував своє ймення й прізвище не «Степан Драгомановъ», а «Стефанос Драгоман» і до того — буквами грецькими, лишивши, таким чином, слід своєї родової культури грецької (дарма що інші урядовці

підписалися поруч із ним, на тім самім документі, нашим звичайним актовим письмом руським). Син Стефана Драгомана, Яким (наш дід), підписувався вже «Акимъ Драгомановъ», міняючи вже початок свого імені й закінчення прізвища (на -ов) по звичаю московському, що став уже, по зміцненню московської влади на Україні, ніби й для наших людей урядових, чи взагалі письменних, майже обов'язковим... Треба зауважити, що наше родове прізвище Драгоман і Драгоманов зостається двоїстим, можна сказати; і до сього дня писалося воно й вимовлялося в осередку письменному, сказати б «панському», по-московському — Драгоманов, а селяни й міщани нашого рідного полтавського кутка завжди казали й кажуть «Драгоман» або «Драгаман»; «лікар Драгоман» — кажуть наші селяни ще й тепер, коли спогадують мого брата Олександра, дуже відомого проміж гадяцьким селянством (помер тільки в 1919 році). «Старий Драгоман» — казали про нашого батька. Але вернись до спогаданого діда нашого, Якима. З Переяслава переселився він до іншого полтавського й теж гетьманського міста Гадяча, або по-стародавньому — Гадячого [Гадяч — звано це місто по-урядовому, а Гадяче зветься воно проміж околиць селянами ще й тепер; кажуть: «поїхати до Гадячого», «купити щось - у Гадячому». Либонь, ця назва пішла через те, що в околиці сього міста, по його узгір'ю, в лісах, у ярах, та й на луках, було чимало (є й тепер) вужів і гадюк; є й рослина така — зветься «гадяче зілля». (Прим. Олени Пчілки).] Тут служив Яким Драгоман при гетьманськім уряді генеральним суддею і одружився з дочкою теж доволі значного урядовця, військового обозного [Військовий обозний — старший над військовою арматою, се перший по гетьмані старшина у війську. (Прим. Олени Пчілки)] Колодяжинського. Цей Колодяжинський був досить багатий, мав чималий земельний маєток і велику садибу при селі Будищах. Приставши в прийми до Колодяжинського, Яким Драгоман і оселився в Будищах, у просторій садибі Колодяжинського, що займала ціле узгір'я над річкою Пслон і сягала аж до села, що тягнеться й тепер геть берегом тієї ж річки. Ця садиба, млини та земля Колодяжинського й перейшли до Якима

Драгомана, пізніш — Драгоманова, яко посаг його дружини, дочки Колодяжинського». (зі спогадів Олени Пчілки).

За оцінкою сучасних дослідників твердження Олени Пчілки, що їхній дід Яків «служив при гетьманським уряді генеральним суддею і одружився з дочкою також доволі значного урядовця, військового обозного Колодяжинського» не має документальних підтверджень. Яків Колодяжинський (Колодяжний), його тесть, також не був військовим обозним. «Драгоман» означає «перекладач» в арабській мові, а не в грецькій.

Архівні джерела свідчать, що у першій половині XVIII ст. родина Драгоманів мешкала у Переяславському полку. Її глава Степан (Стефанус) (прадід Михайла Драгоманова) у 1740-х роках працював управляючим маєтків генерала Вишневецького, а потім відкупником по збору податків у Переяславському полку. Одружився на козачці з Переяслава. Як придане за дружиною отримав житловий будинок у місті, землю на ринку для ведення торгівлі, пусте місце для млина на р. Трубіж, а також пахотне поле «в другій сотні днів до ста» (приблизно 80 десятин). За рекомендацією Генеральної Військової канцелярії був обраний війтом Переяслава (1756 – 1763), активно займався підприємницькою діяльністю. Але через конфлікт з місцевим полковником Сулимою та іншою полковою старшиною, які все більше наступали на права магістрату, був усунутий з цієї посади. Розорився, мусив проживати з сім'єю в чужих людей, переїхав до Гельмязова і мешкав у обійсті гельмязівського писаря Панкевича, де в 1768 р. і закінчив свій життєвий шлях. Подружжя мало щонайменше трьох дітей, синів Григорія, що в 1770-х роках служив у земському суді в Глухові, молодшого Якима і сестру, до якої в Полтаву й переїхала вдова.

Молодший син Яків Степанович Драгоман, дід Михайла Петровича Драгоманова (1755 р.н.), успадкував від батька титул значкового товариша; служив військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а в 1788 р. отримує почесне звання «абшитованого (у відставці. – Авт.) військового товариша Гадяцького полку», яке надавалося або після служби

військовим канцеляристом, або ж просто за належність до заможної міщанської верхівки. Це звання прирівнювалося до посади сотника й виводило його носія з під юрисдикції сотенної старшини. Мав 53 підданих селян.

У 1790 р. отримав військовий чин поручика. Активно вписувався в імперську суспільну ієрархію, отримав дворянство, звання колезького асесора, що відповідало чину восьмого класу «Табеля про ранги» Російської імперії, часто іменував себе «Аким Драгоманов». Чин колезького асесора відповідав офіцерському чину прем'єр-майора й передбачав звертання «ваше високоблагородіє».

Яким Степанович Драгоманов успішно господарював, одружився з дочкою судді Гадяцького полку Ганною Яківною Колодяжною (1787 р.). Сам суддя Колодяжний був людиною далеко не бідною, мав кілька маєтків, у тому числі у Монастирських Будищах (тепер Великі Будищі. – Авт.), а у Гадячі «двір новий на 72 сажні з огорожею». Тесть Яків Колодяжний дав у посаг хутір біля с. Сергіївки Лохвицького повіту та землю Монастирські Будища, де у подружжя Якіма та Ганни народилися їхні сини й доньки.

Відомості про склад сім'ї Якіма Степановича Драгоманова суперечливі й неточні. «У Якіма були три сини й донька. Старший пішов слідами батька — залишився вести господарство у маєтку. Молодші ж подалися до Петербурга вчитися і служити: Петро (народився 1802 року) вступив до юридичної школи, а Яків (на рік старший) — до військової». За свідченням І. Айзенштока, «з молодшим братом Олексієм, який взяв на себе після смерті батька господарські клопоти. Яків, вочевидь, мав мало спільного». А ось що знаходимо у спогадах нащадків Драгоманових: «Опріч... найменшого сина, Петра, було в нашого діда ще двоє старших синів — Олексій і Яків, була й дочка Ганна...» (Олена Пчілка); «Яким мав синів: Олексія, Якова (декабриста) і Петра, що народився 29 червня 1802 року» (Ольга Косач-Кривинюк).

Уточнити й доповнити суперечливі відомості дає змогу датований 1809 роком формулярний список Я. С Драгоманова, який зберігається у документах родової справи, поданих у департамент герольдії для підтвердження дворянського звання. З нього стає відомо, що колезький асесор Я. С. Драгоманов одружений з дочкою полкового судді Якова Колодяжинського Ганною і має дітей: Івана, 29 років, артилерії капітан - лейтенанта у відставці; Олексія, 21 рік, колезького реєстратора, який перебуває на службі при міністерських справах; Якова, який народився 1801 року, лютого 24; Петра, який народився 1802 року, червня 29; дочок — Параскеву 22 років та Ганну 14 років. На родовідному дереві, зображеному на арк. 26 цієї ж справи, є доповнення про те, що в Якіма Драгоманова були ще дві доньки — Олена і Єлизавета.

Таким чином, документи свідчать: у сім'ї Якіма Степановича Драгоманова було чотири сини і чотири доньки.

Я.С. Драгоманов дбав про добре виховання, освіту своїх дітей, готував синів до життя в столиці Російської держави. «Переїнявши маєток Колодяжинських, дід наш Яким Драгоман ретельно взявся до господарства: опріч земель будиських, орудував він теж іншими маєтностями на повіті: мав ліси за Пслон, мав і хутір з лісом та млином під селом Сергіївкою (урочище це й тепер зветься Драгоманщиною). З Будищ Драгоман вже не виїздив нікуди, жив там до самої своєї смерті. Неоднакову освіту дав дід Яким своїм дітям. Дочку не посилав з Будищ учитись нікуди; вона зосталась ледве грамотною і пішла заміж за гадяцького купця Ялового. Цей Яловий був доволі багатий, мав свою крамницю у Гадячому, де торгував переважно рибою та сіллю, що привозилися з Криму. Мав Яловий і хороше дворище в Гадячому (єсть воно й тепер при Соборній площі). Ганна Якимівна, пішовши за міщанина, мовби вже й не мала на думці якогось «панства», ходила поміщанському і говорила «по-простому», себто мовою українською, власне так, як говорилося здебільшого і в драгоманівському дворі, в селі Будищах» (Олена Пчілка).

Сучасна дослідниця Оксана Супронюк за архівними джерелами з'ясувала деякі суперечності у спогадах Олени Пчілки про родину діда Якова та подальшу долю його дітей. Зокрема, їй вдалося встановити та реконструювати повну біографію О. Я. Драгоманова (1788–1856), розкривши його роль у подальшій долі його молодших братів: Петра та Якова. Так, їй вдалося відшукати фундаментальний «Довідник з історії військового міністерства за 1802 — 1902 р.р.»(СПб., 1909), в якому зазначено, що Олексій Якович Драгоманов народився у 1788 році, службу почав у Першому департаменті Малоросійського полтавського генерального суду, а з 1808 року служив у Петербурзі, спочатку при міністерстві внутрішніх справ, потім, з 1812 року, у військовому міністерстві. Зробив досить вдалу кар'єру: у 1825—1827 роках був на посаді обер- аудитора при міністрі, а в 1831-му керував канцелярією військового міністерства. У відставку вийшов у 1832 році у чині військового радника, за бездоганну службу нагороджений багатьма орденами, медалями і знаками. Після цього до 1856 року жив у своєму маєтку у Монастирських Будишах Гадяцького повіту на Полтавщині.

На думку сучасних дослідників, брат Олексій Драгоманов був саме тією сильною «рукою» у військовому міністерстві, про яку писала у своїх спогадах Олена Пчілка (хоча вона мала на увазі «колишнього товариша діда по службі, з числа тих українців, що, після занепаду місцевого врядування, подалися «шукати щастя» на Московщині — і не помилились») і яка допомогла Якимі Степановичу прилаштувати у Петербурзі молодших синів — Петра та Якова.

«... у великому драгоманівському молитовнику (так званих «святцях») зосталось записано рукою нашого діда при відповідному дні: «Сего дня сыновья мои, Яков и Петр, выехали въ Санкт-Петербург. Да сохранит их Господь на всех путях их!»... В Петербурзі синів його вряжено до видатніших шкіл. Якова — до військової, а Петра, згідно з бажанням батьковим,— до «Училища правоведения», що випускало вчених правників та дипломатів. В училищі тому, oprіч науки, належної до правництва, учено

теж чужосторонніх мов — німецької, французької й латинської (наш батько й знав їх добре). По скінченні своєї науки Яків і Петро Драгоманови й zostались у тому Санкт-Петербурзі.»(Олена Пчілка)

Розділ другий.

БАТЬКО.

«Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, — річ, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше», — зазначав Михайло Драгоманов в «Автобіографічній замітці» (1883 р.).

Небагато відомо про долю й життя батька Михайла Драгоманова. Дуже мало відомостей знаходимо і в спогадах його дітей та онуків.

«... У будиській оселі в подружжя Драгомана та Колодяжинської і вродився батько наш Петро Якимович, записаний яко «Петръ Драгомановъ»» (Олена Пчілка).

Петро Якимович Драгоманов (1802— 1860) народився в с. Монастирські Будища Гадяцького повіту Полтавської губернії. Очевидно початкову освіту здобув у Гадячі. Після закінчення Петербурзького училища правознавства служив з 1817 року разом з братом Яковим на різних посадах у канцелярії військового міністерства, а з 1822 до 1836 рр.: у «Временной комиссии для решения счетов по заграничному отделу», «Временной комиссии Комиссариатского департамента» та «Провіантском департаменте». 1836 року вийшов у відставку в чині колезького асесора.

У 1838 році Петро Драгоманов повернувся з Петербурга в Україну «з ідеями, які становили суміш християнства з філософією XVIII ст. і якобінства з демократичним цезаризмом» (М. Драгоманов).

У 1840 —1844 рр. його обирали засідателем гадяцького повітового суду, але незгоди з представниками місцевого дворянства змусили його покинути службу й зайнятися приватною адвокатурою. Дуже стримано пише про це в

«Автобіографії» Михайло Драгоманов: «Батько мій не знайшов собі місця у канцелярсько-дворянському ладі маєткового життя миколаївського часу і, одружившись, більше сидів удома і читав книжки, якщо не клопотався по процесах різного дрібного люду — селян (з колишніх козаків), які шукали волі, рекрутів, несправедливо взятих в армію, і взагалі всіх пригнічених. За це його терпіти не могли місцеві чиновники і більша частина поміщиків».

Батько його викликав невдоволення у сусідів-поміщиків тим, що часто допомагав селянам судитися з ними, а ще, їдучи в бричці, відповідав на привітання простолюдинів, що, як водилося, знімали перед ним шапки. Він писав вірші українською мовою і збирав народну поезію. Михайло змалечку говорив українською. «Батько мій був в одвертій війні зо всім повітовим магнатством і урядом, писав на його бумаги всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всмілювалися "доказувать свої права на вольность". Через це батько мій був дуже звісний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, при чому й батько мій сам знімав шапку на всякий мужицький поклон (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моєму батькові), і мене навчив теж знімати шапку» (М. Драгоманов. «Австро-руські спомини»).

Християнський гуманізм Петра Яковича проявлявся і у толерантному ставленні до представників інших народів, інших конфесій. «Везли через наше місто якихось полонених турків. Якось, на Великдень саме, що прийшовся дуже рано, напровесні, зайшли на наш куток і посідали на пригорі, на сусідньому цвинтарі, троє турків; ми боялись їх, виглядали тільки через тин, хоч і не було чого боятись: вони сиділи такі нужденні, беззбройні, так смутно дивилися на весняну повінь... Ну, а все ж то були турки, справжні, в чалмах, у якомусь чудному вбранні; обличчя темне, очі такі чорні. Наш тато пішов до тих бранців і закликав їх до нас у хату; казав мамі, що годиться в таке велике свято пригостити й ворогів... На столі, по звичаю, стояли паски й багато всього їстівного; одначе турки не все могли їсти,— додержували

свого закону,— тільки охоче їли паску, взяли дечого й з собою. Відходячи, говорили щось таке незрозуміле, прикладаючи руку до чола, до грудей. Острах і жаль брав нас, як дивились ми на них...» (Олена Пчілка. Спогади)

Відомий психолог Костянтин Платонов вважав, що підструктура особистості, яка забезпечує відповідність вчинків людини прийнятим нормам і законам, безпосередньо пов'язана з рівнем її моральних цінностей.

Отже, можна говорити про особливе відчуття справедливості, властиве «вродженим» правозахисникам, та про їхню стійку внутрішню установку на активну протидію зловмисництву.

Питання, чи успадковуються такі психічні конструкти, досі не з'ясоване. Все ж, існування династій юристів, про які ще в XIX столітті писав Френсіс Гальтон («Спадковий геній», 1875), свідчить на користь імовірності генетичного перейняття спеціальних задатків, які сприяють успішній правозахисній діяльності.

Безсумнівно, представники роду Драгоманових були наділені загостреним відчуттям справедливості, потреба реалізувати яке спрямовувала їхній фаховий вибір і формувала династичну філантропійну настанову. Вроджене прагнення до гармонії, правильного світопорядку поєдналося в них із яскравими лідерськими задатками й мужністю, можливо, успадкованими від предків-військових. Із покоління в покоління Драгоманови також переймали дар слова, непересічний гуманітарний інтелект і потужні аналітичні здібності. Тому не дивно, що з роду, який володів таким спектром генетично детермінованих властивостей, майже всі Драгоманови займалися громадською діяльністю, яку часто вели всупереч загальноприйнятій течії, презентуючи ще одну стійку фамільну рису – нонконформізм.

Ось це гуманістичне почуття справедливості було головною силою, що спричинилася до правозахисної діяльності Драгоманова-батька і привела Драгоманова-сина в український рух.

Про полтавський період біографії П. Я. Драгоманова свідчать спогади сина Панаса Мирного – М. Рудченка «Лесина родина», в яких зазначається, що Петро Драгоманов був прототипом одного з персонажів роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — Петра Колодязя. Панас Мирний, як пише автор, ще з дитинства захоплювався родиною Драгоманових, з якою був знайомий з 1858 року, коли Рудченки переїхали жити до Гадяча. Був він ровесником Ольги Драгоманової (Олени Пчілки). Розділ із розповіддю про долю Петра Колодязя, тобто Петра Якимовича Драгоманова, був дописаний Панасом Мирним до другої частини роману і називався «Мекка». Цей розділ не увійшов до остаточного тексту твору з цензурних міркувань, бо надто вже відчутним був у ньому гострий викривальний струмінь, а події і герої дуже нагадували своїх прототипів — і ще живих гадяцьких дворян. Зараз цей розділ ми можемо прочитати у семитомному зібранні творів Панаса Мирного. Ось яким постає в ньому образ батька Михайла Петровича: «Між сусідами Колодязь славився як чоловік дуже розумний, з дуже гострим язиком, а до того ще й масон. Кажуть, що його й рід масонський був. [...] Гарячий був, як огонь, а сміливий, як чоловік великого розуму і кріпкої волі. [...] Як ділом не допече, то словами. Він ото й прізвища подавав: цілий рід гетьманського царка прозвав «сонмищем», а Красногірку «Меккою»! Та нічим він так не допікав панів Польських, як тими «вольними». Тільки було й робить, що кріпакам волю одшукує. [...] І справді: одного визволив. І — пішла поголоска на цілий повіт: «Колодязь волю одшукує. Колодязь з неволі визволяє... До Колодязя!» [...] Не жалували ж і його пани Польські, як свого кривого ворога. Коли б здужали, вони б його на шматки розірвали; якби можна, в ложці води втопили... Та ба! Нічого з таким колючим не подієш: прилюдно такого й зачіпати страшно! То вони хоч нишком рили під його. І дорили до того, що зовсім від його панків одбили. Хто його знав — став цуратися, щоб не прогнівити бува всесильного гетьманського царка. Одні тільки полупанки та гетьманські міщани не цуралися Колодязя, та кріпаки щонеділі, щоярмарку ходили до нього волі

одшукувати. [...] Так і занемоглося під тяжкою нудьгою громадського горя, так і зачало невеселе життя Колодязя. Ніхто його не пригрів, не пожалкував, не приголубив... Не подарували йому провин його і після смерті. За убогим гробом ішла його заплакана жінка з малими сиротами; коло неї — всього тільки одним - один лисенький панок з хлопчиком - сином та ціла юрба гетьманських міщан... Кріпакам було не до того, вони працювали на панщині... Тоді саме пронеслася чутка про волю...» Розділи, які не ввійшли до остаточного тексту роману, зокрема образ Петра Колодязя, були у свій час предметом аналізу М. Є. Сиваченка. Але тоді дослідник історії створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» змушений був відзначити: «Хто конкретно послужив прототипом для образу протестанта Колодязя — зараз сказати важко, бо якихось матеріалів про це немає. Однак є очевидним той факт, що живий прототип образу Колодязя був людиною близькою до родини Рудченків, зокрема був відомий Мирному». Як вважають сучасні літературознавці, спогади М. Рудченка, які багато в чому збігаються зі спогадами Михайла Драгоманова та Олени Пчілки, дають підставу вважати це питання вирішеним. Звертає на себе увагу і близькість характеристик поглядів Петра Драгоманова — у спогадах сина і в романі Панаса Мирного. На жаль, у нас немає документальних даних, що могли б поширити і пояснити наведену М. П. Драгомановим формулу, якою він визначає особливості батькового світогляду, але є підстави гадати, що філософія XVIII ст., якобінство, християнство — це скептицизм, раціоналізм, вільнодумство і своєрідний містицизм, якими відзначалися люди з «гострим язиком» і які визначали зміст, що вкладався в той час у поняття «масонство».

Окрему цікаву сторінку біографії П. Я. Драгоманова становить його поетична творчість часу перебування у Петербурзі. Це твори на сторінках петербурзьких журналів та альманахів «Северная звезда» (1829), «Северный Меркурий» (1830—1831), «Гирланда» (1831), «Литературные прибавления к «Русскому инвалиду» (1832). Більшість з них — російські переклади з французької мови (Парні, Ламартін), з англійської (Берне та ін.). Є й кілька

оригінальних творів. Всього до нас дійшло 14 поезій Петра Драгоманова, різноманітних щодо тематики й жанрів (елегії, послання, альбомні вірші, епіграма). Не пощастило, на жаль, знайти в тогочасній літературній критиці відгуків про цю творчу діяльність, як і про діяльність Якова Драгоманова. Вірші братів були органічним виявом їхніх роздумів про своє призначення і місце в житті. Подібна поезія культивувалася у широкому середовищі освіченого чиновництва, провінційного і дрібного столичного дворянства, значну частину якого у Петербурзі 1830-х років становили вихідці з України. На смаки цієї масової читацької аудиторії орієнтувалося в той час багато петербурзьких періодичних видань, насамперед «Библиотека для чтения». Про інтерес Петра Драгоманова до цього журналу свідчить, зокрема, той факт, що він, за спогадами Олени Пчілки, передплачував його разом з іншими виданнями до кінця життя. З боку світоглядного, тематичного й стилістичного твори Драгоманових вкладаються у систему школи «гармонійної точності», як влучно назвав російську елегійну школу О. Пушкін у відгуку 1830 р. на поему Ф. Глінки «Карелія». Вірші представників цієї школи у 1820—30-х роках характеризуються досить високим рівнем поетичної техніки. Це давало змогу навіть епігонам з оточення видатних поетичних індивідуальностей триматися на рівні і заповнювати поетичні розділи альманахів та журналів. Ліричним героєм молодих поетів стає, з одного боку, безтурботний гедоніст, який шукає духовної свободи у дружбі, коханні й поетичному дозвіллі, а з другого — людина самотня, заглиблена в себе, яка потерпає через свою відірваність від батьківщини, через недосконалість навколишнього світу. Зразком елегії у творчості Петра Драгоманова можна вважати послання «М. А. Б[ес-туже]ву-Р[юми]ну» («Северный Меркурий», 1830, № 5), присвячене видавцеві, письменнику і журналісту, який ввів поета у коло «парнасских рыцарей столицы». У ньому розгорнуто весь комплекс традиційних елегійних мотивів (самотність поета, втеча у творчість як єдину сферу вільного вияву творчого духу особистості, протиставлення її недосконалому світові):

В раздумьи одиноком.
Когда Гонимый непостижным роком.
Под чуждым небом я вздыхал.
Глядел, как годы средь печали
Ручьем незримым протекали,
И сердце к горю приучал,
Лишь Муза тайным вдохновеньем
Певцу усладою была,
И миг душа моя цвела
Любимым сердца наслажденьем...

Епікурейські мотиви — насолода життям, дружба і кохання як своєрідний культ — звучать у віршах-перекладах, вільних переробках, джерела яких часто не вказуються і ще мають бути встановлені: «Счастье» («Северная звезда», 1829, с. 80); «Вечерней звезде», з англ. («Северный Меркурий», 1830, № 133); «К моей арфе», з англ. («Северный Меркурий», 1831, № 7)...

Сегодня счастлив я —
в объятьях дружбы шумной
Благословлял мои минуты бытия,
И вечер, будто миг,
провел в беседе умной.
Где пировали вы со мной, мои друзья.
Сегодня счастлив я!
(«Счастье»)

Але серед зразків лірики П. Драгоманова знаходимо і такий, як «Стансы», з Ламартіна («Северная звезда», 1829, с. 204—206), у якому відчутне прагнення до самоаналізу, до осмислення законів природи і буття:

...На пагубных страстях
воздвигнув замысл хилой,
Сей трона жаждает, восходит,
чтоб упасть.
Другой, боготворя любви волшебной
власть.
Читает жребий свой
во взорах девы милой.

...Под Кроновой рукой их бытие
и тленье!..

Хоча літературний доробок П. Драгоманова з ідейно-світоглядного погляду становлять здебільшого сюжети, типові для елегій цієї школи, в окремих віршах, таких як елегія «Сиротки» («Северная звезда», 1829, с. 237 — 240), «Эпиграмма» («Северный Меркурий», 1831, № 34), поет звертається до теми суспільної несправедливості, висвітлює соціальні контрасти. Звичайно, автор не сягає сатиричного узагальнення і викриття засад тогочасного суспільства, але ці поезії відбивають його етичні погляди як особистості, протест проти жорстокості суспільства, де малі діти, сироти, можуть загинути від холоду біля «храма божьего дверей» і ніхто з «толпы вневнемлющих людей» не врятує, не простягне руку допомоги.

Отже, вся поетична спадщина Петра Драгоманова позначена сильним романтичним струменем, що означає в цілому належність її до традицій російської романтичної школи 1820-х років. Останні його твори з'являються на сторінках петербурзьких журналів у 1832 році.

Портретний образ батька подала у своїх «Спогадах» і донька Ольга (відома, як Олена Пчілка): «Є портрет нашого батька, знятий у Петербурзі (як видно, роботи доброго майстра) за останній час пробування там. Дивна річ, один з онуків — надзвичайно подібний до того портрета! Я пам'ятаю тата вже в вікові багато старшому, але очерти його обличчя на тому портреті я пізнаю, мама ж говорила завжди, що портрет був дуже схожий (вона ж знала тата в вікові молодому, власне від тої пори, як він саме вернувся з Петербурга). На тому портреті, писаному олійними фарбами і майже натуральної великості, тато знятий у щільному мундирові, з високим коміром, оздоблений скількома смужками позлотистого шиття; волосся — темне, зачесане набік; буйний чуб складається ніби кучерями над чолом; обличчя, здається мені, досить інтелігентне. До мундира, змальованого на портреті, належалася й вузенька шпага, з золотим держалном».

Діти П. Я. Драгоманова згадують високу інтелектуальну атмосферу в сім'ї. Дуже багато часу віддавалося вихованню дітей. Батько розвивав їхні всебічні інтереси, заохочував читати, зокрема й видатних російських літераторів — О.Пушкіна, М.Лермонтова, вчив з ними напам'ять уривки з прози свого улюбленого М.Гоголя, сам писав байки українською мовою.

Петро Якимович, який цікавився історією та етнографією, робив багато виписок з цікавих для нього праць, навіть створив для себе короткі переклади або конспекти деяких з них. Після батька, за спогадами Олени Пчілки, залишилося багато зошитів з виписками юридичних та історичних відомостей, спостережень мандрівників. Осібний зшиток містив скорочений переклад якоїсь праці про Велику французьку революцію. «... в Петра Драгоманова були «цілі зшитки з виписками відомостей юридичних..., історичних, спостережень славетних мандрівців... Були й записи етнографічні, власне, збірники народних українських пісень». Про батькові переклади з французької й англійської мов та про його фольклорні «зшитки» згадував і Михайло Драгоманов. Він також залишив свідчення, що Петро Драгоманов, повернувшись у Гадяч, написав кілька «байок українських», а Яків Драгоманов у Петербурзі створив «поему з народного українського життя, з котрої батько проказував мені потім деякі віршики, – зовсім не злі». Крім того, в недавно опублікованому автобіографічному нарисі Олени Пчілки знаходимо твердження, що Петро Драгоманов «умів малювати, – в Петербурзі малював навіть олійними красками, – пізніше ж тільки рисував олівцем».

Кохався Петро Драгоманов у народній творчості, записував пісні й етнографічні знахідки. Частина зібраних народних пісень передав землякові й родичу професорові А.Метлинському (відомому під псевдонімом Амвросій Могила). На жаль, усі збірники й зошити, які зберігали сліди інтелектуальних занять Петра Драгоманова, за свідченням Олени Пчілки, загинули, залишилися тільки спогади про них...

Безсумніву П. Я. Драгоманов мав неабиякий вплив на формування естетичних смаків і світогляду своїх дітей, зокрема сина Михайла. «Пристрасть до читання і до свого роду політики з дитинства перейшли до мене від батька,— писав М. П. Драгоманов. — Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мене інтелектуальні інтереси і з яким я не мав морального розладу й боротьби,— річ дуже рідкісна у Росії тепер, а тоді й тим паче».

Інтерес до народу, народної культури, до питань політичного і соціального життя, культивованій у сім'ї Драгоманових, був основою того, що Михайло Петрович став визначним мислителем, борцем за національне та політичне визволення українського народу, одним з блискучих знавців фольклору та етнографії не тільки у нашій, а й у світовій культурі, а його сестра – Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (Олена Пчілка) письменницею, а далі перейшов до їхніх нащадків. Адже Леся Українка, її етичні й естетичні погляди, смаки, романтичний струмінь її поезії поставали під безпосереднім духовним впливом матері й дядька, у дусі тих традицій, які були прищеплені й виплекані в сім'ї високоосвіченою людиною, поетом, борцем за звільнення народу від кріпацтва П. Я. Драгомановим.

Розділ третій.

Матір.

Мати Михайла Петровича Драгоманова – Єлизавета Іванівна Цяцька (1821— 1895), дочка полтавського дворянина, звичайна хуторянська панна. Ось, як про матір згадує Олена Пчілка: «...Батько... задумав одружитися. Хто ж була його обраниця, а незабаром мати його дітей? ... українська панночка-хуторянка, що нічого петербурзького в собі не мала. Власне, була вона дочкою Івана Прокоповича Цяцьки, полтавського дворянина, поміщика середньої руки Гадяцького повіту... старі Драгомани та Цяцьки були добре знайомі між собою; отже, зовсім природно, що Петро Драгоманов,

оселившись у своїй рідній стороні, одружився з панночкою-сусідкою Єлизаветою Іванівною Цяцьківною. Може бути, що після проживання у Петербурзі батька нашого власне й привабила та молоденька українська панночка-хуторянка — зовсім іншої подоби, ніж відомі йому жіночі постаті петербурзькі... По своїй матері була вона з сім'ї поміщиків Стишевських, теж гадяцьких, що весь вік прожили в своєму хуторі Стишевщині». (Олена Пчілка. Спогади)

Стишевські були давнім козацько-старшинським родом, представник якого Мартин Стишевський на початку 1729 р. претендував на один з постів генеральної старшини Гетьманщини. «Мати моя була більш наївна українка, як небагата панночка, що виросла в хуторі, та й її батько, по імені Цяцька, був опетербуржений українець і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався і українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по-панському в горницях і по-мужицькому у дворі і що як молоді виїздили в город, то за ними йшла традиційна перезва і співали "Журавля"» (М. Драгоманов. Австро-руські спомини).

Єлизавета Іванівна мала за собою 140 десятин спадкової землі у Гадяцькому повіті Полтавської губернії, а пізніше придбала з допомогою свого батька Івана Прокоповича Цяцьки ще 200 десятин, що дозволяло утримувати досить велику сім'ю, в якій підростали шестеро дітей.

Ця українка панночка-хуторянка взяла на себе весь родинний тягар. Батько їй помічником у цій справі бути не міг: «Одначе треба сказати, що господарством клопоталася більше мама, батько ж не дуже-то дбав за нього, бо й відбився давно від землі, та й ні хисту, ні охоти не мав до господарства».

Весь свій час він присвячував відстоюванню прав тих, хто потерпав від свавілля сильних світу цього, як зазначала Ольга Петрівна: «...Спочатку кликано його до громадської праці: дворянство вважало на те, що батько наш був чоловік «образований», роду на Гадяччині відомого, отже, й вибрано його земським суддею. Але він не справдив надій свого дворянського стану.

Річ у тім, що між дворянством були менші й великі пани. За яким часом спостережено, що Петро Якимович Драгоманов держить руку дрібноти, часто зовсім не дворянської, буває навіть «пристороннім» у своїй судовій діяльності тій дрібноті; дає теж юридичну пораду таким людям і в таких справах, що зовсім його не торкаються... Батько утратив ласку в дворянства... Юридичних справ, одначе, не кинув; пособляв усе тій же таки дрібноті: багато таких людей, що доправлялися свого права проти за повернення їх у кріпацтво з давнішого їх стану козацького або справувалися за свою землю, захоплену в них, і т. д... Прибутку з такої юридичної праці було батькові небагато. Оскільки знаю, платилося більше натурою: то приносилось гостинця, якого добрячого балика з Дону, то привозилось кавунів або динь зі свого баштану, солодких, як мед, або, в кращому разі,— «замічательних» кримських смушків на хутро... Дарма! Жилось якомсь і на свої достатки, хоч не розкішно, але й не бідно».

Допомагало родині не бідувати ведення господарства на хуторі Підварок, що був посагом Єлизавети Іванівні при одруженні. «... хутір Підварок (званий теж Вербняги) під самим Гадячим... був мамин посаг, що прийшовся їй від її материнського роду, поміщиків Стишевських. У Підварку у мами панського дворища не було; на горі було поле, а під горою — ліс, левада, садок та луки понад Грунню; при хуторі — скілька простих селянських хат (один такий дворик біля самого садка)... в Підварку тато й мама (за помоччю нашого діда Івана Прокоповича Цяцьки, досвідченого хазяїна) завели хазяйство: поставили деяку господарську будівлю, заве ли чимало скота і сьак-так господарили» (Олена Пчілка).

Мама Михайла Петровича ледви вмiла писати, «навіть листи писали їй потім, до всіх нас, чужі люде... зате читати вмiла добре - і любила дуже книжки. «Енеїду» Котляревського мама наша знала , цілі уступи з неї: отак, було, подумає сама собі, та й прокаже, власне таки нам, для нас, щось із «Енеїди».

Читати і писати її навчив Петро Якимович, виступивши у ролі справжнього «Пігмаліона». Його успіхи виявилися безсумнівними: у Є. Драгоманової пробудився великий потяг до читання літератури та періодики.

Простого виховання, не втративши свого зв'язку з простим людом Єлизавета Іванівна знала багато народних пісень і цю любов до рідного слова вона передавала своїм дітям. «Сама наша мама, либонь, пригадуючи деякі приповідки, принесені ще з Цяцьчиного хутора, оповідала чи про ледачу господиню, чи про хитрого цигана і т. ін. Деяких з тих казок та приповісток я по збірниках навіть і не стріваю!.. А пісень чули ми за дитячі літа стільки, що й не злічити! Особливо багата на них була доба, коли приходили з Підварку прясти (і пряли таки в горницях) «тижнівки». Розлягалася хата від співу! А ще як котора дівчина збирається, було, тієї зими заміж, то ж то вже їй приспівували! Мама наша мала гарний голос; часом, було, шиє щось,— найбільше дітям,— і співає; улюблена пісня її була «Ой не ходи, Грицю...».

Вона була не тільки лагідною та доброю матір'ю, а й стала люблячою бабусяю для своїх онуків. «Милая бабушка! Поздоровляю Вас з праздниками і бажаю всього найкращого... Як же там у Вас у Гадячі? Певне, будуть на Різдво всякі вечори та спектаклі?.. Мій поклон всім гадяцьким знакомим». «Напишіть, бабушка, що там у Вас в Гадячі нового. Чому Ви не написали, чи був в августі той спектаколь, що Рудченкови тоді збирались ставити? Кланяйтесь, будьте ласкаві, од мене Стояновим, Машицьким і Антоніні Семенівні». «Ви, бабушка, були такі добрі, що предлагали мені платити за мої уроки рисування. Спасибі Вам за се, коли Вам се буде не трудно, то я приймаю Ваше предложеніє і дякую за нього» (з листа Лесі Українки).

Михайло був її улюбленцем. І смерть свого улюбленого старшого сина, у 8 червня 1895 р., у далекому краї, Болгарії, вона відчула своїм материнським серцем. Вона несподівано тяжко заслабла. Донька Ольга поїхала до неї. Приїхали теж сини Іван і Олександр Петровичі Драгоманови. Знаючи бабусину любов до свого дядька Михайла Петровича, Леся Українка просить свого батька Петра Косача «підготувати до сеї звістки бабусю». Але

серце Єлизавети Іванівни вже пересталось битися: через три дні після смерті її старшого сина – 11 червня 1895 р..

Антоніна Макарова (вчителька з Гадяча, товаришка Лесі Українки) полишила таку згадку про час втрати родиною Михайла Драгоманова та його матері Єлизавети Іванівни Драгоманової: «... бабушка умерла после смерти М. П. Драгоманова. От нее скрыли его смерть, но Олена Пчилка зная ее безграничную любовь к Михаилу Петровичу положила ей в гроб его фотографическую карточку».

Троє синів і три доньки подружжя Петра і Єлизавети Драгоманових зростали в демократичному середовищі, з дитинства добре знали народні звичаї та обряди, українську народну словесність.

Розділ четвертий.

Дитинство.

Серце мальовничої Полтавщини – старовинне українське місто Гадяч, яке розкинулося на високому березі заплави Псла й Груні – колиска роду Драгоманових.

Існують різні версії походження назви міста Гадяч. Одна – ГАДЮЧЕ, можливо, в цій місцевості над Пселом (ПСЕЛ, ПО-СЕЛ, ПОСЕЛЕННЯ) водилось безліч гадюк. Таке тлумачення не підходить, тому що слово «гадюка» досить сучасне, йому не більше 200 років. Натомість слово «ГАД» — одне з найстаріших у мові. Під цим терміном розумілися не тільки змії, а все, що живе під ногами, у землі, унизу. Самі ж змії у всіх древніх віруваннях (крім християнства) були мудрими, мали вигляд божеств, їм поклонялися (Шумер, Єгипет, Індія, Китай). Та й зараз змія є символом медицини. Друга – ГОДЯЧЕ – тобто придатне для життя. Дуже вірне трактування – у давні часи місто займало надзвичайно вдале розташування: його оточували дрімучі ліси і глибокі балки-яри, де можна сховатися і важко пройти ворогові, зручні для

оборони підвищені місця, неподалік були луки, родюча земля для землеробства, велика річка.

Микола Торяник, геолог, краєзнавець, дослідник Гадяцького краю, подає ще одну версію походження назви міста: «ГАД, ГАДЕС (АЇД) у Древній Греції – бог підземного царства. То може, і під Гадячем існувало інше місто-царство, підземне, і в нього був покровитель ГАДЕС? Це було б дуже логічно, але до чого тут греки і де вони взялися? Жили поруч!!! За 60 кілометрів на південний схід існувало найпівнічніше давньогрецьке місто Гелон. Одна з основних доріг, що з'єднувала його з Балтійським морем, проходила через Гадяч. Спочатку грецькі колоністи хотіли заснувати місто на Пслі. Але це їм не вдалося через протидію місцевих жителів, які ховалися в підземеллях і мали сильну громаду. Ось звідки підземне царство і ГАДЕС-ГАДИЧ-ГАДЯЧ! 2700 років! Це вік назви? Можливо! Але не самого міста і його герба. Підемо далі до витоків. Розглянемо символіку герба. Це ж центральна легенда — міф древніх слов'ян про Перуна-громовержця, який вражає Велеса – бога землі і тварин. Яка ж основа виникнення міфу? Найпростішою і явною виглядає наступна: протягом тривалого часу люди спостерігали, як блискавиці вдаряли в землю, і на основі цього явища виник міф. Але ж так було завжди, і хоч люди не розуміли природу блискавиць і грому, але вони спостерігали їх постійно і звикли. Міфи ж присвячувались, як правило, якимось визначним подіям. Що ж могло трапитись? Після довгих роздумів, різних версій і гіпотез залишилась лише одна, найбільш вірогідна і підтверджена фактами. Приблизно 20 тисяч років тому, під час похолодання, у людей, які населяли територію міста і його околиць, відбувалась якась знаменна подія, свято, можливо, це був день літнього сонцестояння. Увечері біля священного вогню почалися магичні ритуали. Раптом небо яскравою сліпучою смугою розрізав величезний метеорит — болід. Серед ясного зоряного неба почувся грім, потім страшний удар, задрижало все навкруги. Небесний посланець вразив Землю, і це побачили всі за десятки і сотні кілометрів. Грандіозна подія настільки сильно вплинула на свідомість

малочисельних людей, що в цьому місці почало концентруватись населення. Було знайдено уламок метеориту, і люди почали поклонятися небесному посланцю. Саме тут виник найдавніший і основний протоміф древніх попередників слов'ян про Перуна і Велеса. Саме тут закріпились перші поняття про небесні і земні божества, адже були свідки і матеріальні докази. Саме тут, на основі цієї події, виник духовний центр групи племен. Пізніше з'явився Пантеон божеств, головними з яких були Перун і Велес. У силу різних причин, у тому числі й похолодання, Пантеон – капище – був підземним. Рельєф і породи сприяли цьому. У капищі зберігався уламок метеориту і зображення знаменної події — перший герб Гадяча. Чи є матеріальні підтвердження цієї версії, де сам метеорит? Підтвердження є! Після довгих пошуків відкрилися дуже дивні відомості про озеро Моховате поблизу Гадяча. У навколишній окрузі про нього ходять найрізноманітніші легенди-перекази. Найцікавіші з них наступні: колись озеро було таким глибоким, що неможливо було виміряти його глибину; з нього починалася річка; колись озеро висихало і на його місці був бездонний провал; в цьому місці водилась нечиста сила. Центральна частина озера має майже круглий вигляд. Дослідження показали, що колись воно було дуже глибоким і тільки пізніше замулилося, заросло мохом, на ньому утворився торф. Поряд є аналогічні, але менші за розмірами западини. Як же вони утворилися? Задовільного пояснення немає. Це може бути тільки одне — метеоритні кратери. І головне – точно під озером існує магнітна аномалія. У цьому місці часто відбуваються аномальні атмосферні явища. Можливо, це і є «Гадяцький ключ»? Уламок метеориту постійно зберігався у підземному капищі. Протягом багатьох тисячоліть воно було духовним центром. Це місце було закритим, тут бували тільки посвячені жерці високого рангу — дуже обмежене коло осіб, які володіли таємними знаннями, і саме тут, біля метеориту з незвичайними або надзвичайними властивостями, вони черпали духовні сили. Головним жерцем і хранителем священного каменя був ГАДАЧ! Хто ж він такий? Управитель підземного світу, усього, що водиться

на землі, управитель гадичів – людей, що тут проживали. Він знав, що відбудеться на Землі в майбутньому (ГАДАВ) завдяки незвичайному метеориту. Він володів ГАДЯЦЬКИМ КЛЮЧЕМ. Ось куди сягає середньовічне поняття. Гадач знав про війни і всі жахи майбутнього, і саме тому до священного каменя не було доступу. Щоб не дати силу злу! Гадач – це не одна людина, це невелика група, каста жерців, за межі якої таємні знання не виходили. Ми дійшли до його початку, до самих витоків. Отже, назва, герб-символ і вік Гадяча утворюють одне нерозривне ціле і виникли вони також разом. Є всі підстави вважати, що древнє святилище було діючим до періоду Київської Русі і навіть довше. Ось куди приїжджав Київський князь Володимир! До ГАДЯЦЬКОГО КЛЮЧА! Це був злам епох. Володимир вже прийняв християнство й їхав охрестити Русь. Але необхідно було останній раз побачити древню святиню і достойно попрощатися...».

Як вважають історики, перші поселення на території міста Гадяч з'явилися ще в скіфські часи. Виникнення Гадяча (спочатку мав назву Гадяче) пов'язують з будівництвом у X-XIII ст. Посульської оборонної лінії. Спочатку поселення мало назву Гадяч. 1442 р, поблизу нього засновується Красно гірський Миколаївський монастир. Розташований в фортифікаційне зручному місці на порубіжжі з татарською вольницею, Гадяч вже на початку XVI ст. перетворюється на одне з найзначніших міст України, жителі якого, входять до однойменного полку з числа 20 заснованих гетьманом Ружицьким для боротьби з Кримським ханством. На початку XVII ст. споруджено Гадяцьку фортецю, у пвнічно-східній частині якої розташовувався замок – її найдавніше укріплене ядро, де первісно була резиденція власників міста.

У 1610-1616 роках Гадяч отримав права слободи, тобто був звільнений від податків і повинностей. На 1630 р. Гадяч – велике торгове місто, нещодавзі тут налагоджується поташне виробництво, продукція якого відправлялась до фабрик Гданська.

Поступово Гадяцький край стає краєм козацької слави. Центром одного із семи полків Полтавщини – Гадяцького і проіснував з невеликими

перервами до 1782 року. Його першим полковником був Кіндрат Бурляй, сподвижник Богдана Хмельницького. По-різному правили гадяцькі полковники, але найзнаменитішим із них став Григорій Іванович Граб'янка, автор відомого козацького літопису.

У 1654 році Гадяч разом з округом був «пожалуваный» московським царем Олексієм Михайловичем гетьману Богдану Хмельницькому. Гадяч стає містом гетьманським, так як був у власності трьох гетьманамів. 1658 року у Гадячі за ініціативи гетьмана Івана Виговського було підписано «Гадяцький трактат», що визначав подальшу долю українських земель і мав на меті запобігти подальшому засиллю московської влади в Україні. 1663 - 1668 Гадяч – резиденція гетьмана Лівобережжя Івана Брюховецького. У цей час місто переживало розквіт, у ньому було зведено гетьманський палац, дерев'яну церкву Богоявлення Господнього, в якій знайшов останній спочинок Іван Брюховецький. У 1670 році гетьман Лівобережної України Дем'ян Многогрішний, з дозволу царя, переніс свою столицю із Гадяча у Батурин, де й перебували гетьмани, кінчаючи Мазепою. З 1730 р. – Гадяч у власності гетьмана Данила Апостола. З 1764 року Гадяч із більшістю сусідніх сіл належить гетьману К.Г.Розумовському, котрий 1785 року продав місто і частину інших земель казні. У 1782 році Гадяч став центром повіту Чернігівського намісництва, в цей же час було офіційно затверджено герб міста та повіту: на червоному щиті постать архистратига Михаїла, який золотим списом пронизує нечисту силу у вигляді чорного диявола. Пізніше Гадяч був приєднаний до Київського намісництва, в 1797 році став повітовим містом Малоросійської губернії, а у 1802 році – Полтавської губернії.

Саме Гадяцький край, історія якого оповита сивою давниною, а багата та чарівна земля, де неймовірної краси прадавні ліси, чистоводні ріки і озера, викохані руками дбайливих селян родючі поля, барвисті упорядковані протягом віків села несуть у собі незбагненну таїну, чарівну мелодику історії, став тим пупом землі, де зростав майбутній мислитель – патріот України Михайло Петрович Драгоманов.

Тихий прозорий Псьол, луки й ліси навколо провінційного містечка. Оселившись у Гадячі, Петро Якимович Драгоманов купив собі садибу в одного міщанина з готовим будинком. Садиба займала уступ Гадяцького підгір'я з чудовим краєвидом. Було це подвір'я майже в центрі міста, недалеко від Соборної площі, а також колишнього гетьманського замку. «Одружившись з панночкою-хуторянкою Єлизаветою Іванівною Цяцьківною, дочкою поміщика середньої руки, та впорядкувавши куплену садибу, батько осів у Гадячі. Старий куплений домочок, – згадує їх дочка Ольга Петрівна Драгоманова, – батько перебудував, розточив, і вийшов тоді зовсім порядний досить просторий будинок. Був тут і садочок, між грушами й шовковицями дід наш Іван Прокопович Цяцька, маючи в себе в Цяцьчиному хуторі дуже велику пасіку, поставив десяток вуликів і казав глядіти їх. «Буде,— мовляв,— колись утіха для дітей!» В тім дід не помилився: дуже охоче ласували ми тим медом, що добувано пізніше з таких чудових щільників нашої пасіки! Правда, сусідство з тими пчолами (або, як ми вимовляли, бджолами) було занадто близьке від житла, біля самого дому, і ми частенько добували іншого «меду», особливо хлопці, як лазили по шовковицях серед вуликів. Від тієї пори й гору, де розміщена оселя, прозвано Драгоманівською».

Докладний опис цієї садиби Олена Пчілка подає й у своєму оповіданні “Товаришки”: “Двір був просторий: oprіч головного будинку, був у йому ще другий, менший домок, дві комори і інші будови <...>; стріхи були солом'яні... Оселя була на рівній горній планині, але на самім краю її: зараз же за крайніми господарськими будинками планина обривалась досить крутим узгір'ям. Ставши отам під дичкою-грушею біля комори, на краю узгір'я, видно було й інші склони міста, укриті панськими та міщанськими оселями й садками, переривані ярами, долинками. І все те спускалося до широкої оболоні, по котрій протікала химерними закрутами чимала річка із своїм притоком”.

Уточнимо: крім головного будинку, на садибі було ще два менші – флігелі. Олена Пчілка та Михайло Драгоманов народилися саме тут. За свідченням літературознавця Григорія Нудьги, 1930-х років студента Гадяцького педтехнікуму, він змалював аквареллю “головний” будинок (тоді – музей); той будинок мало чим відрізнявся від звичайної селянської хати: низенькі кімнати з невеликими вікнами і дерев’яною підлогою та солом’яною стріхою. З чільного боку будівля мала два ганки. Лесина сестра Ізидора Петрівна пригадувала, що їхня мати намагалась зберегти такий любий її серцю старосвітський затишок оселі. Вона навіть погодилася на додаткові витрати податків за солом’яні стріхи, які вважали вогнебезпечними.

Фронтон садиби Драгоманових виходив просто на Соборний майдан міста.

6(18) вересня 1841 р. у цій родині нащадків славних козацько-старшинських родів – Петра та Єлизавети Драгоманових народжується первісток – Михайло, майбутній український політичний діяч, що увійде в історію України “Апостолом Правди й Науки”. «Згідно з указом його і. в. Полтавська духовна консисторія слухали прохання поміщика чиновника 8 класу Петра Драгоманова про видачу метричного свідоцтва про народження його сина Михайла. Народився він місті Гадячі в Соборно-Успенській парафії 1841 року вересня 6 дня й учинену в архіві цієї консисторії довідку, на якій виявилось: у метричній місті Гадяча Соборно- Успенської церкви за тисяча вісімсот сорок перший рік книзі під №19 у записці так: «вересня шостого числа гадяцького повітового суду у засідателя чиновника 8 класу і кавалера Петра Іоакимова Драгоманова й законної дружини його Єлизавети Іванової, обоє православного сповідання, народився син Михайло. Хрестив священник Василь Сильвестрів того місяця шістнадцятого числа. Хрещеними батьками були: колезький секретар Петро Іванів Цяцька й титулярна радниця Марія Антоніва Роцаковська». Ухвалили і його преосвященство Ієремія єпископ полтавський і переяславський і кавалер затвердив: за прописом архівної довідки, видати поміщикові чиновникові 8-го класу Петрові

Драгоманову на підставі 1426 статті дт. зведення законів поточного 1849 року при списку про народження сина його Михайла метричного свідоцтва. Внаслідок чого воно й дано. Червня 16 дня 1850 року. Архимандрит Феофан Секретар Олександр Нечаев Столоначальник Дмитро За [...]. (З оригіналу Свідоцтва. Переклад з російської).

«Я родивсь у сентябрі 1841р. в г. Гадячі, Полтавської губернії. Батько мій, як і мати, належали до дрібних дворян, що вийшли з української козацкої старшини. Мій батько, як багато тодішніх українських паничів, за молоду служив у Петербурзі, де розвив самовченем деяке знанє, набуте у школі в батьківщині, і пішов у літературу...» – занотує згодом у «Автобіографічній замітці» Михайло Петрович.

Чоловіче ім'я Михайло походить від давньоєврейського імені Міхаель, що означає "хто як Бог?" (У значенні "хто подібний до Бога?"), т.б. тлумачиться, як рівний Богу або богоподібний. У Біблії це спочатку ім'я ангела, тому деякі народи, які вважають неправильним називати людей ім'ям ангела, не використовують його зовсім. Тим не менш, ім'я Михаїл є широко поширеним у всьому світі в звучаннях Майкл, Мігель, Міхай, Міхаель, Мікка, Міхал і так далі.

Люди, що носять ім'я Михайло, по більшій частині, красиві, привабливі і надзвичайно талановиті. А талант дарується, як відомо, Богом.

По звуковій енергетиці це ім'я досить світле і тихе, хоча закінчується на досить низькій ноті, що надає слову деяку ґрунтовність і навіть суворість. Не даремно на Русі воно стало прізвиськом ведмедя - Михайла Потапича. З іншого боку, за його тишею можна розгледіти ясно виражену рухливість, а то і поривчасть.

Звичайно, дія імені на людину в даному випадку помітно згладжена, і обумовлено це тим, що сьогодні це ім'я є дуже поширеним; проте воно все одно багато в чому визначає характер свого носія. Найчастіше з самого дитинства у Михайла проявляються такі риси, як рухливість, допитливість, азартність в дитячих іграх. Навряд чи його інтерес зосередиться на якому-

небудь одному предметі, швидше його притягатимуть найрізноманітніші заняття: від всіляких захоплень і хобі до інтересу до шкільних предметів. Багато що тут визначатиметься впливом батьків і того середовища, де Михайло виросте.

При цьому його рухливість зазвичай урівноважена, що робить його досить слухняною дитиною, капризи якої рідко занадто сильно турбують батьків. Взагалі, ім'я схиляє його до добродушності, проте воно ж частенько наділяє свого власника неабиякою образливістю. Часом образи досягають такої сили, що Михайло може і руки розпустити, про що незабаром починає шкодувати і почувати себе винуватим.

У дитячому віці Михайло теж не галасливий і не примхливий. Він непогано вчиться, допитливий, акуратний, його поважають вчителі та однокласники. Батьки зазвичай не мають з ним абсолютно ніяких проблем, адже через свою самостійність Михайло прагне всього досягти сам, без сторонньої допомоги. Дорослий Михайло йде до своєї мети повільно, але впевнено. Він не любить ризикувати, тому складає докладний життєвий план, якому методично слід. У спілкуванні він демонструє дипломатичність і стриманість, хоча з друзями вміє і повеселитися.

Характер Михайла відрізняється ґрунтовністю і врівноваженістю. Як правило, це серйозний, практичний, виконавчий і вольовий чоловік, який є опорою для батьків, друзів, дружини і дітей.

У дорослому віці рухливість Михайла змінюється спокійною урівноваженістю, в сім'ї він зазвичай непоганий хазяїн, на роботі - акуратний і старанний роботяга.

Михайло може поступатися в дрібницях, бути м'яким в дозволі не суттєвих або не принципових суперечок, але спробуйте змінити його життєву позицію або зазіхнути на принципи, яким він керується в житті, і ви отримаєте таку відсіч, якої не очікували зовсім.

Михайла обухом не переб'єш. Це дуже сильний і мужній чоловік з нестримною енергією, вплутуватися в усі справи, якимось пов'язані з

перебудовою світу. Він вкрай суб'єктивний, робить все по-своєму, і якщо йому в руки потрапить влада, він, і правда, затіє ломку старого і почне будувати новий світоустрій.

Ще ім'я Михайло несе в собі якусь багатоплановість значень. Він береться за багато чого, і багато в чому може досягти вершин, до яких йде напролом таким собі тюхтія, якого не зміниш. Напевно, позначається те, що тотемним тваринам імені є ведмідь. Люди з ім'ям Михайло, і правда, чимось схожі на ведмедів, і краще їх не задирати. Інакше вгамувати його буде вельми важко: в гніві Михайло страшний, як розлючений ведмідь.

І в той же час Михайло сентиментальний і може поплакати над сльозогінним серіалом, не будучи навіть у великих літах. Він добрий, не дріб'язковий, з ним буває легко і приємно дружити. Постійно возиться з тваринами, яких розуміє, як ніхто інший. Любить возитися на садовій ділянці. Великий жартівник і пісняр. Самотності не терпить і завжди радий дружнім компаніям і знайомому суспільству.

Жінок ідеалізує і вважає божественними істотами, слабкими й нужденними в постійній підтримці. Дуже уважний, ласкавий, галантний.

Отож, сім'я у П. Я. Драгоманова була чималенька. Деякі діти померли немовлятами, а таких, що доросли в батьківській хаті до старших літ, було шестеро: найстарший син Михайло, підстарший Іван, три дочки – Варвара, Ольга і Олена, найменший син Олександр.

«...Завдяки тому, що наші тато й мама не були «великими панамі», у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. – згадувала Олена Пчілка. – Доглядала нас мама, за помоччю няньок... Жили ми в дуже близькім оточенню нашої дворової челяді і взагалі дрібною гадяцькою людністю. А та полтавська повітова людність в ті давні часи ще значно більше зберігала українські властивості, ніж пізніше. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім

тим зливалос'я й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям».

У родині Драгоманових життя йшло за старими українськими звичаями і традиціями: всі говорили вдома по-українському, співали своїх пісень, святкували свята однаково, як в хаті кріпака, так і в хаті шляхтича. Тому любов до повної краси української культури і традиції назавжди лишилася у свідомості Михайла Драгоманова. Своїх батьків та первинне оточення він характеризував як «сім'ю українського походу, та таку, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою... Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною» (М. Драгоманов «Австро-руські спомини»).

Цю атмосферу створювала головним чином мати – Єлизавета Іванівна, яка розмовляла лише українською мовою. Ольга Косач-Кривнюк, так характеризувала свою бабуню: «донька дворянина Івана Цяцьки, проста хутірська панянка, що вміла читати і підписуватися, а писати не вміла...але була розумною, розсудливою і діяльною жінкою».

Дітей доглядала й виховувала мати, яка знала безліч українських пісень і, маючи прекрасний голос, співала їх дітям. «Було шиє і все співає, - згадує Олена Пчілка, - казка, приказка, народна обрядовість і примовляння – то все з перших часів нашої свідомості було нашим пожитком. Чи ж можна було нам не знати українського слова, коли воно просто було нашою рідною притаманною стихією?...Українська течія – се було наше природне оточення».

Отож з перших днів малого Михайла, разом з іншими дітьми, оточує двірська челядь, гадяцька людність, українська пісня, приказка, народна обрядовість. Любили розповідати сни, розгадувати їх. «Дозволю собі трошечки спинитись на наших друзях, казках. Це був цілий калейдоскоп, особливо коли прилучити до них і дрібні приповістки, що з кожного поводу

щедрою рукою сипалися... бабуся Марина, нянька, любила більше оповідати казки, як то пишуть, «звіриного епосу»: про лисичку, про козу, вовка й т. ін., а молодий хлопець Кіндрат — той любив оповідати казки «циклу героїчного»: про бійки з трьохголовими зміями, про ворожбитів, вовкулак і т. ін. Сама наша мама, либонь, пригадуючи деякі приповістки, принесені ще з Цяцьчиного хутора, оповідала чи про ледачу господиню, чи про хитрого цигана і т. ін. Деяких з тих казок та приповісток я по збірниках навіть і не стріваю!..»

Усякі народні обрядності не минали двору Драгоманових: колядування, посипання, запросини на весілля, розлягалася хата від співу, коли приходили з Підварку прясти, і прями в горницях. «Ось перший день Різдва: ледве звечоріє, під вікном чути гомін; крізь химерні морозні квіти на шибках мріють постаті колядників. Гукають: «Чи позволите колядувати?» Колядників кличуть у хату. Свіжа хвиля надвірнього повітря увіходить разом з ними. «Кому колядувати?» — «Михайлові» (старшому, бачите). Гучно, ретельно лунає колядка: «Ой рано, рано Михайло устав, раненько устав, коня напував...» (далі довгенька розмова з конем). «Дівці Варочці» (старшій сестрі) колядують про червону рожу, що їй на віночок у гаю процвіла... Колядникам дають на подяку, що належиться. А ось і перший день Нового року. З самого рання тупотять хлоп'ята — посівальники. Разом із бризками золотого зерна летять шпаркі примовляння тонкими та дзвінкими голосами: «На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб діждали на безрік!» Друге хлоп'я перехоплює: «Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця!..» Минула пилипівка, минули Різдвяні святки, справляють весілля. Он у двір іде з дружкою молода — гарно вбрана, у вінку, з цілою хвилею барвистих стьонжок, що в'ються за плечима. «Просить батько, просить мати і я прошу на хліб, на сіль, на весілля!» — мовить молода і кланяється старому і малому...» (Олена Пчілка)

Важливу роль у формуванні особистості малого Михайла відігравала й народна педагогіка. «Я маю на увазі все те, що означалося виразом «не

годиться»: се не те, що «гріх» так робити, чи «не подоба» комусь; ні, се — остача власне прадавньої первісної віри в добру та лиху світову силу і в приписи, злучені з тією вірою. «Не годиться щось починати в понеділок, бо не поведеться діло», «не годиться класти хліба на столі спідкою догори, бо перевернеться лад у хаті»; «не годиться зашивати на собі одержу, бо зашиєш розум»; «не цокай ножем по столу, бо буде напасть»; «не свищи, хлопче, в хаті — не годиться!»— «Чому?»— «Бо чортів скликаєш»... Такі були наші українські враження дитячих літ. [...]» (Олена ППчїлка.)

Широтою своїх поглядів, розвиненими інтелектуальними інтересами, свободолюбством, гуманізмом завдячує Михайло Драгоманов своєму батькові, який сам учив дітей, прищеплював їм гарні смаки. «...про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки,— дбав тато» (Олена Пчїлка).

З дитячих років М. Драгоманов перебував під сильним впливом свого батька. З огляду на «Австро-руські спомини» та спогади Олени Пчїлки, вплив батька у їхньому житті був набагато більшим, ніж роль матері. Скоріше за все, поблажливе ставлення до Єлизавети Петрівни, яку вони називають «напівосвіченою провінційною панночкою» та «наївною україркою», сформувалося у світлі її дисгармонії з освіченим Петром Якимовичем.

У Михайлика, як і в інших дітей не було ніяких гувернантів та гувернанток. Початковою освітою Михайлика займався сам Петро Якович, який перевіз з Петербурга свою бібліотеку, виписував столичні періодичні видання й серед них журнал «Библиотека для чтения», газету «Санкт-Петербургские ведомости» та різні альманахи, зміст яких ставав доступним й іншим членам сім'ї. Підбір книг для читання та домашньої книгозбірні свідчив про його неабиякий смак, спробував він і власні сили у написанні поезії та прози. Разом із свояком Амвросієм Метлинським та близьким сусідом Михайлом Макаровським (обидва поети-романтики, етнографи)

батько Михайла Драгоманова збирав і записував фольклор Гадяцького повіту.

Він прищепив Михайлові, й всім своїм дітям, любов до творів російської літератури О. Пушкіна, М. Лермонтова і особливо М. Гоголя. «Учив нас грамоти й початкової книжкової премудрості взагалі наш тато; він дбав і про те, щоб ми ще змалку пізнавалися з кращими авторами; все давав нам Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів напам'ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої (це був улюблений автор татів). Потім, пізнавши в тому смак, виучували ми вже й самохіль вірші Пушкіна, Лермонтова. «Буря мглою небо кроет, вихри снежные крутя...», «Когда волнуется желтеющая нива и свежий лес шумит при звуке ветерка...». Се нам здавалося гарно! Подобався нам самий вислів, склад, гомін віршів... На весь вік залилось у мене вражіння від того, як батько читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого „Тараса Бульбу”: тато кликнув мене під яблуню й почав читати. Здається, ті яскраві малюнки чудового твору вкувалися з одного разу навіки мені в пам'яті”, - пише Олена Пілка в своїй біографії.

Таким чином, виховання Михайла Драгоманова на кращих зразках російської літератури стало основою для несприйняття ним у майбутньому спроб окремих українолюбців принизити її значущість та вплив не тільки на слов'янську, але й загальноєвропейську літературу.

І хоча українські книги були нечисленні, у родині Драгоманових читали твори українських письменників І. Котляревського, Т. Шевченка. «Страсть до читання і до свого роду політики з дитини перейшла на мене від батька...» («Автобіографічна замітка» М. П. Драгоманов).

Крім розвитку інтелектуальних здібностей батько дбав про морально-духовну гармонію стосунків з дітьми: «В той час, коли повновладно панувало деспотичне право, коли з кріпаками можна було робити, що хотіти, — у нас ніколи нікого не били, ні з кого не знущались; в ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній учити мало собі синонім бити, — нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими іншими способами не карали; отже, ми

виростали, не бачивши ніяких диких сцен розправи сильного з підвладним, старших родичів з тілом і душею беззахисних дітей; для наставлення на «добрий розум» було тільки спокійне, лагідне слово» (Олена Пчілка).

Отже, у світогляді старшого Драгоманова синкретично злилися християнські ідеї з ідеями гуманізму, поваги до прав людини, виснуваними з філософії XVIII ст.. Власне на цьому будувався його етичний кодекс, правила поведінки у повсякденному житті, а також своєрідна педагогічна система, яка виключала покарання дітей, застосування будь'якого насильства щодо них, що мало неабияке значення у формуванні особистісних рис характеру підлітка. «Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, — річ, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше», — зазначав М.П.Драгоманов у «Автобіографічній замітці»(1883 р.).

Близькості між батьками і дітьми сприяло постійне проведення часу разом: зокрема колективне читання цікавої книги, підготовка до різноманітних свят, створення домашніх вистав та журналів. І Петро Якимович і Єлизавета Петрівна не тільки заохочували дитячу активність, а й самі проявляли непідробний інтерес до неї. Коли Михайло, разом з сестрою Ольгою, захотіли випускати журнал, у якому планували писати різні оповідання та цікаві історії, то саме Петро Якович виступив у ролі редактора. Ще одним прикладом небайдужості батьків є декламування Михайлом «Наталки-Полтавки» на різні голоси, на яке було кликано родичів та добрих знайомих.

Батьки не шкодували часу на дітей. Олена Пчілка згадувала, що у будь-який час вона могла звернутися до батька з питанням. Навіть якщо він чимось займався, то знаходив часинку для бесіди з донькою. Такою ж увагою користувався і Михайло. Як він сам згодом підкреслював, що їхнім головним педагогічним здобутком була вітсутність як такого конфлікту поколінь та систем цінностей. Головним принципом було толерантне: «роби що хочеш, але не руш моєї душі».

У родині панувала атмосфера поваги до думок та почуттів дітей, але ті також повинні були шанувати чужу думку та переконання. П. Драгоманов, як людина ліберальних поглядів став противником насилля над особою, як у фізичній, так і в духовній сфері. Діти користувалися відносною свободою у переконаннях, вільно висловлювали свої погляди, що мало неабияке значення у формуванні рис Михайла – майбутнього мислителя.

Позитивно вплинула на духовний розвиток Михайла інтелектуальний осередок, що склався навколо батьківської оселі. Гостями Петра Якимовича були відомі гадяцькі діячі Амвросій та Семен Метлинські, М.Макаровський, Кучинські, Ковалевські. Пізніше Михайло та син Ковалевських Микола подружаться, разом навчатимуться та поділятимуть погляди. З родиною Ковалевських дружила й Леся Українка. А з роду Кучинських Михайло Петрович обере собі дружину Людмилу.

Любив Михайло бувати в Красній Луці, де мешкала одна з бабусь. І в її скрині було багато стародавніх книг російською та французькою мовами. Читати французькою хлопець навчився від батька. «Навіть і в старшому віку охоче одвідувалось Красну Луку. Бабущина дочка, рідна по батькові сестра мамина Олександра йванівна Цяцьківна була заміж за паном Шульженком, а в неї був син одного віку з нашим Михайлом, і обидва хлопці дуже приятелювали. Ціла та сім'я жила при Федорі Петрівні. Брат Михайло прозвав бабушку Федору Петрівну «XVIII вік», і справді, щось в ній нагадувало той час. Була вона вже зовсім стара, але ніяких чепців не надівала, сиве волосся закручувала вузлом і пришпилювала великим гребінцем, а з-під того вузла спускалися з обох боків останки сивих кучерів; сукні були з коротким стаником та з викотом коло шиї. Невважаючи на свої поважні літа, бабушка була бадьора, весела, навіть жартлива. Говорила вона завжди мовою українською; московські вирази вкидала тільки тоді, як когось передражнявала з тих людей, що намагались говорити по-московському; а хист до того передражнявання та до всякого кумедного вдавання мала просто артистичний! Іноді бабушка висловлювала свавільні думки; було,

каже: «Я не хочу бути в раю, бо там, мабуть, велика нудота!.. Все те саме!.. Кажуть, там янголи день у день співають. Та що з того? Добре, як вони гарно співають, а коли так, як наші краснолуцькі дяки, то не дай боже такі співи чути раз у раз!..»

Були у бабушки давні книжки, таки дійсно XVIII віку (їх зложено було в неї в кладовій у великій скрині). То були здебільшого французькі романи або й інші такі твори в російському перекладі. Тая давня літературна мова російська здавалась такою важкою, чудернацькою! Але брат Михайло, своїм звичаєм, з великою охотою зачитувався й тими книжками. Було, бабушка гука, надійшовши до тієї кладової в садку: «Та йди-бо вже, Мишо, обідати! Годі вже тобі гризти книжки по-мишачому!»

Розповіла, було, Федора Петрівна давні-предавні пригоди, що Миша слухав з великою цікавістю, наприклад, про те, як бабушин давній свояк, которийсь Данилевський, їздив у Ліворно, будши якомсь причетний до тієї ганебної місії, що цариця Катерина II посилала по князівну Тараканову» (Олена Пчілка. Спогади).

Краса природи Гадяча, таємничі сліди історичної минувшини не могли не хвилювати уявлення та інтерес підлітка. Зима ще ховалась у глибоких ярах гадяцьких вулиць, а на Драгомановій горі і поряд, на Замковій, розпускалися шовковиці, акації, зацвітав барбарис. Туди, на таємничі, вищерблені вали старого замчища водив згодом Михайло свою сестру Ольгу, показував пролом – місце в'їзної брами зі спуском до Псла, розповідав про церкву, де поховано гетьмана, котрий загинув “під той час, як збунтувалося проти нього військо”. Часом провалювалися старі підземні ходи, які, казали люди, виходять аж у степ, до Вовчої долини, до Заяру та до Псла. З ям тягло вогкістю й холодом, і ставало трохи моторошно від самої думки, що десь там лежать закляті козацькі скарби...

І хоча Михайло, разом зі своїми братами та сестрами, виростав серед стихії українського слова, пісні, казки, національних обрядів: колядування, посипання, запросини на весілля, тощо, одначе вже з дитинства різким

дисонансом в цю українську стихію нагло вривалася «московщина». Як зазначала Олена Пчілка у своїх спогадах, що «якось само собою розумілось, що до батьків треба було звертатись «мамонька», «папінька», «тьотінька», «бабушка», а з гостями, навіть з дітьми, спілкуватися російською мовою, бо «Гриші та Анюти не вміли говорити по-моєму, то їм же трудно міняти свою мову на чужу [...] Гриші й Анюти не хотіли здобувати в себе тієї доброти до мене, не хотіли для мене поступатися своїм... Так починалося з-між малих, так велося й далі — і наостанку мова українська з тією делікатністю зостається на боці, а згодом і зовсім з ужитку виходить».

Отже, не дивлячись на суспільну ситуацію, що склалась в Наддніпрянській Україні у складі Російської імперії, Михайло, разом з іншими дітьми родини Драгоманових, зростали в демократичному середовищі, добре знали народні звичаї та обряди, українську народну словесність.

Найбільший вплив на інтелектуальний розвиток юного Михайлика справив батько Петро Якович Драгоманов, високоосвічена, за мірками того часу, особистість, який володів кількома іноземними мовами, й до кола зацікавлень якого належали правничі науки, історія, географія, література, що у мабутньому визначило і науковий інтерес підростаючого старшого сина, ставши справою всього його дорослого життя.

Розділ п'ятий.

Спудей.

Міністерство народної освіти, яке у 1802-1810 роках очолював граф Петро Завадовський (українець за походженням, випускник Київської духовної академії, фаворит Катерини II), ініціювало введення у дію так звані «Попередні правила народної освіти», офіційно відомі як постанова «Про устрій училищ». В імперії була запроваджена нова система освіти, згідно з якою всі освітні заклади ділилися на 4 рівні: парафіяльні училища, повітові, губернські та університети. Передбачалися наступність, взаємозв'язок змісту

освіти кожної освітньої ланки і чітку співвідпорядкованість учбових закладів. Університет фактично мав виконувати функції управління мережею навчальних закладів округу.

Парафіяльні училища являли собою однокласні церковні школи, де тривалий час викладання не мало світського характеру, адже здійснювалося священиками місцевих шкіл. Губернські училища, які незабаром отримали назву гімназії, протягом чотирьох років навчання надавали середню освіту, утворювались на базі головних народних шкіл і призначалися виключно для осіб дворянського походження.

Проміжною, другою, ланкою між цими учбовими закладами були повітові училища, що надавали початкову освіту підвищеного рівня. Відкривалися у повітових та губернських містах для дітей купців, міщан, ремісників, дрібних службовців. Діяльність повітових училищ визначалася «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» від 5 листопада 1804 року. Право навчатися у повітових училищах мали діти, що отримали початкові знання у парафіяльних училищах. Для спрощення здобуття освіти при повітових училищах існували підготовчі відділення, що надавали освіту на рівні парафіяльних училищ. Випускники могли продовжити навчання у гімназіях.

За змістом навчання повітові училища суттєво відрізнялися від церковних шкіл. Крім традиційного Закону Божого, священної історії, російської граматики, основ математичних знань, у деяких училищах також викладалися латина, основи правознавства (вивчення книги «Про обов'язки людини і громадянина»), чистописання, загальна і російська географія та історія, основи геометрії, фізики, біології.

На початку XIX століття вчитель навчав дітей певного класу майже усім навчальним дисциплінам, за виключенням окремих курсів. Організаційну та контрольну діяльність у повітовому училищі виконував штатний наглядач. У 1811 році була введена посада почесного наглядача, на якого покладалися функції представництва та захисту інтересів училища на рівні вищої влади.

Почесними наглядачами обиралися відомі у повіті дворяни, предводителі повітового дворянства.

На початку XIX століття повітові училища у провінційних містечках були відносно добре забезпечені навчальною літературою, адже у середині XIX століття саме на основі училищних фондів виникли перші міські публічні бібліотеки.

Після повстання декабристів у 1825 році Микола I вирішив реформувати ліберальну систему освіти, запроваджену Олександром I, щоб витверезити шляхетне юнацтво від «...зухвалих мрій». У 1828 р. ним була запроваджена нова реформа школи, суть якої полягала у тому, що замість багатоступеневої безстанової освіти з однаковими програмами для всіх створювалось декілька типів станових шкіл з різними програмами. Олександрівська система освіти зв'язувала всі навчальні заклади в один ланцюг, в якому нижча школа була необхідною сходинкою до вищої, і пройти по цих сходинках могла людина будь-якого походження. Після миколаївської реформи 1828 р. система освіти мала такий вигляд: парафіяльні школи створювались для освіти селян, міщан і промисловців нижчого класу; повітові училища – для купецьких, обер-офіцерських та дворянських дітей; гімназії – переважно для дворян.

У 1830-х роках вихованцям повітових училищ навіть передбачалася можливість продовжити навчання в інституті.

Таким чином, створювалась система, при якій ніхто не повинен одержувати освіти вищої свого соціального походження. Крім того, була введена єдина програма навчання в закладах різного типу «...дабы воспретить всякие произвольные преподавания учений по произвольным книгам и тетрадям». Крім того, протягом трьох років після реформи були закриті всі приватні чоловічі гімназії.

Отже, створювалась привілейована дворянська школа, яка давала шляхетним дітям закінчену освіту і, разом з тим, встановлювала чіткій контроль за змістом навчання дворянських дітей та їх вихованням.

Цікаво, що в училищі були свої правила для учнів «... чтобы въ учеников волосы всегда были подрезаны и причесаны, лицо умыто, обувь чистая, не носящая сору въ классы, платье без малейшего оборвания пуговиць и протчаго». Тих, хто не виконував цих правил чекало «неминуемое взыскание».

Повітові училища є одним із результатів реформування освітньої системи Російської імперії. За умов не розгалуженості мережі учбових закладів повітові училища, від утворення за статутом 1804 року і майже до кінця ХІХ століття, виконували вагому освітню функцію містечок Полтавської губернії

1849 р. 12 - річного Михайла було віддано на навчання до Гадяцького повітового училища (діяло з 1815 р.). «Се був не дуже-то показний будинок, на один поверх, одначе виходив на Соборну площу, і була ця школа вища за так звану приходську школу. Брат Михайло пізніше звав жартома своє «Уездное училище» Гадяцьким університетом, бо ще й довго не було в Гадячому старшої школи за нього...» (Олена Пчілка. Спогади)

Навчатися Михайлу в Гадяцькому повітовому училищі було досить легко. Він добре вчився, отримував у нагороду різні книги (одна з них – хрестоматія Галахова, гарний збір зразків з російської словесності, – служила потім меншим дітям).

«... брат Михайло був надзвичайно здатний до науки. «Куди нам було до нього! — мовляв сей Михайлів товариш по вчилищу.— Куєш, було, куєш той урок, насилу витовчеш, а Драгоманов раз прочитає — і вже зна». Нічого, одначе, нема дивного в тім, що товариші не могли дорівнятися Михайлові в здатності до вчіння: для них книжка взагалі була твердим каменем, «гірким плодом», а Михайло був уже добре обізнаний з книжкою, настільки привчений до читання, до розуміння прочитаного, що й до вступу в училище залюбки прочитав багацько книжок з батьківської збірки.... За «отличные успехи в науках» Михайло одержував «награды» книжками; одна з них,

хрестоматія Галахова, гарний збір зразків з російської словесності, служила потім і нам, меншим» (Олена Пчілка. Спогади).

Одночасно він розширював свій кругозір читанням книг з батьківської бібліотеки. Саме у шкільному віці у нього проявився підвищений інтерес до історії, він двічі перечитав «Историю Государства Российского» М.Карамзина в 12 томах: «... я, ще будши учеником гадяцької повітової школи (1849—1853), прочитав майже всі цікаві книжки в его бібліотеці, особливо подорожі та історичні твори (в тім числі двічі Историю Государства Российскаго, Карамзина)» (М. Драгоманов «Автобіографічна замітка»).

Від батька у Михайла закріпилася й звичка опрацьовувати прочитане та робити виписки, записувати джерела усної народної словесності.

Крім історії, з-поміж інших навчальних дисциплін, Михайло виділяв під час навчання у повітовому училищі географію, мови, захоплювався античним світом.

Так, як у родині не практикувалося фізичних покарань й коли М. Драгоманов розпочав навчання в Гадяцькому училищі, то «старий Драгоман» попросив вчителів, щоб вони не карали хлопця за провини, а натомість доручили йому говорити з Михайлом, який «більше нічого лихого не вчинить». Одного разу, за провину вчитель примусив Михайла стояти з важкою книгою на голові. Він відмовився, з огляду на те, що така кара була принизливою для гідності. Про подію стало відомо вдома. Батько здійснив повторний візит до училища, нагадавши своє прохання. У своїх переконаннях Петро Якимович залишався послідовним і надалі. «...Одного разу хотів був котрийсь учитель покарати Михайла, але він «не дався», мовляв Зак[олодяжн]ий. В того вчителя був такий спосіб карати учнів: котрий школяр щось там напрокудить у класі, то вчитель каже йому взяти обома руками книжку, держати її над головою і так стояти який час перед всім класом, поки вчитель не скаже «годі». Якось і Драгоманов пустував за уроком, щось там коїв. Учитель і йому сказав держати книжку над головою. Драгоманов не схотів і пошпурив ту книжку додола. Другого дня прийшов

батько («старий Драгоман») і нагадав в училищі, що він же просив не карати його сина ніяк, а коли що трапиться, сказати йому, батькові, він з сином поговорить, і хлопець тоді, з певністю, нічого лихого не робитиме. Так і було: Драгоманова більше не займали. Він шанувався без кар...» (Олена Пчілка. Спогади).

Але роки навчання для Михайла не проходили і без підліткових забав: «грали в дворі у м'яча, пускали змія, спускалися з гори зимою на книжках (на історії Устрялова або на географії Ободовського), ходили до ратуші, городської управи, дивитись на тих давніх радників, урядовців сього встановища...»

1853 р. допитливий підліток Михайло Драгоманов продовжує своє навчання у Полтавській гімназії.

У Наддніпрянській Україні класична гімназія остаточно сформувалася у першій половині XIX ст. Першими чоловічими гімназіями були Одеська (1804 р.), Полтавська (1808 р.). У 60-х роках XIX ст. було засновано й жіночі гімназії. Термін навчання спочатку становив 4 роки, згодом збільшився до 8. Статутом 1864 р. гімназії були поділені на три типи: класичні з викладанням двох стародавніх мов (латинської і давньогрецької) — 8 класів; класичні з викладанням латинської; реальні без викладання стародавніх мов, але з природознавством у великому обсязі й фізикою — 7 класів. Вихованці класичних гімназій могли вступати до університетів: згідно із Статутом це право мали діти всіх верств, але насправді трудові верстви населення цим правом з об'єктивних причин користувалися рідко.

Полтавська Перша класична чоловіча гімназія імператора Олександра I Благословенного – середній загальноосвітній навчальний заклад, де вчилися переважно діти дворян. Приймали як тих, хто пройшов курс повітових училищ, так і тих, хто мав домашню підготовку. Відкрита 1808 р.. Першим директором гімназії був Іван Дмитрович Огнев (1776–1852) – відомий в краї педагог, котрий 25 років (1806–1831 рр.) безмінно прослужив директором народних училищ Полтавської губернії. Гімназія містилася спочатку в

дерев'яному будинку на Олександрівській вулиці, а з 1822 р. – в приміщенні колишньої Полтавської губернської поштової контори. Там же розмістився Будинок для виховання дітей незаможних дворян (заснований у першій чверті ХІХ ст., існував до 1841 р.). Фактично це був інтернат при гімназії, де вихованці жили, а вчитися ходили до повітового училища або до гімназії. Багато років наглядцем цього закладу працював І.П. Котляревський. У Полтавській Першій гімназії навчалось спершу 49 чоловік. У 1864 р. було 470 учнів. За період 1831–1865 рр. середньорічна кількість випускників не перевищувала 30 чоловік. Причиною того, що повний курс гімназії закінчувала незначна частина учнів, була недооцінка цивільної освіти – більшість дворян-юнаків віддавали перевагу почесній військовій кар'єрі. Відкрита спочатку в складі двох класів, гімназія в 1831 р. стала семикласною. Вивчалися класичні мови (грецька і латинська), Закон Божий, російська, французька, німецька мови, математика, фізика, історія, географія, малювання, співи, гімнастика, військова справа. Річний розмір плати за навчання складав 10 руб. при державних витратах на учня 49 руб., на гімназію – 29924 руб. 57 коп. на рік (1864 р.). Державні асигнування не вирішували фінансових проблем, тому велику роль відіграла матеріальна допомога з боку численних благодійників: граф В.П. Кочубей подарував гімназії мінералогічний кабінет; полтавський губернський маршалок С.М. Кочубей – колекцію мінералів (1789 одиниць зберігання); поміщик Манько і купець Пантелєєв подарували бібліотеку; поет і перекладач М.І. Гнідич – книги з своєї бібліотеки; наглядч Немирівської гімназії, полтавець П. Чепіга – 10 тис. руб. на утримання одного бідного учня-сироти.

У гімназії працювало 29 викладачів, серед яких у різний час викладали просвітитель І. І. Нечипоренко, композитор і диригент Ф. М. Попадич, історик П. І. Бодянський, І. Л. та Л. І. Боровиковські, В. Л. Василевський, О. І. Стронін, С. П. Стеблін-Камінський, Ф. Л. Ткаченко, український і чеський музичний педагог, композитор і піаніст Алоїз Єдлічка (1821—1894, помер у Полтаві, з 1848 викладав у Полтавському інституті шляхетних дівчат) та ін.

Згідно зі Статутом гімназія готувала юнаків до вступу в університет і навчала тих, хто не мав наміру продовжувати навчання в університеті, але хотів отримати знання, необхідні вихованій людині.

Вивчення предметів у гімназії починалося з тих, якими закінчилося навчання в училищі.

Таким чином, гімназія була немовби другим ступенем на шляху оволодіння науками. Підпорядковувалися повітові училища і гімназії Харківському університету.

Період навчання у гімназії для Михайла стали часом глибокого накопичення знань: засвоєння «позитивних» (точних та природничих) наук. Він вчиться мислити раціоналістично, водночас виявляє гуманітарні нахили: захоплюється європейською літературою, творчістю Ч.Діккенса, У. Теккерея, В. Скотта, самотужки опановує німецьку мову, редагує рукописний гімназійний часопис.

У гімназії М. Драгоманов почав серйозне знайомство з історичними працями М. Карамзіна, Д. Бантиша-Каменського, Ф. Шлоссера, В. Прескотта, Т. Маколея, Ф. Гізо, зачитувався «Отечественными записками», «Современником». У гімназійні роки до знання української й російської мов, якими вільно володів з дитячих років, додалося ще п'ять європейських. Як відмічала Олена Пчілка, «Полтавська гімназія дала юнакові багато (хоч і була вона школою тих давніх часів, далекою від ідеалу і по методах навчання, і по звичаях педагогічних взагалі). Особливо вдалим був на той час, власне, самий склад учителів. Деяким своїм учителям Полтавської гімназії Михайло й присвятив ті відомі його вдячні спогади».

На початку 60-х років XIX століття значний вплив на розвиток громадської думки мали гуртки, що пропагували ідеї просвітництва, гуманізму, демократичних прав і свобод людини. Таким був і створений у Полтаві гурток на чолі з учителем історії О. Строніним, куди входили представники ліберально та демократично настроєної інтелігенції, учнівська та студентська молодь. О. Стронін, випускник Київського університету,

працював викладачем історії в Полтавській гімназії. На його світогляд великий вплив мали погляди та діяльність О. Герцена. Особисто О. Стронін був знайомий з редактором "Колокола" (опозиційний до самодержавства часопис, що видавався за кордоном), зустрічався в 1858 році з ним у Лондоні. Антисамодержавні ідеї, що були викладені в творах О. Герцена, в "Полярной звезде" та "Колоколе", пропагувалися серед членів гуртка, полтавської інтелігенції.

О. Стронін та інші члени гуртка проводили неабияку просвітницьку роботу в недільній школі при чоловічій гімназії, знайомлячи слухачів з роботами французьких філософів, соціалістів-утопістів, з творами Т. Шевченка, О. Герцена. В 1862 році О. Стронін і В. Лобода були ув'язнені в Петропавлівську фортецю, а потім відправлені в заслання за обвинуваченням у прагненні ліквідувати царське самодержавство.

Згодом Михайло Петрович Драгоманов відзначав велике значення знайомства з О. Строніним. Він вважав, що воно розширило коло його інтересів, залучало до свідомого громадського життя. "Перше оповіданнячко М. Вовчка ("Панська воля"), котре я прочитав у вчителя історії Строніна, - писав М. Драгоманов, - котрому Куліш зоставив склад своїх видань для продажу... Я почав читати це маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталося зі мною. Піднімаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною й дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози в очах і хочу те сховати.

— Не соромтесь, — каже мені Стронін, — то золоті сльози, — і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до нього огнем дружби, та й він мені відповідав дружбою, спершу учительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерті... це маленьке оповідання Марка Вовчка ...мало для мене велику вагу, положивши ... також рішучий початок мого свідомого демократизму»

На схилі віку Михайло Петрович згадував, що його учитель О. Стронін «він переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи і при

тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в періоді Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію націй і демократію з соціальною справою з кінця XVIII ст. В XVIII ст., перед фр [анцузькою] революцією, Стронін викладав нам політичні теорії Вольтера, Монтеск'є і Руссо, а в XIX, перед 1848 р., — соціальні Оуена, С. Сімона, Фур'є і ін. При цьому курс історії доводивсь до останнього року, так що ученик, скінчивши його, міг собі орієнтуватись у тому, що кругом нього робилось» (М. Драгоманов. «Два учителі. Спомини»). Це вміння показати своїм слухачам серцевину історичного розвитку, відчуті у минулому живий зв'язок із сучасною йому добою стало притаманним і самому Драгоманову-історик.

Саме учитель історії Олександр Стронін заохочує гімназиста М.Драгоманова до читання праць зарубіжних істориків — Фрідріха Шлессера, Маколея Бабінгтона, Вільяма Прескотта, Франсуа Гізо, знайомить з філософськими творами західноєвропейських просвітників, виданнями О. Герцена. М. Драгоманов, підкреслюючи педагогічний талант свого вчителя історії, відмічає, що О.Стронін не обмежував учнів рамками свого предмету, а стимулював їх до розвитку різносторонніх здібностей та талантів, звертав увагу на необхідність ними оволодіння іноземними мовами: «...Треба доброго філософічно-політичного виховання, а до нього Ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов» (М.Драгоманов. «Два учителі. Спомини»).

Крім О.Строніна, з вдячністю вже дорослий М.Драгоманов згадує і вчителя – латиніста Казимира Полевича: «Не для того тільки я мушу їх спом'янути, що сам я особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь з усіх людей, окрім батька мого, за те добро, яке вони зробили для моєї душі. Ні, то люди, що кожний по-своєму прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні» («Спомини. Два учителі»).

Любов до свого предмету, творча методика викладання, повага до особистості учня та прагнення допомогти кожному оволодіти складною латиною – ось, що вирізняло вчителя латинської мови К.Полевича від інших педагогів гімназії: «...атмосфера в класах була така, що ученик або вчився з усієї сили... Система науки була в Полевича оригінальна. Ніщо не зачувалось абстрактно... Полевич піднімав енергію класи і добивавсь свого: правило залягало в голови ученикам, а потім кожний сідав за свій переклад, а Полевич або обходив учеників індивідуально... Полевич пізнавав природу кожного, знав, як його підопхнути до роботи, частіше всього наївно-доброю шуткою: «А ну, я таки Вас поймаю, поймаю» і т. д.... ученики заходили до Полевича в квартиру і удостоювались скуштувати фамозного чаю з сухарками... в Полевича щодня бували ученики, а щонеділі пився чай і ось по якій причині: учеників підбільшало, і вже говорити з ліпшими учениками про їх авторів у Полевича не було часу в класах, то він і назначив у себе в хаті...переклад частіше перебивавсь літературними й історико-політичними бесідами, не раз піднімавсь «регит несказанний», бо й у самого Полевича під його аскетизмом лежав скарб веселості, але все йшло во славу латини, яку наші «полтавці» в університетах, при професорах-схоластах із німецьких «гуманістів» 3-го сорту, тільки забували після гімназії... Про себе я скажу що, поступивши в університет київський, я пішов кілька разів на лекції ... я побачив, що мені там після Полевича абсолютно нічому вчитись, і коли під кінець мого курсу взявсь до римської історії, то просто пішов далі від того, що робив із Полевичем, і не раз, і не два ставали мені в пригоді спомини «латинських чаїв» у Полтаві. А ніякими терезами не зважити вартості того впливу, який мали класи й чаї в Полевича на наше загальне виховання — літературне й моральне...» («Спомини. Два учителі»).

За спогадами самого М. Драгоманова, К. Полевич був щиро закоханий в історію Давнього Риму і найбільш здібним своїм учням зумів прищепити любов до античної історії. К. Полевич познайомив юного Михайла з творами

Тацита, до певної міри посприявши вибору майбутнім істориком теми дисертаційного дослідження та численних праць з давньоримської історії.

Під час навчання у Полтавській гімназії розпочинається перехід юного М.Драгоманова від українства стихійного, набутого під впливом домашнього виховання в ріднонаціональному середовищі, до українства усвідомленого.

У гімназійні роки він захоплюється творчістю українських письменників. Як пригадує Олена Пчілка, уривки з І.Котляревського напам'ять у сім'ї знав не лише Михайло, а й мати — Єлисавета Іванівна, котра хоча й була неписьменною, однак вміла і любила декламувати. Сам же Михайло охоче інсценізував для домашніх «Наталку Полтавку». Окрім І.Котляревського, читав Г.Квітку-Основ'яненка, П.Куліша, Т.Шевченка... До речі, Шевченкові «Сон» і «Кавказ» М.Драгоманов уперше роздобув у гуртку Капністів, серед представників тієї гілки полтавської шляхти, що становила місток у розвитку таємних товариств в Україні від декабристів до кирило-мефодіївців, серед «лібералів і аболіціоністів», про яких згодом пристрасно відгукувався у «Листах на Наддніпрянську Україну». Позаяк прагнув, щоб за поверховим хлопоманством, про яке Т.Шевченко писав: «У світі ходить між панами і п'є горілку з мужиками, та вільнодумствує в шинку», не залишилися не поміченими освіченість, «українокозакофільство» та традиція народолобства, яку ще у 1818 році закладав своєю промовою на офіційному відкритті дворянських зборів у Полтаві і Чернігові М.Г.Рєпнін. Ці «ліпші» пани, до яких належали де Бальмен, Капністи, Рєпніни, з середовища яких з'явилася «История русов», мали, безперечно, вплив і на Т.Шевченка, за якого «були старші й освіченіші», і на юного М.Драгоманова: «Звісно, що Шевченка привіз уперше до кн. Рєпніна Олексій Вас. Капніст, син автора «Оды на рабство». Той Капніст, вкупі з родичем своїм Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів своєю освітою і «англоманією» і записками про емансипацію крестян. Я сам, у хлоп'ячі часи свої, перед емансипацією (1856-1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і різночинців (попів, лікарів і т.ін.) В обох Капністів були добрі

бібліотеки, а ще більша в Рєспніна, де були збори найліпших письменників європейських XVIII - XIX ст.». А ще ж полтавські гімназисти, як свідчить Олена Пчілка, наприкінці 1850-х років перебували «під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших».

Проте українство М. Драгоманова того періоду, за його ж власним зізнанням, було культурно-гуманітарним, а не «націоналістичним», взорованим на практичні справи і ближчим за своєю суттю до «прогресивних западників», ніж до тодішніх ідейних настроїв полтавських українофілів.

Михайло Петрович вступив навчатися до Полтавської гімназії 12-річним юнаком. Це ще, власне, дитина. Олена Пчілка змаювала приїзд брата додому на початку навчання його в гімназії саме таким. Їй запам'ятався тоді “хлопчик дуже швидкий”, котрий бігав по всіх кімнатах, і всі його цілували. Так, його любили в родині, особливо мати, він добре знав про це, намагався не надуживати її почуттями і сам любив свою родину не як споживач, а відповідально, віддано і чесно. Про це свідчать його листи. Але коли читаєш його листи до батьків не вимовляється слово “хлопчик”, такими змістовними вони були. У кожному листі до любих батьків він не забував шанобливо “поцілувати” їхні працьовиті “рученьки”, запевнити в довічній любові до них, висловити вдячність, готовність дослухатися до їхніх порад тощо. І в кожному листі обов'язково просив передавати вітання численним родичам, вклонятися їм, цілувати від нього братів і сестер – Івана, на рік молодшого за нього, Варю, Олю (майбутню Олену Пчілку), найменшеньку Єлю, Сашка – майбутнього лікаря-психіатра. У родині Драгоманових були ще діти, які не дожили до дорослого віку, серед них і хлопчик Митя, якого Михайло, як і всіх інших братів і сестер, збирався ревно навчати різним наукам, проте навіть не встиг побачити, бо маленький братик невдовзі помер... Драгоманова-гімназиста цікавило все. Здається, не було такої справи, до якої б він залишився байдужим: “А Вані скажу ось що (тільки, будь ласка, всі

відійдїть): упіймай білку і тримай її до липня. У липні вона два дні поспіль буває чисто белою. Це правда. Я нещодавно читав”; “Якщо Ви присилатимете мені щось, то пришліть бодай з десяток гарних груш. Я хочу дати Сосновському, котрий їх любить. Висилаю Вам карту Полтавської губернії. Я купив її нещодавно”; “Б[рата] Ваню прошу написати про свої успіхи. Варі дякую за турботу про мої квіти”; “Я збираю насіння квітів і привезу їх на свята для Варі й Олі, серед них є такі, що в Гадячі їх і не знайдеш”; “Я читаю тепер чотири журнали постійно, а журнали тепер обіймають всю літературну та вчену діяльність країни. Крім того, у нас передбачається укластися бібліотека для гімназистів – уже провадиться передплата в гімназії – здається я буду бібліотекарем за обранням.<...> Тепер усі журнали (йдеться про 1857 р.) наповнені питаннями про селянство <...>. Миргородський повіт погодився на звільнення селян. А що скаже Гадяч?”; “Я писав до Вас через пошту, та й доси нема від вас ни слуху, ни духу <...> я прохав у Вас прислати ту писану сторию, що є у Вас. Тепер ще раз прозбою пришлите, будьте ласкави. Уже так просить чоловік, та ще й гарний, що неможна не дати. Ще ось що Вам скажу, таке диво (що на!). Коли ще остались у Вас ягоди (вишни), то зараз зробить вареники та йижти не з медом, а до сметани та сахаром присипте, таке добро, що тільки бережить язикив, – проковтнете...”. “Бити байдики” для Михайла було неприпустимим. “К тому же Оля ростёт, её надо учить, – звертається він до батька в одній із сімейних ситуацій. – В пансион рано, а Вам некогда. А неужели она должна, пока в пансион, ничего не делать”.

“Любезная сестра моя Оля!

Благодарю тебя и Варю за письма, а Еля не написала. Выучи её писать. Всем я прислал что-нибудь, а тебе нет. Извини. Скоро я тебе пришлю, а может быть, привезу на каникулы книжку, лучше всех подарков”.

Писати Михайло вмів! Намагався користуватися різними мовами – російською, українською, французькою, латиною та ін., щоб уникнути одноманітності, підбадьорити батьків веселою ноткою та ще й дипломатично

натякнути при тім на те, що вони не дарма витрачають кошти на його освіту, що він не марнує ані хвилинки, що він гідний їхньої довіри й любові, що він виправдає їхні сподівання, і що він... з погляду сьогодення (тепер ми знаємо про це!) уславить їх у віках – скромних, порядних, довірливих, безмежно люблячих, а втім, принципових і вимогливих щодо виховання сина.

“Любезные родители!

Надо Вам воспеть прежде всего своё путешествие. На первом же шагу я потерпел санекрушение, тоесть лошадь при спуске с горы подле нашего дома упала. Далее до Апашни путешествие совершалось благополучно. На Апашанской станции нас задержали, но зато мы имели счастье сидеть через дверь с графиней Чивинской. И я декламировал Беранже:

Какое счастье, честь какая!

Ведь я червяк в сравненьи с ним,

В сравненьи с ним

С лицом таким

С его сиятельством самим!

Приехал в гимназию и особенного толку пообыкновенению не нашёл. Капиталы свои тотчас пустил в оборот: на библиотеку, на журнал “Набат”, который будет в последних числах генваря.<...>

М. Драгоманов.

Гоголя и проч. мои книги я нашёл.

1857-го года января 15-го”

“Мои любии родители,

Батюшка та Матушка!

Та що бо це таке, нехай Бог милує, що Ви мині нічого не пышите. Вже ждав, ждав та й годи сказав. Ганяв, бигав у ту пинціонську канцелярію та так, мов дурний Стецько у лавци, роздывлявся, чи не йде почтарь з письмами. Як таки так можно дытыну морыты? Эге! Та Вы бачу, Ваню, смієтесь з мого письма та й Оля пидстрыбує, то я вам дам прыиду. <...>У нас тепер кзаменты, чи стукаменты, чи як там их у биса нимци называють. Уже

словесность, хрынторыку отбулы, та й латынь. Так и рижемо по-латынськи: хлиб, а мы кажем хлибус (так знаєте, як казав отой дьяк у Гоголя, що грабли по потылиці дали). А тепереньки буде у вивторок математыка. Це, як бачыты, будучы вона соби мати усих наук. Та й уварылась вона мини: проклята бымония, того бисового яллыцванця Ньютона, аж у пычинках сидыть. Та що Вам бильше пысаты. Пышить лышень Вы мини та прыздить в іюни, та й Ваню берить. Я вже іому таке щось покажу, що й рот роззявить.

Цилую Ваши рученьки та й остаюсь любящий

Вас сын

Михайло Драгоманенко.

Майя 10-го, 1857.

Ох лихо! трохи не забудь! Як прыиду, то зробіть мини пальто – питрлинттик, літнє, бо треба. Та ще за воли вашои – чи зробіте, чи ни, сертучок поганенький хоть из тряпочки, бо обирвався, куртку так порвав, що страх, а з мундыра вылиз. В августы новый буде”.

“Бесценные родители,

Папенька и Маменька!

Пишов гарбуз по городу? на этот вопрос

Пытається свого роду? должно отвечать

Ой, чи живи, чи здорови ? с первой почтой

Вси родичи гарбузови?

Теперь, как больше у меня времени [писав Михайло до батьків у листі від 28 серпня 1857 р.], я окрыляю свою фантазию. Мысленным взором я быстро лечу. Быстро проникнув сквозь лиричность времен, подымаю завесу седой старины – и вижу себя отъезжающего из дому в июне месяце, поэтому хочу описать подробно каникулы. <...> Славные статьи я прочёл: очерк истории Англии при Карле II, Иакове II и королеве Анне, соч[инения] Маколея, Филиппе II, Лессинг, его жизнь и деятельность, очерки гоголевского периода русской литературы – Гаевского, Мольера, на французском. <...> Ещё сделайте одолжение – пришлите мне ту маленькую

шкатулочку, что я хотел замочок переделать <...>. О яблоках и прочем и не говорю – их мне уже сотни две пришлете”.

Яблук, слив, іншої домашньої смакоти прохав Михайло й у пізнішому вересневому листі, хоч і перепрошував за садовину, бо вважав себе вже дорослим.

Лист до брата Івана й справді вражає серйозністю ставлення до обов’язків громадянина й просто порядної людини:

“Любезный брат Ваня!

Очень рад, что доставил тебе удовольствие небольшою безделкою – галстук. Дай Бог, чтобы мне привелось услужить тебе и большим. Впрочем, дай Бог, чтобы ты не нуждался в моих услугах, хотя они в полном твоём распоряжении. Благодарить же меня за это нечего – все мы обязаны делиться друг с другом, как братья, как люди. Ты теперь поступаешь на службу, позволь тебе сказать несколько слов о ней. Это будут не сухие наставления, но совет брата, желающего тебе всего лучшего. Служа, если тебе случится занимать хотя бы какую-нибудь должность, прежде всего, смотри на всякого, как на человека, по его достоинству. Главное, ни перед кем не унижайся и не возвышайся, веди себя ровно. Не думай, что проситель для того живет на свете, чтобы набивать тебе карманы, а начальник, чтобы ты перед ним ползал. Не гоняйся за деньгами, честь прежде всего. Слава Богу, мы начинаем жить в такой век, когда хижняцизм выводится. Поступая корыстолюбиво, человек делается скотом; как волк смотрит на овцу, чтобы съест её. У человека же первое должно быть самопожертвование, он должен жизнь свою отдавать за любовь к ближнему и делать добро, не потому, что ему за него заплатят, но потому, что это долг его. Поэтому старайся сначала не брать даже и за свои услуги. Ведь ты можешь пока прожить и без этого.

Впрочем, надеюсь, что ты сам по доброте своего сердца будешь поступать так, только боюсь за твою волю. Надеюсь, что папенька и маменька также будут тебе руководить на пути правды. Я же готов доказать

тебе свою преданность словом и делом. Надеюсь, что ты будешь писать мне подробно обо всём. Твой брат М. Драгоманов

Варю, Олю и Елю целую”.

Гімназист М. Драгоманов вражав викладачів своєю надзвичайною цілеспрямованістю, працьовитістю, освіченістю. Його сестра Ольга (Олена Пчілка) згадувала, що «книжок... Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл пізніших часів... здивувались би, почувши, що між тими авторами були й такі... як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо... Про письменство ж красне вже зайве й казати! Ще й для нас, менших, зоставив Михайло дома, в Гадячому, найвидатніші твори Діккенса, Теккеря, Вальтера Скотта (в російських перекладах)... Розумова працьовитість Михайла визначалась помітно ще й у гімназії: oprіч того, що був він у гурті перших учнів у класі, ще самохіть (на свою руку) вивчився німецької мови, був редактором рукописного часопису гімназичного. Такі були Михайлові інтелектуальні інтереси в гімназії, розбуджені в Гадячому».

Його інтерес не обмежується навчанням. Він захоплений театром, виявляючи неабиякі акторські здібності. «Здається, вже будши у 7-му класі, - пригадувала Олена Пчілка, - Михайло надзвичайно втішив усю хатню громадку, показавши нам у своїй особі «Наталку Полтавку» І. Котляревського. Так, всіх дієвих осіб тієї комедії, чи оперети, показав він у одній своїй постаті (зостаючись таки в гімназичній курточці). Тільки пояснялось кожного разу, хто саме говоритиме: «оце дівчина Наталка», «а оце — Возний, що хоче одружитись. Не знаю тільки через віщо, співаючи в «Наталці Полтавці» на гадяцькім хатнім кону, дуже розмахувалося руками, зовсім по оперному; чи то взагалі для виразності співалось так, чи, може, такий спосіб виконання співу вживано взагалі співцями-аматорами того часу. А власне ж, тільки від таких виконавців міг Михайло перейняти виконання «Наталки Полтавки», побачивши її в Полтаві в якому аматорському, мовляли тоді, спектаклі. Всім споглядачам, — і дітям, і челяді, — «Наталка Полтавка» навіть у виконанні Михайловому дуже сподобалась, хоч ні ми, ні інші

присутні зовсім не знали, що то воно за видовище було, бо ніхто з нас ніколи ніякого театру не бачив! Взявши на увагу, що «голови слухачі» з такою заохотою прийняли «Наталку Полтавку», Михайло навіть удруге показав її нам, вибравши знов такий час, коли старших не було дома. Було се на Різдвяних святах, то розвага театральна була тим більш до речі!»

Вплив передових педагогів, знайомство з новітніми політичними ідеями, спілкування з прогресивно налаштованими представниками полтавської інтелігенції, як зазначає дослідник І.Айзеншток, сприяли і зростанню громадянської самосвідомості та громадянської позиції юнака - гімназиста. Так, у листі до видавця журналу «Атеней» Є.Корша, 17-літній М.Драгоманов, демонструючи цілком зрілі переконання, писав: «Мы не хотим жить чужим умом, и для этого мы вправе требовать от передовых людей, чтобы они указали нам дорогу в начале нашего учения. Только тогда мы можем идти самостоятельно вперед. Иначе мы не получим общего образования, а только нахватаем сведений из всех наук и будем всегда присяжными в науке».

Вихований батьком поважати людську гідність, боронити її, не втрачати власної, й у гімназії Михайло вирізняється серед однолітків самостійністю суджень, внутрішньою задерикуватістю, несхильністю до показної чемності, що мало не обернулося виключенням.

«Останній рік перебування Михайлового в гімназії (рік 1859-й) я, звичайно, вже пам'ятаю дуже добре. Отже, й подію виключення Михайлового з Полтавської гімназії пам'ятаю гаразд. Сталась та причина зовсім несподівано. Ждали тато й мама, що син їх незабаром приїде укінченим гімназистом, дійшовши, звичайно, кінця курсу щасливо, так як то бувало при скінченні попередніх класів, коли Михайло все привозив то похвального листа, то якусь книжку — «нагороду» за «благонравіє» і «успехи в науках». Аж тут прийшов якийсь лист, що вдарив неначе бомба в нашу тиху оселю!...Говорять, що, може, Мишу виженуть з гімназії!.. Тато поїхав до Полтави... Справа ж була так. Інспектор якось пробирав одного малого учня, гімназистика, за якусь провину і назвав його дурнем. Михайло якраз

натрапив на ту розмову чи суперечку, встряв у неї й собі, почав доводити інспекторові, що він не має права лаяти учнів, і сказав щось образливе для самого інспектора. Інспектор «дав ход» прикрому випадкові, у справу вмішався директор гімназії, і дійшла вона аж до «Учебного округу» (київського, а до нього ж належали й школи полтавські, себто й Полтавська гімназія). Полтавський гімназичний уряд надав провині Драгоманова такої великої уваги, неважаючи на прохання товаришів Михайлових і скількох учителів, прихильних до нього, незважаючи навіть на сприяння Михайлові з руки самого попечителя округу, Пирогова; гімназичний уряд, власне директор гімназії, рішуче постановив: Михайла Драгоманова за його провину (зухвале слово, сказане інспекторові) з гімназії вигнати, хоч йому зоставалося всього зо два місяці до скінчення гімназичного курсу. От по цій то прикрій справі й було викликано батька в Полтаву. Тут йому сказали, розповівши докладно про Михайлову провину, що нехай він вибирає одно з двох: або сина його, Михайла, виженуть з гімназії, не давши йому докінчити курсу і при тім без права вступу в якусь іншу школу, або нехай він, батько, висіче сина різками таки тут, у Полтаві в гімназії, щоб усім учням було відомо про ту кару, щоб вони не надилися допускатись «дерзкого» поведіння супроти свого начальства. Батько зостався вірний своїм переконанням і вибрав перше, «сказавши, що хоч йому дуже тяжко бачити велику перешкоду на синовому життєвому шляху, коли хлопець не зможе скінчити гімназії та йти далі, але він, батько, волить прийняти вже таке лихо, аніж висікти сина різками: не бито його малим, тим паче неможливо завдавати йому такої ганьби, коли він став дорослим юнаком. Нехай буде, що буде!».

Заступництво учителя історії О. І. Строніна, ряду інших педагогів («сонет был далек от единодушия ... приговор был принят только большинством 11 голосов против 8») та однокласників Михайла перед попечителем Київського учбового округу Миколою Івановичем Пироговим, узабезпечили Драгоманова від «вовчого квитка». Як, відмічає у своїй статті Н.Мозгова „М.П.Драгоманов і М.Пирогов: зустріч через століття”, Микола

Іванович Пирогов втрутився у справу, виявивши педагогічний такт та розуміння ситуації краще, ніж дирекція гімназії. М.Пирогов запропонував педагогічній раді замінити рішення виключення юнака з гімназії на звільнення його за власним бажанням. У своєму листі до директора гімназії О.Данилевського він вказав: «Драгоманов действительно отличный (даже первый) ученик... следовало бы не допускать учеников с просьбою ко мне, а нужно бы было для поддержания доверия и авторитета Вам самим ходатайствовать об уменьшении наказания Драгоманова... Начальники и наставники должны интересоваться участью отличных по способностям и успехам учеников болем, нежели их товарищи... преследуя строго проступки, отличать дарование и любовь к науке... гимназическое начальство показало бы несравненно болем педагогического такта, если бы само обратилось ко мне – не допуская к тому учеников – с просьбою о смягчении наказания Драгоманова. Этим оно доказало бы, что действительно принимает к сердцу, умение отличать и в виновном дарование и любовь к науке».

Педагогічна рада підтримала пропозицію М.Пирогова і таким чином конфлікт випускника з вихователем вдалося вирішити, дозволивши М.Драгоманову складання випускних іспитів екстерном і надавши можливість продовжити навчання вже в університеті.

Олена Пчілка пояснювала таку суворість гімназійного начальства ще і прагненням вислужитись перед губернським начальством, бо саме у цей час у Полтаві стався інцидент особистого характеру пов'язаний з губернатором («зухвалий жарт молоді над залицанням губернатора Волкова до молодої панночки»).

Отже, роки учнівства Михайла Драгоманова у Гадяцькому повітовому училищі й Полтавській гімназії були часом розширення підлітком свого кругозору, формування стійкого інтересу до новітніх політичних течій, розвитком здібностей критичного мислення та формування рис особистості, яка не обмежується утвердженням право власної свободи поглядів і дій, а прагне здобуття такої свободи і для суспільства вцілому.

Восени 1859 р. М. Драгоманов стає студентом Університету св. Володимира, вступивши на історико-філологічний факультет, хоча мріяв про медичний. «... блискуче витримані іспити в Київському університеті Св. Володимира зробили батьків щасливими: «Наш Михайло вже студент, справжній студент, ось його картка». Вони обоє читали ту картку, дивилися на неї, немов на живу істоту. Так, звичайно, давніше то все була напасть, інакше не могло бути. Їх гордощі, їх славний Миша мав перебути все теє лихо і мав стати студентом» (О.Пчілка. Спогади.)

Сам М.П. Драгоманов значно пізніше писав: „На щастя, і в університет я попав за часи попечительства М. Пирогова”.

Університет святого Володимира у Києві був не лише важливим центром наукового і культурного життя, а й визнаним осередком громадських та національних рухів.

На початку 30-х років ХІХ століття дворянство Києва вкотре порушило перед урядом питання про відкриття університету в місті. Придушивши польське повстання 1830—1831 рр., царизм змінив політику щодо Правобережної України. Поряд з безпосередніми репресіями проти повстанців, було вжито ще й низку інших заходів — закривались школи з польською мовою викладання, ліквідовано Кременецький ліцей та Віленський університет, на матеріальній і кадровій базі яких мав відкритися університет у Києві.

У 1833 р. Міністерству народної освіти, яким керував тоді граф С. С. Уваров, дали доручення терміново розробити проект статуту і штати майбутнього університету. Звичайно новостворюваний навчальний заклад мав безумовно керуватись типовим статутом імператорських університетів. Але особливі завдання Київського університету викладалися у його «персональному» статуті, або «проекті статуту», затвердженому царем Миколою І 25 грудня 1833 р. і діючому аж до 1842 р. Рішення про конкретну дату відкриття Університету св. Володимира ухвалив міністр С. Уваров. «По представленію Попечителя Киевского Учебного Округа, управляющий

Министерством Народного Просвещения изъявил согласие на открытие Университета св. Владимира в 15 день июля сего года, в наемных домах, на счет 20 000 руб. ассигн., которые по штату оного на сей предмет назначены».

15 липня 1834 р., якраз у день св. Володимира, відбувся урочистий акт відкриття університету. О 9 годині ранку всі члени університетської спільноти, серед яких були і три щойно зараховані студенти, відвідали Києво-Печерську лавру, де богослужіння провів митрополит Київський Євгеній. Після літургії всі повернулися до університетського будинку, орендованого у І. Корта. Присутні на урочистостях, серед яких був і ректор Київської духовної академії архієпископ Інокентій (Борисов), заслухали укази царя про заснування університету і введення в дію його Тимчасового статуту. З промовою виступив попечитель Київського навчального округу Є. Ф. фон Брадке. З глибокою вдячністю за надану імператором можливість здобувати світську вищу освіту у Києві висловились губернські предводителі дворянства Київщини, Волині, Поділля. Напередодні прибувши до Києва ректор М. О. Максимович вручив митрополиту Євгенію (Болховитінову), генерал-фельдмаршалу Остен-Сакену, Київському генерал-губернатору Левашову дипломи Почесних членів університетської спільноти. З рук генерал-фельдмаршала Остен-Сакена три студенти отримали шпаги — символ дворянської (рицарської) приналежності.

Протягом 1834—1835 навчального року виконував обов'язки ректора і декана історико-філологічного відділення тоді ще єдиного в університеті філософського факультету Михайло Олександрович Максимович (1804—1873), полтавчанин, професор кафедри ботаніки Московського університету, якого було переведено у Київ і призначено ординарним професором російської словесності.

Головне завдання університету тодішній міністр освіти граф С. Уваров сформулював так: прищеплювати польському і полонізованому юнацтву Київщини і Західних губерній «общий дух русского народа». Історик і один із найвідоміших професорів університету М. Владимирський-Буданов

звертає увагу на те, що Київський університет, на відміну від інших, має ім'я св. Володимира «и призван быть проводником общерусского просвещения».

Період навчання М.Драгоманова у Київському університеті Святого Володимира (1859-1863 рр.) припав на роки діяльності попечителя Київського учбового округу М.Пирогова, який дієво сприяв демократизації освіти, підтримуючи всіляко певну академічну свободу університету («допустив у Києві de facto академічну свободу, схожу на європейську»), ініціюючи організацію безоплатних уроків за програмою гімназичного курсу для тих, хто бажав вступити до університету, але не мав відповідної підготовки; підтримував ініціативу групи студентів університету (до якої входив і М.П.Драгоманов) щодо відкриття безоплатних шкіл по недільних і святкових днях для осіб податкового стану. Через двадцять п'ять років, перебуваючи вже у Женеві, М. Драгоманов так опише незабутні часи своєї молодості: “На щастя, і в університет я попав в часи попечительства Пирогова. ...З моменту зарахування до університету, восени 1859 року, я потрапив до гуртка студентів, які засновували перші недільні школи в Росії. Одразу ж зауважу, що багато хто з нас приступив до справи з метою політичної пропаганди, але незабаром усвідомив її неможливість серед дітей (із сімей ремісників та прислуги) та її недоречність серед неписьменних дорослих, і ми старанно захопились педагогічною стороною діла” (М.Драгоманов. «Австро –руські спомини»). В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві знаходиться рідкісний документ – прохання студентів Університету Св.Володимира від 14 вересня 1859 року на ім'я попечителя про дозвіл відкриття на Подолі недільної школи, під документом стоїть 17 підписів, серед них є і підпис М.Драгоманова. М.Пирогов підтримав це прохання перед міністром освіти, вказавши, що недільні школи ставлять за мету поширення письменності серед простого народу. “Перша недільна школа в Росії, – згадував пізніше М.Пирогов, – була відкрита мною у Києві при подільському училищі в 1859 р. ...За організацію недільних шкіл прийнялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша

та Шевченка ...Я був переконаний, що здійснення ідеї недільних шкіл якнайкраще відповідає життєвій потребі краю. Для мене було досить знаменним те, що у вчителі пропонували себе лише справжні малороси і серед них не було жодного поляка. Я сподівався, що самим вірним і моральним засобом боротьби проти польської пропаганди (про існування котрої в краї ніхто не мав сумніву) буде російсько-малороська пропаганда. ...Я сам, помічник попечителя (Й. Міхневич) бували майже кожної неділі у школі під час навчання. Таким чином, перша недільна школа і виникла, і розвивалась на моїх очах”.

У місцевій газеті “Київський телеграф” 23 вересня 1859 року з’явилась перша згадка про ці школи, в якій повідомлялось, що в Києві будуть незабаром відкриті, з дозволу влади, недільні школи в різних частинах міста для неписьменних (ремісників і майстрів), які не в змозі навчатися протягом тижня. І справді, перша недільна школа відкрилася 11 жовтня 1859 року в приміщенні Київського повітового дворянського училища (пізніше прогімназії) на Подолі, на розі вулиць Костянтинівської та Хоревої (вул. Костянтинівська, 9/6) під керівництвом І. Слепушкіна, друга – 25 жовтня 1859 року на Новому Строєнні на вул. Жилянській також у приміщенні повітового училища під керівництвом І. Проценка.

«У подільській школі учителювало 17 університетських студентів ..., між учителями найбільш енергійними були К. В. Шейковський, М. П. Драгоманов, Хв. Як. Вороний, бр. Стефановичі...» – згадував Г. Житецький.

“Практика, – писав пізніше М. Драгоманов, – поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми вирішили це питання тим, що вчили на обох: на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на ній було більше книг. Згодом, окрім нашої школи, склалась друга (новостроєнська), куди зібралось принципових українофілів з правобережців і чернігівців. ...Скоро наших, подолян, новостроєнці стали звати космополітами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учнів по-українському. Але суперечка виходила проміж нас

більш теоретична, бо коли гарячіші новостроєнці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує ніж учить народ, ми признавали, що наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто ученого, майже нема, то треба користуватись хоч російським” (М.Драгоманов. «Австро-руські спомини»). Хоч мовою викладання в київських недільних школах, за відсутністю українських підручників, була російська, проте в поясненнях вживалася переважно українська мова. Але в травні 1860 року міністерство освіти наказало виключити з програми недільних шкіл географію, історію і природознавство, а також дозволяло використовувати тільки ті підручники, які були вже апробовані Ученим комітетом. Сталося так, що дружина київського генерал-губернатора кн. Васильчикова відвідала лекцію М.Драгоманова саме тоді, коли він пояснював учням якусь історичну статтю. Кн. Васильчикова ще до того не могла змиритись з тим, що М.Пирогов відкрив недільні школи без її відома і патронату. Вона доповіла куди треба, що в недільних школах викладається історія і вживається українська мова. За свій конфлікт з кн. Васильчиковою у справі недільних шкіл М.Пирогов поплатився звільненням з посади куратора Київського навчального округу, бо у червні 1860 року кн. Васильчиков звернувся з конфіденційним листом до міністра освіти Е.Ковалевського, де звинувачував М. Пирогова у його нездатності займати посаду попечителя Київського навчального округу. 13 березня 1861 р. указом царя Олександра II М.Пирогова було звільнено з посади попечителя “у зв’язку з розладом здоров’я”. У своїй статті “О воскресных школах” М.Пирогов писав: “Причиною переполоху було тут лише одне непорозуміння. Історії в київських недільних школах, крім Священної, ніхто і ніколи не викладав, але учні, вправляючись в читанні, іноді читали й історичні уривки, причому, як це заведено при кожному читанні, вчитель повинен пояснювати учням все те, чого вони не зрозуміли. Хто знає, наскільки велике нерозуміння російської мови у нижчих верствах українського населення, той, безперечно, погодиться з тим, що без пояснювального читання київські недільні школи поширювали б в народі не

грамотність, а механічне вивчення звуків і слів. Впливова особа, що одного разу була при такому пояснювальному читанні (дружина кн. Васильчикова – авт.), і прийняла його за викладання історії”

Але все ж у пору свого навчання в університеті Михайло як найдієвіше реалізовував девіз свого вчителя-наставника О.Строніна – якомога більше працювати над самоосвітою, оскільки він прагнув професорської кар’єри.

За певної схоластичності викладання на історико-філологічному факультеті М. Драгоманов добре навчився самостійної дослідницької праці, і це не могло не впасти в око одному із найпопулярніших університетському професорові загальної історії Віталію Шульгіну, який мав найбільший вплив на юнака у цей період. Дослідниця Р. Г. Еймонтова відносить В. Шульгіна до типу «професорів-просвітителів», звертаючи увагу на його викладацькі здібності, всебічну освіченість, вміння зацікавити предметом викладання. Екстраординарний професор, В. Шульгін читав лекції з різних розділів історії (зокрема, курси: «Історія Греції від найдавніших часів до битви при Хероней», «Історія Македонії і Риму до Гракхів», та «Історія Риму від Граків до падіння Західної Імперії»; кції з історії стародавнього Сходу та ряд курсів з середньовічної та нової історії. Завдяки В. Шульгіну в університеті вперше було запроваджено практику проведення не лише лекційних, а й семінарських занять. Сталося це після поїздки за кордон в травні – червні 1857 р., під час якої Віталій Якович мав змогу ознайомитися з новими розробками й досягненнями в галузі методології історії. Використовуючи звичну для німецьких університетів традицію, він вважав доцільним запровадити практичні заняття і в російських закладах, щоб безпосередньо керувати науковою роботою студентів, які обрали своїм фахом всесвітню історію. Відразу після розгляду певного її періоду та попереднього викладу професором його основних характеристик, історіографії проблеми, методів роботи з наявними джерелами, студенти мали опрацьовувати джерельний матеріал з подальшим обговоренням результатів на семінарському занятті. В університеті професор В.Шульгин користувався величезною популярністю,

оскільки володів блискучим талантом лектора-художника і проводив ліберально-гуманні погляди. Маючи фізичну ваду (отриману у дитинстві), він був настільки ерудованим і цікавим співрозмовником, що оточуючі не помічали її. Сучасник згадує: "Я много слушал лекций на своём веку в России и за границей, но таких лекций, которых читал Шульгин, не приходилось слушать нигде. Он умел живьём изобразить эпоху и её людей. Аудитория его была всегда полна, а лекции оканчивались рукоплесканиями. Окружающие при общении с ним забывали о его внешности. Все находили невыразимую привлекательность в его лице, особенно в пронизательных, искрящихся живым умом глазах и доброжелательной улыбке». В.Шульгин не менш талановитим автором наукових монографій та підручників. Він надрукував: "Історичний огляд учбових закладів в Південно-Західній Росії з кінця XVIII віку до відкриття університету у Києві", "Історію університету Святого Володимира за першу 25-летіє його існування" ("Російське Слово", 1860) і три підручники загальної історії: "Курс історії древнього світу" (1856, видання 6-е в 1865), «Курс історії середніх віків» (1858, 8-е изд., 1881) і «Курс історії нових часів» (1862, 7-е изд., 1898). Підручники ці мали для свого часу велике значення: нічого подібного в російській педагогічній літературі доти не було. "Як можна менш голих чисел і безособових імен і як можна більш живих людей" - в цьому Шульгин бачив основу історичного викладання. У його підручниках перевага дано культурної історії перед зовнішніми подіями. У текст внесені місця з різних історичних творів, як росіян, так і іноземних; книги забезпечені бібліографічними покажчиками. Написані книги мовою різкою, неспокоїною, але колоритно, не без погоні за ефектною фразою. Їх можна вважати родоначальниками сучасних кращих підручників історії.

Ось під керівництвом такого педагога проходив дворічну наукову підготовку студент М.Драгоманов, по закінченні якої на одному із засідань ради історико-філологічного факультету Віталій Якович рекомендував свого вихованця на заміщення посади університетської кафедри. При цьому

професор відзначав обдарованість і здатність студента М. Драгоманова до самостійної наукової роботи, хоча той і вирізнявся непосидічістю. Правда, його пропозиція щодо залишення М. Драгоманова на кафедрі до професорського звання була взята до уваги лише пізніше. Факультет погодився з пропозицією професора В. Шульгіна про відрядження М. Драгоманова для стажування за кордон з метою підготовки наукових праць із політичної історії.

Окрім обов'язкового вивчення повного курсу всесвітньої історії, студент Драгоманов поглиблено цікавився історією Давнього Сходу, що знайшло відображення в його розвідці «Об учении Зороастра и влиянии его на гражданственность зендов». Студент М. П. Драгоманов також працював над трактатом про Римську державу в епоху Тіберія.

У Київському університеті у юнака – студента з'являються значно ширші і більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше і живіше знайомитися з тими суспільними і політичними процесами, що постійно зароджувались у неспокійному студентському середовищі. Як зазначено в працях дослідників П. Федченка, І. Іванової, Т. Андрусика, Н. Горбача, світоглядний рівень М. Драгоманова, його погляди були достатньо сформованими ще до вступу в університет.

Випусник Полтавської гімназії М. Драгоманов прийшов до Київського університету саме напередодні реформи 1861 року, коли всюди в було відчутне бродіння ліберальних і революційних ідей у російському суспільстві. Незважаючи на те, що Київ як адміністративний центр Південно-Західного краю був досить провінційним містом, і тут відчувалося невдоволення суспільним становищем, серед студентів університету формувалися гуртки польського національно-патріотичного спрямування, виявлялися зацікавлення демократичними ідеями в дусі пердого у той час журналу «Современник», поступово вироблялася програма української національно-культурної праці.

Наприкінці 1850-х років університет Святого Володимира став центром студентського руху. На першому етапі студентський рух не виходив за межі університетського життя, але згодом, під впливом протестних рухів у Європі та в Росії, діапазон питань, що гостро хвилювали студентів, розширився, і діяльність руху перейшла в політичну площину. Активність студентів набувала різних форм й заходів: створення різноманітних гуртків, видання нелегальних рукописних газет, розповсюдження листівок, організацію мітингів та демонстрацій. У ході такого руху формувалася нова модель студента - людини, вірної своїм ідеалам, громадянина і патріота. Таким чином, Київський університет тих часів був не лише важливим центром наукового й культурного життя, а й осередком громадської та політичної діяльності. В такій складній атмосфері виховувався студент М. Драгоманов. Саме в університеті відбувалося формування його свідомості, національних та демократичних переконань, того світоглядного фундаменту, що став основою його дорослого життя.

У студентські роки М. Драгоманов починає чітко виявляти свою громадянську позицію: під час проведів останків Т.Шевченка з Києва до Канева; у зв'язку з полемікою між М.Пироговим і М.Добролюбовим щодо тілесних покарань у школах; під час проведів Пирогова з поста попечителя шкільного округу. У відповідь на звільнення з посади попечителя Київського навчального округу М. Пирогова (за висловом М. Драгоманова, «великого розуму чоловіка»), прогресивний студент виступив на захист професора з промовою, в якій оцінював реформування вищої освіти М. Пироговим, як «заміну солдатської дисципліни на моральну» та «обмеження деспотизму адміністрації». «Для мене особисто виступ мій на банкеті Пирогову мав великі послідки: він підтовкнув у мині інстинкти політичні і в купі с тим познакомив мене з кружком ліберальних професорів і дав мені змогу розширити свої наукові заняття, переважно по всеобщій історії, в котрій я займаючися зразу головно Римом, заінтересувався соціальною боротьбою остатних часів республіки і появою християнства, а за тим і релігійною

історією старинного світа загалом», - згадував згодом Михайло Петрович. Ця акція київських студентів привернула увагу чи не всієї прогресивної громадськості Російської імперії й викликала захоплення їх мужністю. Саме про них, у тому числі й студента М. Драгоманова, О. Герцен писав, що "раби Києва, що не мовчать, захистили Росію".

«Я був молодим хлопцем ще у гімназії, коли попечитель нашої учбової округи Пирогов був одставлений од посади Міністерством народної просвіти, може за те, що у часопису «Морской сборник» дуже різко висловлювався проти різок або казав, що треба нам не «здаватися» чимось, «бути» на ділі такими, якими ми хотіли б «здаватися» згідно з вимогами того просвітно-ліберального руху, який опанував вищими верствами тодішньої інтелігенції, коли у Києві з'явилися дві брошури – «Прощание Киевского учебного округа с Пироговым» и «Прощание г. Киева с Пироговым» після того як справді трохи не весь Київ йшов по Бульварній вулиці за коляскою Пирогова до тодішньої межі города, проводжаючи його з жалем та тугою, що настануть другі порядки без Пирогова, тоді всі вже знали молодого студента, який казав прощальну промову бувшому начальникові діла освіти у Київській окрузі. Я був молодим хлопцем ще у гімназії і прислухався до того, як старші гомоніли про цього студента, який в своїй промові висловив начебто усі найкращі почування й думки, що були розбурхані тоді обіцянками великих реформ, які були на черзі – згадував О. Русов («Спомини та щоденники»)

Вісімнадцятирічний студент-першокурсник на цей час уже був учителем першої у Києві і в Російській імперії недільної школи, а випускником став викладачем історії у Тимчасовій педагогічній школі для підготовки вчителів-українців для сільських шкіл. Як пізніше згадував М. Драгоманов, уже в студентські роки робота в цих школах переконала його в необхідності власної активної участі в одній з найбільш «практично культурних справ» як частини «реального боку українства», що й привело до «пильного студіювання» ним народної мови, словесності, історії, теорії «народного

елемента» в педагогіці тощо. Результатом цього студіювання, за висновком М. Драгоманова, стало усвідомлення, що народу потрібна справжня освіта, бо інакше він буде приреченим залишитися «моральним немовлям». Свою участь у справі народної освіти М. Драгоманов описав у брошурі: «Народні школи на Україні». А коли у 1862 р. уряд закрив недільні школи, він ще протягом року працював у Тимчасовій педагогічній школі, редагував популярні книги для народу рідною мовою.

Проявом громадянського змушнення студента М. Драгоманова став його виступ над труною Тараса Шевченка в Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори.

... Як тільки в місті стало відомо, що з Петербурга привезли труну з тілом Т. Шевченка, численні шанувальники поета, переважно учнівська молодь — студенти й гімназисти, — рушили за Дніпро зустрічати поета. Дехто з них заздалегідь приготували промови й вірші. У благородному запалі юнацького захоплення гарячі голови, не чекаючи дозволу духовної й світської влади, хотіли везти труну через місто, просто в університетську церкву і, мабуть, здійснили б свій намір, якби не було там людей більш витриманих, яким, після довгих і досить галасливих суперечок з крикунами, вдалося зупинити похоронну процесію, до одержання дозволу, біля самого Ланцюгового мосту. За дозволом до генерал-губернатора пішли Варфоломій Григорович Шевченко, як родич покійного, і законовчитель 2-ї гімназії П. Г. Лебединцев. Князь Васильчиков відіслав їх до митрополита, щоб той сказав, у якій церкві поставити труну. Владика назвав найближчу до Дніпра церкву Різдва Христового, а князь, із свого боку, поклав на о. Петра відповідальність за те, щоб у церкві не виголошували ніяких промов. Після такого розпорядження предержавних властей студенти випрягли коней і на собі повезли тлінні останки поета через усе подільське шосе, до самої церкви.

Вздовж усього Києво-Подільського шосе кортеж часто зупинявся, на дрого вилізали оратори й виголошували свої промови; коли ж запас красномовства вичерпався, дехто почав читати свої твори вдруге й утретє.

7 травня була неділя. Незважаючи на дощову погоду, біля Різдяної церкви зібралось кілька тисяч народу. О. Петро відправив заупокійну обідню. Утворився досить гарний хор півчих із шанувальників навіки змовклого Кобзаря. Згідно з розпорядженням князя, промов не було зовсім. Під час панахиди між народом проштотвалася в глибокому траурі дама, поклала на труну поета терновий вінок і вийшла: красномовніше за всі надгробні слова передала вона те, що відчував кожен із нас, проводжаючи поета-страдника в могилу... Похоронна процесія, у супроводі великого натовпу людей, потяглася по шосе до Ланцюгового мосту, за яким, через велику повінь на Дніпрі, стояли тоді пароплави; на одному з них і поплив наш Тарас до тихого пристановища...

Труну, для належного порядку, супроводжували чини поліції. Процесія часто зупинялася для виголошення промов, яких, зрештою, через вузьке шосе, майже ніхто не чув, крім студентів і гімназистів, які везли на собі труну. Найкращі з прощальних промов, які, на жаль, не збереглися, були виголошені біля кріпосного форту на мосту студентами — Стояновим, Антоновичем і Драгомановим. «...пішов за труною і навіть воодушевивсь сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову терновий вінець. Забігши вперед перед бастіон-браму на наддніпровій дорозі, я змостив з цегли кафедру і з неї зміг говорити так, що мене люди чули (другі говорили з товпи, і їх майже нічого не було чути). Говорив я по-російському, на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, щоб наші громадяни наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі» (М. Драгоманов. «Австро-руські спомини»).

Драгоманівські слова, що: “Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець” – виявилися пророчими.

1863 р. М. Драгоманов завершує своє навчання в університеті, але складне матеріальне становище не дозволяє реалізувати свою мрію – стати професором університету і зайнятись науковою працею. Влітку 1863 р. він

вступає на педагогічні курси, а вже у листопаді 1863 р. його призначено молодшим учителем географії 2-гої київської гімназії. «Років через два-три, коли був я вже у останньому класі, – згадує О.Русов, – гімназії, випало мені щастя цього вже не студентом, а учителем, побачити. Географію буде нам викладати! Але вже ту географію ми добре знали у попередніх класах, бо на екзаменах вміли вичерчувати на дошці такі складні держави, як Швейцарія або Германський союз. При повторюванні курсу вже у весінньому семестрі, коли поступив до нас Драгоманов на должность, іноді виявлялося, що ми знаємо назви річок або міст далеко більше, ніж наш новий учитель. – Не дуже-то смійтеся з мене, що я цього не знаю. Ось як прийде екзамен, то я повизубрюю усі числа, імена й гір, і річок, і міст, а як хто з вас не буде знати, то тоді не смішок вам буде! – каже було при такому випадку зовсім добродушно Драгоманов і починає розказувати таке, що нам вияснило географію з другого, ширшого погляду на неї як на науку. Так оце, мабуть, такий учитель, що хоче бути тим, що він є, а не тим, яким хотілося б йому «здаватися»!» («Спомини та щоденники»).

Отже, М. Драгоманов почав професійну діяльність із учительювання. Він зобов'язувався прослужити у відомстві Міністерства народної освіти не менше двох років, за що отримував “третинну не в залік платню” (550 крб. щороку).

У цей же період М.П.Драгомановим була розпочата праця над підготовкою дисертації «Император Тиберий» на право читання лекцій, яка поклала початок його науковим спробам простежити логіку суспільного процесу.

Таким чином, Михайло Драгоманов у роки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира (1859 – 1863) остаточно формується як професійний історик та розпочинається його становлення, як громадсько-політичного діяча.

Розділ шостий.

Громадівець.

Національно-визвольні рухи у Європі, лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії з середини ХІХ ст. посприяло пробудженню інтелектуальних і моральних сил в усіх сферах громадсько-політичного життя імперії, що вилилося в потужну просвітницько-педагогічну діяльність національно свідомої української інтелігенції.

Наприкінці 1850-х років центром громадсько-політичного життя українців стає північна столиця Російської імперії – Санкт-Петербург, куди повернулись після заслання бувші кирило-мефодіївці: М.Костомаров (став професором Петербурзького університету), П.Куліш, В.Білозерський, Т.Шевченко (став академіком Імператорської академії мистецтв). Вони й утворило ядро українського земляцтва – першу Громаду (1859-1862 рр.). Підтриманий відомими українськими жертводавцями, великими землевласниками В.Тарновським і Гр.Галаганом, П.Куліш організує в північній російській столиці власну українську друкарню й починає видавати дешеві книжки для народного читання під загальною назвою «Сільська бібліотека», в яких друкуються твори Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка, Гр.Квітки-Основ'яненка, Д.Мордовця, Ганни Барвінок, О.Стороженка та ін.

Важливе значення у діяльності петербурзької «Громади» стала організація видання першого національного суспільно-наукового і літературного щомісячного часопису «Основа» (1861–1862), який відіграв роль головного загальноукраїнського друкованого органу й посів вагомє місце в історії української духовності. Протягом майже двох років він суттєво впливав на літературний процес в Україні, розвиток її культури, утверджуючи в суспільній свідомості самостійність української нації та окремішність українського історичного процесу.

З часом під впливом діяльності петербурзької Громади у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, Катеринославі та інших містах утворились свої «Громади», до яких входили інтелігенти різних професій, студенти, учні середніх навчальних закладів, зрідка селяни і робітники. “Складаючись із людей, головне, університетського і взагалі наукового і літературного середовища, товариство це віддавалося цілком визвольно-конституційній діяльності на ґрунті українських інтересів” – так писав про Громаду співробітник Українського Наукового Інституту у Варшаві Г.Лазаревський.

Громади не мали ні писаних статутів, ні політичних програм, але в них були плани різноманітної діяльності, спрямованої на реалізацію української національної ідеї. Учасники їх доклали багато зусиль для вичення духовної спадщини свого народу, включення її в культурний процес, брали активну участь у творенні української науки, що стало визначальним фактором нового національного відродження. Б.Познанський згадує, що: “Антонович логічними висновками доводив, що проживати серед українського народу і не злитися з ним, не проникнутися його національними інтересами, означає бути дармоїдом, паразитом ..., що ніде так не збігається ідея націоналізму з демократизмом, як в Україні; бути демократом, стояти на боці народних інтересів і не бути патріотом-українцем неможливо”.

Про специфіку завдань і діяльності українських громад А.Верзилов зазначав: “Становище цих громад було складніше й трудніше, ніж інших організацій, бо їм доводилось не тільки боротись, протестувати, пропагувати, ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилось виявляти українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба робити, хоч і потай, та так, щоб воно стало явним і закріплялось в житті, бо культура – то ж щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим. Тому громади, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, підтримували й творили українську культуру, об’єднуючи видатніших і талановитіших людей української

інтелігенції; направляючи їх зусилля на справу національного відродження українців й політичного самовизначення”.

Громадівці мали широкі прогресивні демократичні погляди щодо національних, соціальних, політичних питань, але згідно із спогадами М.Драгоманова “деталі політичних і соціальних бажань українців були тоді дуже різноманітні і не зовсім виразні”. Одні виношували мрії про створення в Україні козацької республіки та про повстання селян, але “більшість не була такою радикальною й захоплювалася літературними та національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народну мову в школах”. Проте державницькі позиції меншості не втілювалися в конкретних практичних діях, не були покладені в основу якогось статуту чи програми. Поміркована частина громадівців обмежувалася вимогами культурно-національної автономії» (М.Драгоманов. Автобіографія). М.Драгоманов розмежовує в українському національному русі 1860-х років два напрями: українофільський, який “виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у першу голову рівнятися з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви” та другий – “хлопоманський”, який ставив на першому плані “українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент..., – і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В такому поступанні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу культурну мову”. Цінна інформація про український національний рух міститься в мемуарних творах М.Драгоманова: “Автобиографическая заметка”, “Австро-руські спомини” (1867 – 1877)”.

Студентські роки М.Драгоманова припали на бурхливі 60-ті роки ХІХ ст., коли змінювався суспільний устрій, велася боротьба проти основи старого життя – кріпацтва. Все і вся говорили про життя і добробут простого люду. «Народ, народне щастя» стало бойовим закликком того часу. Як згадує

О.Пчілка, «Університет Київський кипів студентськими сходками, лунав палкими студентськими промовами... У Києві змагалися між студентами течія польська з українською... На сходках лунало українське слово; говорилося, що в цьому краї народ – український, що він має й свої політичні права, своє вікове право й на вищу культуру...» (Спомини про М.Лисенка).

Студентська молодь від слів переходила до діла. Склалися українські народницькі гуртки: хто працював у недільних школах, хто в літературних починаннях, у складанні українських книжок для українських селян, хто ретельно збирав етнографічний матеріал (пісні, народні перекази та легенди, слова для українського словника).

«З самого вступу в університет, в осени 1859 р. я попав у кружок студентів, котрі заснували перші недільні школи у Росії... Тут я скажу коротко, що многі з нас узялись до діла з ціллю політичної пропаганди, та побачили її неможливість, і усердно зайнялись педагогічною стороною справи. Із кружка студентів, що займалися недільними школами, вийшло кілька учебників і популярних книжок, та в 1862 р. уряд закрив недільні школи...» (Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова).

За свідченням самого М.П.Драгоманова з його “Автобиографической заметки”, педагогічний інтерес зблизив його з “українцями”: “Когда я узнал, что они предложили издание популярных книг, то я поступил в их корпорацию (громаду), которая тотчас же выбрала меня в комиссию для редакции этих книг”.

Починаючи з 1862 року в просвітницькій діяльності громадівців з’явилися серйозні труднощі: підозри у «сепаратизмі», закриття недільних шкіл, педагогічної школи та ін. Завадило педагогічно-просвітницькій діяльності громадівців і польське повстання 1863 року. Громадівці, як відомо, не співчували і не підтримували його, а навпаки, вважали великим лихом, що принесло немало горя, втрат, спричинило і трагедії. «Не насунься на Вкраїну ця справжня напасть, польське повстання 1863 року, – писав Б. Познанський, – зі всіма його наслідками, од яких втратив у своєму розвитку

український націоналізм, можливо, ми мали б не одного Рильського з його розумінням духу народного, з його безмежною любов'ю до України... У порушенні правильного ходу розумового розвитку історичного життя України й полягає причина мого недоброзичливого ставлення до польського повстання в Україні, що втягнуло багато моїх хороших товаришів у цю гибільну, викликану нерозумінням суспільного національного складу України ватажків повстання». М. Драгоманов у «Австро-руських споминах» писав: «Повернувшись у Київ по вакаціях (1863 рік .), я застав велику зміну в українофільських кружках. Дехто вже дістався вчителі гімназій і не появлявся у Києві, другі поступили в нові «мирові посередники», котрі заводив уряд після повстання поляків. Громада майже не збиралася. Про видання популярних книг не було вже розмови... Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, такий гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих».

Оцінюючи загальну позицію українських діячів 1860-х років вчений М. Драгоманов писав, що «свідомих українців було ще дуже мало, і вони були дуже слабкими, оскільки їм необхідно було народжуватись шляхом важкого морального процесу із польських і російських привілейованих кіл на правому і лівому берегах Дніпра і потім шукати собі опори в народних масах. Українська літературна критика журналу “Основа” була сформована в ідейно-теоретичних основах і змушена була стати в оборону національних прав і можливостей української культури».

Новий етап участі М. Драгоманова у діяльності Київської Громади припадає на період його повернення з-за кордону. Протягом 1870–1873 рр. молодий вчений слухав лекції в провідних європейських університетах, працював у бібліотеках Німеччини, Італії, Австро-Угорщини.

Зупинившись у Цюриху навесні 1873 року, Драгоманов потрапляє в бурхливу атмосферу емігрантського політичного життя. У ці роки еміграція була значним фактором політичного життя Російської імперії. Серед тих, хто був змушений або бажав виїхати з Росії, були не тільки соціалісти та

революціонери різних напрямків, які об'єднувалися в політичні угруповання, засновували видання та друкували їх, щоб контрабандно переправляти до Росії через перевірені мережі, поряд існували організації, утворені за національними ознаками, – польські, єврейські, фінські, вірменські, які мали свої інфраструктури. Значною силою була російська студентська молодь (до неї належали й «українці та галичани»), з якою велась активна робота по згуртуванню, у тому числі – С. Подолинським (Цюрихська колонія). У 1873 році в Цюриху нараховувалося понад 250 студентів із Російської імперії («душ до 200», за Драгомановим, 300 – за даними архівів), з них 103 жінки (місцева вища школа була єдиною, що допускала їх до навчання поряд з чоловіками).

За М. Грушевським, Драгоманівський приїзд, разом з «молодшим товаришем і приятелем» М. Зібером («началоположник українського марксизму»), був зумовлений «атаками» С. Подолинського, «ще молодшого представника київської молоді України», який «старався від самого початку втягнути в орбіту сеї роботи Драгоманова», надіслав йому начерк програми «Вперед», вироблений по приїзді Лаврова до Цюриху, заходився писати й друкувати революційні українські брошури на взірць тих, що видавали російські революційні народники. Йому, очевидно, перед усім належить ідея «українського Впереду» – котрого видання і взагалі реалізація сих закордонних літературних революційних планів стали потім, через збіг несподіваних обставин, – місією Драгоманова». Зустріч з Сергієм Подолинським, «сим представником нового молодечого руху, зосередженого в Цюриху, котрого він, Подолинський, був одним з найбільш щирих учасників та інтерпретаторів», виявилася дуже важливою для Михайла Петровича, оскільки дозволила познайомитися з тим рухом «сперше віч-на-віч в його тодішнім найбільш гарячим і бурхливим осередку, в російській колонії Цюриху». Як відзначив М. Драгоманов у «Австро-руських споминах», «тоді вся молодіж російська в Цюриху, ... москалі, як і українці (між студентами майже 75 процентів були з України), були гарячі соціалісти».

Крім того, у Драгоманова налагоджуються зв'язки з російською політичною еміграцією, він зближається з П.Лавровим, ідеологом народників-пропагандистів.

Повернувшись з-за кордону М. Драгоманов активно долучається до діяльності Київської Громади, яка на той час зміцніла і стала однією з найвпливовіших організацій демократичного спрямування. На той час до Київської Громади входили діячі з кількох генерацій. Як згадує І. Антонович, дочка активного громадівця В. Антоновича, до старшої генерації основоположників громадівського руху входили: «батько, Драгоманов, Беренштам, Житецький, Цвітківський, Рильський, Косач, Чубинський, Познанський, Лисенко, Старицький, Константинович, Панченко та ін. З-поміж молодших назвемо таких, як: Трегубов, Науменко, Русов, Шульгін, Міщенко, Тумасов та ін. Нарешті, третя генерація, ще молодша. Правда, вони не жили постійно у Києві, через що дехто з них на засіданнях бував тільки спорадично» (І.Антонович. Споми́ни про М.Драгоманова).

Повернувшись із з-за кордону Михайло Петрович увійшов у життя київської Старої Громади новий струмінь бурхливого життя. «Его личность призывала обаятельное действие на всех знавших его. В первый раз нам пришлось увидеть Михаила Петровича молодым, лет 30; его красноречие – живое, блестящее, с искрами неподдельного юмора и остроумия – увлекало все окружающее его общество, тонкие сарказмы сыпались на друзей, смягчаемые самой ласковой, добродушной улыбкой... Драгоманов часто говорил смелыми парадоксами; они сразу поражали, часто смущали слушателя, казались странными, непримиримыми, а между тем по мере того, как он говорил и блестяще развивал свою мысль, она овладевала вниманием слушателя, и его мысль становилась проста, ясна и неопровержимо убедительна» (София Русова. Памяти М.Драгоманова).

Київська Громада 1870-х років значно різнилася від Громади 1860-х рр. не тільки кількісним складом, а й структурою і якісним складом. Якщо остання мала характер студентського об'єднання з налітом романтизму, до

складу якої міг входити кожний, хто визнавав українські звичаї, обряди, мову, літературу, то Громада 1870-х років була таємною конспіративною організацією, зі строгим відбором членів. Її членами були переважно люди високоосвічені, ерудовані, з твердими українськими переконаннями. «Громада складалася в основному з людей, що належали до університетського і взагалі науково-літературного осередку, – писав Д. Дорошенко, – вона була далека од якоїсь революційної діяльності, але цілком віддавалась діяльності інституційно-визвольній, на ґрунті українських інтересів».

«Припоминая теперь все, что сделано было одним-двумя десятками людей за первую половину 1870-х годов, я изумляюсь продуктивности, какую они осуществляли, обнаруживая недюжинные таланты, – писав 1913 року Олександр Русов. – В этой "Громаде" были не только коренные украинцы, но и поляки, и великороссы, и евреи, которых объединяло одно стремление – выставить напоказ те идейные ценности, какие накопило местное украинское население. Один из галичан, приехавший в Киев, потому что прослышал об интенсивной деятельности "Громады", был приглашен на ее заседание, но с теми оговорками, что он нигде никогда не будет рассказывать о том, что видел и слышал, сравнивал собравшихся с христианами первых веков, прятавшихся в катакомбах» (О.Русов. Спомини та щоденники).

М. Драгоманов активно включився у діяльність Південно - Західного відділу імператорського російського географічного товариства у Києві, який відігравав величезну роль у розвитку громадівського руху, адже, за спогадами С. Русової, він «розбурхав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, витворив фанатиків фольклору і етнографії, таких як Новицький з Катеринослава, Манжура з Харківщини. Його праця захопила всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними

піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» (Софія Русова. Мої спомини).

Вперше побувавши на засіданні Відділу 23 вересня 1873 року, М. Драгоманов так занотував у «Автобіографії» свої враження: «В Києві я застав чималий рух українців. Старші чинили зерно нововідкритого «Юго-Западного Отдела Географического Общества», студенти збиралися у гуртки і працювали над українським словником, подумували і про популярні книжки».

Пригадуючи цей період в житті М. Драгоманова С.Русова напише: «...починала народжуватися українська наука – Антонович, Житецький, Вовк, Кістяківський...це був такий високий Олімп...М.Драгоманов був якось більш досяжний. Молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю між студентами, він часто бував на «чаях» у Старицьких, бував і в нас на театральних виставах. Завжди веселий, дотепний, він умів поглузувати з людей, спостерігаючи їх слабкі риси і посміятись навіть із близьких. Часто жартував із своєю жінкою, любив танці, і ми не раз із ним вальсували під чудову музику М.Лисенка» («Мої спомини»).

Як зазначав у своїх спогадах Ф. Вовк: «Громада..., після розгрому в 1863–64, за кілька літ до 1872 року, вже встигла видати збірник казок І. Рудченка та приготувати видання «Історичні пісні українського народу», укладання «Словника» для якого забиравало майже весь час наших «таємних зібрань». Решта часу присвячувалась підготовці української популярної літератури, сперечались з приводу правопису. Таким чином, більша частина діяльності нашої «Громади» зводилась до чисто наукових і науково-видавничих праць, ховатись з якими було, хоч і смішно, та на горе, необхідно».

У цей час В. Антонович і М. Драгоманов також активно готували до друку наукову працю «Історичні пісні малоруського народу», надаючи цьому дослідженню великого значення. Як згадує І.Антонович: «Після повернення

з-за кордону Михайло Петрович ... по різних справах приходив до нас дуже часто; бували часи, коли вони, складаючи «Історичні пісні», просиджували майже цілі ночі. Вся кімната, де вони працювали, була вкрита картками: лежали вони і на столі, і на стільцях, і на підлозі. Нам туди входити, звичайно, заборонялося. Навіть мама старалась не заходити, щоб не заважати їм працювати. Тільки коли вони вже засиджувались надто довго, мама заходила й нагадувала їм про пізній час і готову вечерю. Прощаючись, Михайло Петрович ішов додому, проходячи іноді кругом через вулицю, а часом пролазячи через дитячу дірку в паркані, що відділяв наше подвір'я, від подвір'я, де жив Драгоманов...».

У 1874—1875 рр. у співавторстві з В. Антоновичем М. Драгоманов видає двотомник «Исторические песни малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». До першого тому входили пісні часів княжих – X-XV століть, пісні часів козацьких – XV-XVI століть. До другого тому входили козацькі пісні XVII століття – часів Хмельниччини. Російська імператорська академія наук оцінила цю працю Уваровською премією. На це видання схвально відгукнулися вітчизняні та західноєвропейські рецензенти. Відтоді Михайла Драгоманова визнано видатним ученим-фольклористом.

Громадівці в переважній більшості були прихильниками ідей аполітичного українства, зорієнтованого тільки на культурно-освітні завдання і цілі. М. Драгоманов, який повернувся з-за кордону, став виявляти радикалізм у поглядах і прихильність до соціалізму. Хоча виступи М. Драгоманова у пресі завжди були колочими, гострими, критичними щодо чинної влади. За це його називали «бунтарем», а поліція здійснювала постійний нагляд. Влучну характеристику еволюції поглядів М. Драгоманова подав М. Грушевський у статті «Місія Драгоманова»: «У 1873–4 рр., після... цюрихської конференції починається у Драгоманова нахил до сповідання соціалізму як чергової справи для української інтелігенції, – тим часом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підчеркування обов'язковості політичного радикалізму, котре бачимо у

нього після його повороту до Києва, – замість попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база». Перебування серед європейців помітно вплинуло на світогляд М. Драгоманова. «У Києві я застав чималий рух серед українців, – писав він. – Але багато чого не подобалось мені в київських українофілів: по-перше, уступчивість офіційним колам й залицання до консервативних кіл, а у молоді – навіть ворожнеча до «радикалів», як тоді звали соціалістів; друге – величезна одсталість од європейських ідей наукових і політичних та претензія вирішати всі справи самим національним духом, як то робили московські слов'янофіли».

Недоліком і відсталістю вважав М. Драгоманов і те, що багато громадянців, особливо молоді, не знали чужих мов і через те, мріючи бути вільними од «московської» цивілізації, справді не могли стати вище од неї і опинялись навіть нижче російських радикалів, які так само були не здатні черпати ідеї безпосередньо з Європи, хоча, правду кажучи, читали деяких філософів, економістів та інших у російських перекладах. На думку М. Драгоманова, той, хто не читає 2–3 європейськими мовами і не бував у Західній Європі, той не може бути самостійним громадським діячем. У листі до Павлика після від'їзду за кордон, він писав: «Київська компанія завше була не дуже міцна з боку теорії; про її членів можна було завше сказати, що вони люди доброго серця й чесні (не ташкентці, як усі обрустелі в Києві)... Але власне розумний і скільки-небудь освітлений чоловік у них був і єсть тільки В. Б. Антонович... та й той в останні роки зовсім одстав од Європи навіть науково».

І поки Київська Стара громада далі трималася філологічної та культурної праці, навкруги М. Драгоманова збирався гурток, що поділяв його думки і політичні погляди. Молодим людям імпонувала гострота публіцистичних виступів М. Драгоманова, його полемічний талантизм, ерудиція та широта поглядів. Посередником між Київською Старою громадою, М. Драгомановим, з одного боку і молодіжними гуртками, з другого, був Ф.

Вовк, «помешкання якого було місцем притулку не тільки для київської молоді, але також і для провінційних приїжджих, як сільських учителів, так і робітників». З-поміж молоді виділялися з громадського погляду найактивніші організатори: С. Подолинський, М. Драгневич, І. Басов, І. Житецький, Ф. Винниченко, В. Дебагорій-Мокрієвич та ін. Ця молодь, як твердив і М. Драгоманов, критично поставилась до старих українофілів з їхнім практичним консерватизмом. У нових умовах радикальна молодь стала називати себе українофілами, зважаючи на те, що старих українофілів 1860-х років залишилось небагато. Вона була переконана, що ці люди віджили своє і настає пора громадських борців іншого складу та пошибу. Яку ж програму діяльності визначали для себе ці молоді українофіли? «Наш ідеал, – писав в одному з листів С. Подолинський, – розселитися по всій Україні. За такої величезної переваги мужицького населення наші прагнення, звичайно, спрямовані переважно на осідлу частину населення. Щодо цього вже й тепер дещо робиться, а коли заявить про себе робітничий рух, а він уже народжується, тоді буде робитись ще більше... За першої можливості ми заснуємо за кордоном робітничу, тобто народну газету, й тоді, напевно, справи підуть набагато краще. Те ж стосується і видання народних книжок». Такі радикальні погляди молодих людей, що їх підтримував М. Драгоманов, і ще дехто із радикально налаштованих членів Громади, не могли не бентежити громадівців. І пізніше це стане причиною розходжень між старими і молодими громадівцями та утворення Старої та Молодої Громади.

У своїх «Споминах» І. Антонович (дочка В. Антоновича) писала: «Ще до першої подорожі Драгоманова за кордон деякі члени Київської громади були трохи незадоволені з нього за його часом гострі протиурядові промови. Згодом, коли він повернувся з-за кордону десь восени 1873 року, він уже не обмежився усною пропагандою, а повів її й через пресу. Такі виступи ще більше звернули увагу влади не тільки на М. Драгоманова, а й на діяльність цілої Громади. Посипались репресії, почалися постійні труси, як у нас, так і в інших членів Громади у помешканнях, та «запрошення» батька для

«об'яснения» до губернатора». Та характерна річ: чим більше тиснула на М. Драгоманова Київська адміністрація, тим більше він поринав у сферу не тільки наукових, а й політично-громадських інтересів. Про це свідчили його виступи в київській пресі, і на засіданнях Громади. М. Драгоманов було знову покликано до попечителя і запропоновано піти у відставку за власним бажанням. Однак він відмовився. Проте, на думку декого з громадівців, М. Драгоманов дещо легковажно поставився до цієї ситуації. Після розмови з куратором, він одразу поїхав у Галичину, де за ним, як записав у «Щоденнику» О. Кістяківський, стежили російські та місцеві шпигуни, і відразу в Києві стало відомо, що М. Драгоманов у Галичині відвідував народні зібрання, вів розмови з учасниками цих акцій. «Уже сама поїздка його до Львова, – зазначав О. Кістяківський, – була вкрай «недоцільна капітально суперечливою з огляду на бажання залишитися в університеті» (О.Кістяківський. Щоденник). Про приватні взаємини та розмови з радикальними галичанами одразу дізнавались відповідні служби в Києві, навіть більше, в міністерстві народної освіти стало відомо, що М. Драгоманов на мітингу у Львові проголосив відокремлення України од Росії, в інтересах спілки з Польщею. Про це навіть було поінформовано царя Олександра II.

Отже М. Драгоманов набуває репутації політичного агітатора, що певною мірою відповідало дійсності. У серпні 1875 р. цар Олександр II, перебуваючи проїздом в Києві, запитав у попечителя Київського навчального округу П. Антоновича: «Как в твоём ведомстве?». На відповідь, що все благополучно, цар додав: «А Драгоманов и его партия?» (О.Кістяківський. «Щоденник»). 27 серпня 1875 року жандармський генерал О. Потапов повідомив київського генерал-губернатора: «По поводу сделанного Министерством Народного Просвещения распоряжения к увольнению от службы доцента университета Св. Владимира Драгоманова за украинофильское направление, не соответствующее видам правительства, Государь Император Высочайше повелеть соизволил: увольнение

Драгоманова от службы произвести после предложенного в сем году Высочайшего Его Императорского Величества проезда через Киев; относительно же оставления Драгоманова на жительство в Киеве предоставит Вашему Сиятельству выслать его административным порядком, если пребывание его в том крае признано будет вредным».

7 вересня 1875 р. М. Драгоманова було звільнено з університету за так званім третім пунктом, без права на пенсію та на подальшу державну службу. 19 вересня 1875 р. рада університету вислухала розпорядження попечителя і прийняла рішення до виконання.

Звістка про звільнення М. Драгоманова з університету схвилювала всіх старогромадівців, які дедалі частіше стали збиратись на свої таємні наради. Вдома у В. Антоновича у зв'язку з цією подією зібралися члени Громади, довго щось обмірковували, радилися про свої наступні дії. Одне було зрозуміло напевне: М. Драгоманову залишатися в Україні стало вже небезпечно. Після кожної такої наради, як згадує, І. Антонович, її батько «робився нервовим, чомусь дуже хвилювався, без кінця-краю палив сигари і майже цілі ночі не спав. У помешканні Михайла Петровича також відчувалася якась напружена атмосфера. Його дружина Людмила Михайлівна була дуже стурбована й заклопотана; залишаючись сама, вона плакала, хвилювалась і не знаходила місця. Михайло Петрович, що завжди з великою енергією перемагав особисті неприємності, також був пригнічений. Він увесь час ходив по кімнатах, лягав на хвилинку на канапу, потім знову вставав і ходив. На його обличчі то відбивалася залізна сила волі й невблаганна рішучість, то відчувалась якась лагідна, але нервова усмішка, близько до відчаю, коли на очі йому з'являлись ми...» (І. Антонович Спомини).

Наприкінці 1875 р. громадівці і Михайло Петрович приймають рішення про його від'їзд за кордон для організації та видання українського журналу – «органа вільної української думки». «...Батькові не дуже подобались надто радикальні погляди Драгоманова..., але все-ж він подав ідею відрядити

Михайла Петровича за кордон, асигнувати певну суму грошей із фонду Громади й доручити йому організувати спеціальний орган, який би обслуговував потреби українців не тільки в Росії, а й у Галичині» (І.Антонович. Спомини).

З метою досягнення згоди щодо життєдіяльності журналу вирішено було створити комітет, який би сформулював і визначив проблематику та напрям майбутнього друкованого органу. До складу комітету (пізніше названий М. Драгомановим «Комітет 12-ти») увійшли: В. Антонович, М. Драгоманов, В. Беренштам, П. Житецький, Ю. Цвітківський, М. Лисенко, М. Ковалевський, М. Старицький, Ф. Панченко, О. Лоначевський, Петруняка, О. Русов, К. Михальчук. М. Драгоманову як редакторові вирішено було платити 1200 крб. на рік (його доцентська ставка), а також видавати 1500–1600 крб. із громадівського фонду на друк і загалом на утримання журналу. Як писав Г. Житецький (син П. Житецького): «все, що не можна було друкувати в Росії, а вимагалось обороною справи, з питань української історії, літератури, політики, прав українського слова, що належало до ознайомлення українського, російського й європейського громадянства з українським громадянським рухом у минулому та сучасному, – мало стати темами для науково-публіцистичного видання. Між громадівцями було конкретно розподілено напрямки, за якими вони повинні були готувати матеріал для видання за кордоном» («Останній виїзд М.Драгоманова за кордон»).

Провідні діячі Київської громади (В.Антонович, П.Житецький, М.Драгоманов, О.Кістяківський, В.Лисенко та ін.) виробили широкий проект створення закордонного українського позацензурного видавництва. За цим проектом передбачалося організувати у Львові або у Відні видавництво періодичної збірки під назвою “Громада”, а також налагодити видавництво агітаційних та полемічних брошурок, переважно українською та російською мовою. До “Громади” мали входити статті різноманітного змісту і обґрунтування. Головний обсяг матеріалу передбачалося передавати з України. М.Драгоманов “брав на себе лише розробку матеріалу історичної

пісенної творчості та деякі інші фольклорні матеріали для наукових праць, а в публіцистиці – освітлення сучасних європейських подій, ознайомлення Європи з Україною й українством та теми антиклерикальні” (Г.Житецький. «Останній виїзд М.П.Драгоманова за кордон»).

За попередніми намірами, “Громада” мала стати першим в історії української преси вільним позацензурним часописом. Це видання мало містити фундаментальні статті програмного характеру, хроніку політичного життя, літературні твори. Як додатки до журналу мали видаватися дешеві брошури для народу (“метелики”) та так звані “листки”, що містили матеріали на актуальні теми. Планувалося заздалегідь визначати основні теми статей для друку та їхніх авторів. “Громада” мала стати репрезентативним органом вільної української думки.

М. Драгоманову, як спеціалісту, було доручено, писати до журналу статті з історії західноєвропейських релігій. Решта статей з українознавства мала бути представлена іншими спеціалістами, членами Громади. В. Антоновичу було доручено написати ряд статей, у яких він мусив науково обґрунтувати принципи українства; П. Житецький і К. Михальчук у своїх працях повинні були вияскравити особливості української мови й істотну різницю її від інших слов'янських мов, особливо російської; Ф. Вовк, М. Ковалевський і П. Чубинський у своїх студіях мусили вказати на основні відмінності та властивості українського народу в аспекті антропології та етнографії. Всі ці роботи мали регулярно надсилатися і друкуватися у «Громаді».

Місцем проживання М. Драгоманова і видання часопису було обрано Відень. Та особливого значення у таких обставинах набувала одна із простих практичних і, здавалось, нерозв'язних проблем. Для видання журналу потрібні були кошти. Грошовий фонд Громади на той час складався з внесків членів Громади, які вносили по 10% од свого місячного заробітку до громадівської каси, а також із пожертв осіб, які співчували українській справі. Так, І. Антонович у своїх спогадах писала, що значні пожертви для

Громади надавав одеський домовласник Янченко, а також В. Симиренко («Він був заклопотаний тим, що у Європі нічого не знають про Україну, а тому вважав, що потрібно вжити заходів, щоб у закордонну пресу подавалися відомості про український національний рух. Для того він передав через М.Комарова близько 5000 карбованців...» – згадував у спогадах Євген Чикаленко). Фактично, книжкова продукція Громади в Києві і за кордоном виходила великою мірою завдяки коштам цих двох меценатів. Та для видання журналу за кордоном цих коштів було явно замало. Тоді виручив молодий громадівець Я. Шульгін: на той час він одержав спадщину в розмірі 15 тис. крб. (до речі, тоді це було велике багатство) і 12 тисяч з них вніс у скарбницю Старої Громади на видання, особливо за кордоном, українських книжок. Ці гроші на той момент і вирішили велику справу.

З самого початку «Комітет 12», знаючи політичні амбіції М. Драгоманова, поставив перед ним серйозну умову: уникати «гострих виступів на соціально-політичні теми проти російського уряду та обмежуватися в доборі матеріалу тільки культурно-національними моментами». Це, звичайно, не зовсім влаштовувало М. Драгоманова, але діватись було нікуди. Адже Київська громада забезпечувала йому та його сім'ї проживання і роботу за кордоном. Хоч пізніше М. Драгоманов у своїх листах не раз скаржився, що редагування журналу «Громада» поставило його в складне становище і він повинен був виконувати роботу, яка суперечила його переконанням. І коли він почав не рахуватися з наказом «Комітету 12», виявляти свої радикальні настрої, громадівці, як писав він «перші й залишили поле битви, як тільки він просурмив атаку». Як зазначає дослідниця Н. Побірченко, коли М. Драгоманов висловлював ці претензії, ним керувало не почуття справедливості, а гордіня й амбіції.

Громада спорядила М. Драгоманова за кордон «зادля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі ширшій, аніж можлива була в державі Російській», – говорив пізніше П. Житецький. Проводжали громадівці М. Драгоманова з великою надією. Справа бачилася такою

важливою, що вони перед нею схиляли голови й забували на якийсь час про свої незгоди». Більшість, як і сам М. Драгоманов, були впевнені, що еміграція буде недовгою. Г. Житецький згадував згодом: «... одного погожого дня в лютому у батька мого зібралося декілька приятелів і Михайло Петрович з родиною. Жвава бесіда за столом оберталася мало що не виключно коло майбутніх закордонних справ Драгоманова... Батько розважливо ставився до мрій про незабарні зміни в урядуванні російською державою, стримував ентузіастичні думки Михайла Петровича про можливість скоро повернутися в Україну, щоб у нових умовах життя продовжувати працю, яку він їхав розпочинати і лагодити у вільному краю Європи» (Г.Житецький «Останній виїзд М.Драгоманова за кордон»).

Перед виїздом М. Драгоманова за кордон Київська Громада піднесла йому спеціально виготовлений великий альбом із написом «Од щирого товариства. Київ, 1876 р.». В альбомі були місця для фотографічних портретів членів Громади, яких не встигли зробити до від'їзду М. Драгоманова і, крім того, містилося 20 великих світлин Києва. Тоді ж, у час проводів, і склав М. Лисенко музику до слів Т. Шевченка «Чи ми ще зійдемося знову, чи вже навіки розійшлись», яку присвятив М. Драгоманову. «... коли нам загадали прощатись з Михайлом Петровичем, бо мовляв, він має виїхати і надовго... піднявся тоді нестримний плач. У той час надійшло й декілька членів Громади з своїми жінками. Драгоманов, прощаючись зі своєю дружиною, з батьком, з нами, а також із гостями, щось говорив і потім сів на візника і поїхав. Мама, схиливши голову, задумалась; я й Ліза (донька М.Драгоманова) стояли й голосно плакали. Гості, також повісивши голови, стояли мовчки, втираючи дехто сльози на очах... Батько заспокоївся лише тоді, коли довідався, що Михайло Петрович уже за кордоном» (І.Антонович. Спомини).

У середині лютого 1876 р. М.П.Драгоманов емігрує. «...Я виїхав через Галичину й Угорщину до Відня... Таким чином, я був засуджений на еміграцію». (М.Драгоманов «Австро-руські спомини»). По дорозі він

затримався у Львові, де вперше зустрівся з Іваном Франком. На початку березня 1876 р. він був уже у Відні, куди в червні 1876 р. приїхала дружина й десятирічна донька, яких привіз приятель родини і член Старої Громади В.Берештам. Про віденський період емігрантського життя Михайла Петровича так згадувала Софія Русова: «он был как-то лихорадочно возбужден, говорил много о Малороссии, о безобразной инертности ее общества, о необходимости нового направления, говорил убежденно о том, что может и должен сделать для своих земляков. В его лице, в его голосе, во всей цельности его образа чувствовалось, как всецело, безвозвратно он предан своей задаче: образованию сознательной политической демократической партии в Малороссии и в Галичине» (С.Русова. «Памяти М.П.Драгоманова»). «... він вірив, що його праця на еміграції, вільна й незалежна, матиме політичне значення і уявляв собі її в двох напрямках: 1. Критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2. Ознайомлення Європи з правдивим становищем України» (С.Русова «Мої спомини»).

Оселившись у Відні, М.Драгоманов видає російською мовою брошуру «По вопросу о малорусской литературе», яка стала протестом проти Емського указу (1876 р.) і в якій подав нарис формування новітнього українського руху та виклав свої думки про його майбутнє. Але досить швидко стало зрозумілим, що Відень не є сприятливим місцем для незалежного українського видавництва. На той час австрійський уряд став конфіскувати українські брошури соціал-демократичного змісту. Виявилось також, що його зовсім не сприймало галицьке друкарство: для москвофілів він був агентом революційних партій, а для народовців – „агентом Москви”. М.П.Драгоманов змушений був переїхати до нейтральної Швейцарії, в якій з середини ХІХ ст. формується репутація «*terre d'accueil*» («пристаніще») для політичних біженців. Першим визначним російським емігрантом тут став О.Герцен (1847), який в 1865 році, разом з М.Огарьовим, прибув з Лондона до Швейцарії (Женева, Мюртен, Лозанна). У 1867 туди ж переїхав анархіст

М.Бакунін (Цюрих, Женева, Лугано, Локарно, Берн), який у 1869 видає російською мовою «Маніфест комуністичної партії» К.Маркса, у 1870 створив російську секцію I Інтернаціоналу, в 1874 у Цюриху – «Російський альянс». у 1869-1872 там перебував його учень революціонер-«нігіліст» С. Нечаєв, засновник таємного «Общества народной расправы». Практично в той же час (приблизно 1870) у Цюриху з'явився ідейний опонент М.Бакуніна – ідеолог народництва П. Лавров (Міртон). Він випускав журнал «Вперед», основний орган прихильників «лавризма» (у виданні головним помічником був С. Подолинський), перевидав у Женеві заборонені в Росії «Исторические письма», що стали дуже популярними серед молодих революціонерів 1870-х років.

В Україні ж київські громадівці, навіть, з певним нетерпінням очікували початку видавничої роботи Михайла Петровича, яка, на їхню думку, чомусь затримувалась. А ті публікації, які з'являлися, були занадто політичними. Відчувалося, що М. Драгоманов ігнорує настанови «Комітету 12», власне ініціаторів тривалого його відрядження за кордон. Про це, зокрема, писала І. Антонович, передаючи реакцію батька і громадівців у Києві на перші зарубіжні публікації. «Для чого ці політичні крайності, кому вони потрібні; він нерозважно губить українську справу...» – ці слова не раз повторював батько, осуджуючи М. Драгоманова».

Протягом 1876 — 1889 рр. М.Драгоманов плідно й активно працює в Женеві як політик, науковець, видавець і публіцист. Женева на той час не тільки «столиця емігрантів», а й потужний центр книговидання, в тому числі – революційного. Саме у Женеві він засновує Вільну українську друкарню (два роки знадобилося для її створення, щоб вона запрацювала у 1878 р., спочатку користувалися друкарнями видавництв Н.Georg, Rabotnik тощо), в якій при безпосередній підтримці Київської та Одеської громад, видає збірник під назвою "Громада", що поставила своїм завданням: "1) описувати життя українських людей в Росії й Австро-Угорщині, теперішнє і минуше, а найбільше життя чорноробів, селян, в яких уся сила України...; 2) передавати

українським громадам здобутки всесвітньої науки й праці громадської; і 3) списувати подібне українському життю, життя найближчих до українців сусідів найподібніших їм долею...».

У 1883 р. М. Драгоманов згадував: «Тут я видав з того часу 5 томів «Громади» і кілька популярних брошур українською мовою». У цій праці до нього приєдналися однодумці-співвітчизники, також змушені емігрувати, які об'єдналися в «Женевський гурток», що, за І. Франком, був «центром коли не українського духу, то української думки протягом цілих двадцяти літ». «Активними помічниками Михайла Петровича стали тут С. Подолинський, О. Терлецький, М. Зібер («що на знак протесту проти звільнення Драгоманова відмовився від кафедри в Київському університеті»), М. Ковалевський, О. Черепакін, а згодом М. Павлик («галицький учений») та І. Франко. Пізніше приєдналися Я. Шульгин («євангельський хлопець» з кореспонденції Драгоманова – прізвисько, нав'язне відомим вчинком), а також Ф. Вовк («професор Київського університету, змушений покинути його в 1879 році» –там же) і А. Ляхоцький («Кузьма і Сірко видавці»), які стали ініціаторами та творцями «мініатюрного» видання, за І. Франком, славетного «захалавного Кобзарика» (55×85мм) Т.Г. Шевченка, укладеного виключно з творів, заборонених цензурою, та оформленого як пачка цигарок. (Цей кишеньковий предмет не викликав підозри на митних кордонах, про що свідчили численні книжечки, вилучені пізніше в різних містах Російської імперії, незважаючи на постійний поліцейський нагляд). Усього тираж такого «Кобзаря» сягав майже трьох тисяч екземплярів (видано у три накладі).

По суті, всі вони були його справжніми фанатичними сподвижниками, не шкодували для добровільно взятої на себе місії ні сил, ні енергії, ні власних матеріальних засобів, часто наражаючись ще й на різні небезпеки та переслідування.

Доцент Київського університету М.Зібер після успішного захисту дисертації перебував у науковому відрядженні у Швейцарії, де студіював політичну економію, перекладав „Капітал” К.Маркса. На знак протесту проти

вигнання свого колеги з університетської кафедри, він тоді ж добровільно залишив цей заклад і подався до Женеви. Тут став співробітничати у виданнях М.П.Драгоманова та російської революційної еміграції.

Університетський учень М.Зібера С.Подолінський, син поета пушкінської плеяди, ще в Києві захопився соціалістичним вченням і виїхав для продовження свого навчання в університетах Західної Європи, а також для наукової та громадсько-політичної роботи. С.Подолінський віддав обраній справі ще і значні кошти, одержані від заможних батьків. Ці кошти йшли на видання соціалістичних брошур, „Громади”, а згодом і революційно-демократичних видань І.Франка та М.Павлика.

Незаслужено нині забутий М.Ковалевський належав до того оточення М.П.Драгоманова, яке заплатило за цю нелегку честь і засланнями, і матеріальними нестатками. Після кількарічного адміністративного заслання до Сибіру він продовжував самовіддано допомагати М.П.Драгоманову, збираючи в Україні матеріали та кошти для „Громади”, зрештою витративши власний маєток.

Сміливий ентузіаст О.Черепакін допомагав вченому в редагуванні видань і взяв на себе небезпечне транспортування „Громади” та іншої нелегальної політичної літератури в Україну та в Росію. Своєрідним зв'язковим між громадами та М.П.Драгомановим був і Ф.Вовк, один із засновників Київського відділу географічного товариства. Вчений, етнограф і фольклорист, він прислужився збиранню та написанню матеріалів для „Громади”. Після арешту й заслання дружини Ф.Вовк емігрував до Женеви, ставши, як і М.П.Драгоманов, політичним вигнанцем до самої смерті.

На особливу увагу заслуговують помічники, завжди готові в ім'я М.П.Драгоманова та його справи на подвижницьку самопожертву – це дружина Драгоманова Людмила Михайлівна та талановитий робітник-друкар А.Лахоцький (Кузьма).

Людмила Михайлівна, одружившись з М.П.Драгомановим в 1864 р., стала вірною помічницею на довгі роки у всіх його справах: виконувала

найрізноманітніші доручення по організації матеріалів, по їх переписуванню та перекладанню з інших мов, вела широке видавниче листування, іноді навіть завідувала експедицією „Громади”. Не жаліла Л. Драгоманова не лише власного часу і енергії, привчаючи до цього і своїх дочок, а й навіть скромних своїх статків та заощаджень. А коли вони вичерпались, іноді й сама займалась будь-якою роботою заради заробітку на хліб для дітей та на видавничу справу чоловіка.

Рідкісною відданістю справі відзначався А. Лахоцький. Робітник-тесля та слухач однієї з київських недільних шкіл, цей пролетарій назавжди поєднав свою долю з М. П. Драгомановим. Тікаючи від переслідувань та арештів, А. Лахоцький слідом за своїм учителем прибув до Женеви. Не маючи ні родини, ні власного кутка, він жив то у скромній оселі вченого, то в друкарні, де працював без жодної оплати, виконуючи усі друкарські обов’язки – від складання до друкування й експедиції видань – од „Громади” й Шевченкового „Кобзаря” до російських брошур і листівок.

Упродовж 1878—1883 рр. вийшло друком п’ять томів альманаху "Громада": перший випуск «Громади» містив у собі програму, що мала назву «Переднє слово до „Громади“», в якій видавець висловлював намір розповідати про життя українців по обидва боки австро-російського кордону, а також про всі слов’янські народи. «Громада» призначалася й для того, щоб передавати українському населенню нові здобутки всесвітньої науки та громадської праці. Тут же подано докладну характеристику українського народу від найдавніших часів з його політично-соціальними та національно-культурними ідеалами і змаганнями за їх здійснення; другий випуск являв собою великий том, дві третини якого склали кореспонденції з України за такими розділами: «Здирство», «Начальство», «Темнота». Після них подано працю М. Драгоманова «Народні школи на Україні», в якій обґрунтовувалося історичне право кожного народу на вільний національний розвиток. Уміщено також розвідку М. Драгоманова «Україна і центри», що простежувала історію політичного та національного поневолення українців; третій випуск

збірника включав повість Панаса Мирного «Лихі люди». Одним із найцікавіших був четвертий випуск «Громади», який містив чимало матеріалів, присвячених Україні (розвідку «Біржові мошенства», «Вільний земський рух на Чернігівщині», «Геройська самооборона соціалістів у Києві» та ін.), а також бібліографічні замітки про російські й польські книги з української проблематики. Кілька полемічних заміток видавця стали своєрідною реакцією М. Драгоманова на відгуки галицьких і російських газет та журналів про перші випуски «Громади». Але центральне місце в цій збірці належало, безперечно, розвідці М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм», в якій автор, виступаючи проти канонізації Кобзаря, припустився несправедливих оцінок стосовно поета, що згодом і сам визнавав.

По четвертій книжці "Громада" стає фактично періодичним виданням (двомісячником) за редакцією М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолинського. Головним ініціатором переходу "Громади" на періодичне видання був С. Подолинський. На початку 1881 р. появилось перше число "Громади", вже як журналу з програмою, підписаною М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським. У першому номері була опублікована програма часопису, складена М. Драгомановим, С. Подолинським, М. Павликом. У програмі, що стала значним кроком у розвитку соціал-демократичної думки в Україні, викладені політичні, економічні й культурні прагнення видавців: рівноправність незалежно від майнового стану, раси, національності, свобода слова, науки, товариств. Україна майбутнього уявлялася їм, як добровільне об'єднання громад, які надалі об'єднуються у федерацію громад України; передача народів, організованому у громади, землі, заводів і засобів виробництва. В культурно - освітній справі проголошувалися розвиток науки, відділення церкви від держави та ін.

Розвинутися цьому журналу не пощастило. Появилось тільки два числа. З опублікованих тут праць звертає на себе увагу стаття М. Драгоманова під заголовком "Мужицькі бунти й письменні бунтарі". Принесла вона чимало гострої критики російських революціонерів за їх централізм і соціалістичне

неуцтво, що викликало вибух гніву з боку їх представників. Та не лише серед російських революційних кіл викликала "Громада" гнів. Солідаризувалися з ними і найреакційніші російські кола на чолі з "Киевлянином" і його патроном Київським генерал-губернатором М.Чертковим. Завзяту боротьбу почато було "Киевлянином" з кінцем 1880 р. З переходом на періодичне видання — виступи "Киевлянина" скеровано також персонально і проти С. Подолинського. На його сторінках почали з'являтися відверті заклики до батьків С.Подолинського. Акція мала успіх для "Киевлянина" й інших. С. Подолинський опинився в тяжкому матеріальному становищі, а разом із тим відбилося це і на його моральному стані. Припинення матеріальної та фінансової підтримки з боку батьків відбилося і на його здоров'ї, що привело до передчасної смерті.

"Громада", як журнал, перестала виходити. Було після того ще видано одну (п'яту) книжку збірника, на якій видання було припинено остаточно...

Останній, п'ятий, випуск збірника (1882 р.) майже весь складався з матеріалів, написаних чи організованих та прокоментованих самим М. Драгомановим (зокрема, його перу належать праці "Звістки з України", "Од впорядчика", "Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині", "Українські громадівці перед польським соціалістом і польським патріотизмом", "Українські селяне в неспокійні роки (1880 – 1882)", "Некролог Володимира Навроцького").

Вплив видання «Громади» на національне і культурне життя України був досить помітним, ідеї, які пропагувала "Громада", знайшли відгук в українському суспільстві, особливо серед інтелігенції. На сторінках "Громади" М.П.Драгоманов виклав головні принципи власного світобачення, подав широку політичну програму суспільного розвитку країни, максимально наближену до реальних обставин, яка поєднувала національні, соціальні та передові західні ідеї. Він вів полемічні дискусії з різними суспільними течіями як народницького, так і ліберально-консервативного напрямку, відстоюючи при цьому власну позицію. За надзвичайно несприятливих

суспільно-політичних умов в межах Російської імперії, коли царський уряд виступав проти будь-якої маніфестації, навіть культурної, учений фактично створив українську позацензурну пресу. Будучи прихильником ідеї соціалізму, заснованого на федералістичних засадах із максимальним застосуванням місцевого самоврядування, він виступав за волевиявлення інтересів кожної особистості й кожної громади з огляду на загальнолюдські інтереси. Такою була загальна платформа М.П.Драгоманова, яку він послідовно обстоював.

Не зважаючи на те, що це видання було задумане як закордонний орган Київської громади, через недостатні контакти, силою обставин воно стало фактично драгоманівським органом. З М.П.Драгомановим активно співпрацювали С. Подолинський, М. Павлик, Ф. Вовк, проте учений розчаровано писав, що “з двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для “Громади”, між котрими деякі кричали, що треба “помститись” урядові за заборону українського письменства в Росії zostались при “Громаді” тільки 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українських писателів”. Підводячи підсумок проведеної видавничої роботи, М.П.Драгоманов підкреслював, що в своїх публікаціях “виказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська – без цензури, перед усім світом, європейським і російським, і в мене є докази і рецензійні печаті (переклади: сербські, польські, італійські, англійські, французькі, іспанські), і листи, з котрих видно, що світ таки хоч трохи та закримітив Україну через ті публікації”.

Отже, збірник «Громада» та часопис «Громада» стали першими в історії української преси безцензурними виданнями, які відігравали роль представника українського національного руху в Європі. Найбільшу популярність збірники і часопис «Громада» здобули на західноукраїнських землях, зокрема на теренах Галичини.

Довкола «Громади», яка стала першим українським політичним журналом, утворився так званий "Женевський гурток" — перший

український соціалістичний осередок. До якого разом з М. Драгомановим входили представники наддніпрянського й галицького українського руху: С. Подолинський, Ф. Вовк, Л. Драгоманова, В. Навроцький, А. Ляхоцький, М. Павлик, Я. Шульгін. Програма діяльності гуртка виходила на два основні завдання: 1) презентація української справи у європейському середовищі; 2) пропаганда ліберальних, соціально-демократичних ідей і політична робота в українських землях. М.П. Драгоманов у цей час стає ідеологом та розробником програми «м'яких» форм українського націоналізму і патріотизму. Він – один із перших українських мислителів, хто сформулював ідею цілісності східних і західних українських земель. Його політична програма передбачала: 1) союз українців з усіма прогресивними силами Європи за збереження організаційної незалежності українського руху; 2) рішуче заперечення революційного екстремізму російських соціалістів; 3) засудження аполітичного культурництва «старих» українофілів і, водночас, української молоді, яка йшла в російській революційний рух; 4) урахування відмінностей в політичних завданнях українофільського руху щодо Наддніпрянської та Західної України, зокрема, боротьби за демократичні свободи в підросійській Україні та використання австрійської конституційної системи в Галичині.

Еволюція політичної позиції М. Драгоманова не могла не вплинути на його взаємини з Київською громадою. Вони дедалі ставали напруженішими; причиною того була самовпевненість М. Драгоманова, який приймав чимало рішень самостійно, не рахуючись з думкою більшості. Праці, статті М. Драгоманова на політичні теми викликали в київській Громаді байдужість до його літературних планів, навіть вороже ставлення до пропаганди ним соціалістичних ідей. Це навіть призводило до суперечок й поміж членами Громади. І все ж, не зважаючи на розбіжності в поглядах, Київська громада вважала своїм моральним обов'язком виконувати взяті на себе зобов'язання – матеріально підтримувати М. Драгоманова, його сім'ю та його видання. Однак матеріально-фінансове забезпечення погіршувалося. Якщо в перші

роки, зокрема в 1876 р., кошти М. Драгоманову надсилались досить регулярно, то з часом, коли Громада розчаровувалася в діяльності свого посланця, кошти з різних причин затримувалися, а тим часом витрати зростали. Захоплюючись видавничими і політичними справами, М. Драгоманов часто витрачав кошти не за призначенням, як те визначила Громада, навіть ті, які відпускалися для утримання його сім'ї. Така непорядкованість витрат ставила в незручне становище і його, і сім'ю. У лютому 1878 р. громадівці одержали звіт М. Драгоманова за 1877 рік, за яким з'ясувалося, що Громада заборгувала йому значні кошти. На думку громадівців, така ситуація – просто непорозуміння обох сторін, які не визначали бюджет: «Тут точно не знали ваших витрат на технічний бік справи, а Ви погано знали наші статки». За таких обставин громадівці змушені були відверто писати про свої витрати і вимагати від М. Драгоманова виконання домовленостей: «Необхідно усунути в майбутньому будь-яку можливість подібних непорозумінь, а отже, слід точно й чітко домовитися на майбутнє».

Отже, на думку дослідниці Наталії Побірченко, основними причинами незгод між київськими громадівцями й Михайлом Петровичем, з одного боку, був брак коштів у Старої Громади і невдоволення М. Драгоманова позицією її членів а, з другого – невдоволення членів Старої Громади видавничою діяльністю М. Драгоманова, його певним відступом від задекларованих Громадою ідей. Ось чому лідери Київської громади прийняли рішення «точно визначити річний бюджет і з нього не виходити». Визначено було також, скільки зможе і має надсилати Громада коштів М. Драгоманову в Швейцарію, щоб він міг там продовжувати видавничо-пропагандистську діяльність. Та М. Драгоманов домагався більшого: щоб Громада нарешті остаточно з'ясувала свої погляди щодо його праці, внесла свої корективи й побажання та й сама, принаймні теоретично, вирішила для себе актуальні питання соціально-політичного характеру. Він вважав, що, мовляв, коли в «теперішню темну ніч українство не заявлятиме про себе ясно

і голосно, то ніхто й не піде за ним, коли настане ранок. Він був переконаний, що цей ранок таки настане, якщо не завдяки Росії, то завдяки Європі». Але Київська громада не поділяла його надій. «Ми постійно сварились, лаялись, сіяли безлад, і не в жарт, і надто серйозно й дуже негарно. Все це вкрай подривало моральну основу товариських взаємин, – писав Ю. Цвітківський. – Ми переставали вірити в товариство» («Архів М. Драгоманова»). Поміж громадівців, переважно молодій генерації, почав ширитися рух прихильників революційної пропаганди. Старші Громадівці вважали, що революційна пропаганда – це пуста справа. Треба освічувати народ, піднімати його загальну культуру, – це головне завдання. Для цього треба самому багато працювати, вивчати і поширювати питання розвитку науки, освіти, мови, культури народу. «Ось чому не кожен «губошльоп» (так називали громадівці революційних пропагандистів) охоче йде в ряди українофілів, адже це важко для нього; в середовищі губошльопів він уже діє, що шльопає губами і будь-яку іншу справу зневажає, а тут треба навчатись, багато вчитись й потім працювати, серйозно працювати» («Архів М. Драгоманова»). Ці розходження між молодими і старшими українофілами загострювались. Старші члени Громади вимагали більшої уваги до драгоманівської діяльності за кордоном, тоді як молодші мали свої інтереси, які цікавили їх більше, ніж, приміром, діяльність тієї ж Київської громади. Вони не вдовольнялись помірковано-культурницькою діяльністю. Потрібно було якимось чином усунути непорозуміння між старшим і молодшим поколіннями. У лютому 1878 р. було організовано велике зібрання цих обох сторін. Від старших громадівців були Ф. Вовк, Я. Шульгін та інші. На цьому зібранні формально ніби-то було досягнуто згоди, але насправді відбувся розкол на Стару і Молоду громади. Через активну революційну пропагандистську діяльність молодих громадівців адміністративних переслідувань зазнає і Стара громада, їх називали «мирними революціонерами» і вважали надзвичайно небезпечними для уряду. Одним з основних завдань Громади, як і раніше, залишалася підтримка закордонного видання часопису «Громада». Як і раніше, між М.

Драгомановим і громадівцями відбувалося листування, приїздили до нього посередники, аби привести зміст часопису у відповідність із орієнтаціями старогромадівців, які фінансували видання. Старші громадівці висловлювали незадоволення діяльністю М. Драгоманова в Женеві, їм не подобалося, що він «багато уваги покладав на зв'язки з російськими емігрантськими гуртками, працював у їхніх виданнях і залишав на боці головне своє діло» (М.Білінський. «З минулого пережитого»). Не маючи ні моральної, ні постійної матеріальної підтримки, М. Драгоманов нервувався і нарікав на Громаду, що, мовляв, не дотримується обіцянок і нездатна не тільки до політичної, а навіть і до видавничої роботи. Гостро докоряв Громаді за дилетантизм, архаїчну романтику і лакейську філософію. Він навіть радив їм краще зректися всякої провідної ролі в пропаганді українства як національно-політичного руху. Шукаючи виходу з цього незгасаючого конфлікту, Громада просила В. Антоновича, який від'їжджав на стажування за кордон, зустрітися з М. Драгомановим і внести ясність у взаємини та спільну діяльність. У жовтні 1880 р. така зустріч відбулася. Антоновичі пробули у Драгоманових півтори доби. За весь цей час Володимир Боніфатійович не виходив з помешкання, остерігаючись агентів російської таємної поліції. Ось як описує цю зустріч донька Ірина Антонович: «Приїзд наш справив на нього (Михайла Петровича) велике враження. Побачивши нас, він зупинився, обличчя його витяглося і зблідніло, і, щоб, не втратити рівноваги, він на хвилинку сів... життя Драгоманових на вигляд було дуже нужденним, і це яскраво впадало в око. В порівнянні з київським емігрантське життя Драгоманових навіть із зовнішнього боку виглядало надзвичайно мізерно: це виявлялось і в одежі, ба навіть в їжі. На вигляд Михайло Петрович здавався дуже змученим, знесиленим; на обличчі не було вже тієї постійної веселої усмішки, до якої ми ще з дитинства так звикли, зник і жартівливий настрій. Взагалі Драгоманов за період еміграції змінився, став блідий... відчувалось, що перебували вони тоді в надзвичайно тяжкому стані не тільки матеріальному, а й моральному.» (Спомини про М.П.Драгоманова).

В.Антонович і М.Драгоманов мали «обміркувати й розв'язати багато різних громадських справ і нарешті розрядити ту напружену атмосферу, що утворилась між Драгомановим і Громадою». Але більшість питань політичного характеру, які були основною причиною незгод, так і залишились невирішеними, що і позначалося на взаєминах М. Драгоманова з Громадою. У листах до громадівців М. Драгоманов, висловлював прохання, аби вони з'ясували своє ставлення до його праці. У відповідь, громадівці підготували розгорнутого листа з 11 пунктів, у якому чітко виклали свою позицію щодо змісту часопису «Громада» та діяльності його редактора. Ось вони, з незначними скороченнями: «

– Київські українці поділяють основні положення програми українського часопису «Громада», не торкаючись подробиць, щодо яких можливі незгоди.

– Українці асигнують 600 р. на 1881 р. на підтримку літературної справи за кордоном. Завдання цього видання – критика нинішнього політичного ладу в російській державі та роз'яснення принципів українства...

– Партія зобов'язується підтримувати літературне зарубіжне видання статтями з Росії з приводу сучасних подій і кореспонденціями...

– Беручи до уваги особливу складність літературних зносин із закордоном... партія вважає найбільш відповідним до нинішніх умов існування в Росії видання не періодичного, а такого, що видається окремими брошурами; вони придатні для оцінки сучасних подій та існуючих в Росії політичних порядків, а також для принципового роз'яснення основ українства...

– Якщо літературне видання буде винятково періодичним, тоді партія братиме в ньому участь тільки кореспонденціями.

– Мова брошур або українська, або російська літературна; українською бажано видавати такі брошури, матеріал яких має винятково український характер, або в яких провідна ідея, принципи українства відносяться

безпосередньо до України, а не до теоретизування про федеративне ладування...

– Киянам дуже хотілось би, щоб за кордоном висловлювалися за визволення малоросійських шкіл від русифікаторів і русифікації, загалом, щоб висловлювалися і в російських легальних виданнях, як-от «Вестник Европы» або ж «Порядок», який готується до друку» («Архів М.Драгоманова»).

Що ж до політичної діяльності, то громадівці, як і раніше, були переконані, що обраний ними один раз у житті шлях культурно-освітньої діяльності, – то і є правильний шлях. Вони були переконані, що в інтересах справи «треба від уряду не домагатись якихось уступок, а прохати в нього пільг і полегшень, доводячи, що українство зовсім не є якимсь шкідливим з політичного погляду рухом, що воно переслідує виключно літературні завдання: хоче підняти просвіту в народі й розвивати українське красне письменство» (Д.Дорошенко «Володимир Антонович його життя, наукова й громадська діяльність»). Однак, М. Драгоманов гостро і критично поставився до цього листа своїх київських колег, а громадівці не заперечуючи власних компромісних міркувань, вважали їх доречними. Будучи переконаними, що розв'язати національне питання і проблеми соціально-політичних умов життя українського народу можливо лише засобами культурно-освітньої діяльності. П. Житецький, подав записку начальнику III відділення генералу О. Дрентельну, в якій схарактеризував культурно-освітній напрям діяльності українофілів. Він наголошував, що «українофіли, люди мирного прогресу, зігріті чуттям родиноловства», і переконував, що українофільство не має нічого спільного з політикою і соціально-революційним рухом. П. Житецький стверджував, що соціально-революційний рух – явище революційний струмінь якого виявляє себе не тільки в малоросійському, а й у великоросійському та в польському суспільстві. Проаналізувавши листування між громадівцями і М. Драгомановим, Н.Побірченко стверджує, що одним з непорозумінь була справа з виданням українських народних

пісень, яке мало стати продовженням, виданих у Києві «Исторических песен малорусского народа». Громадівці вважали, що М. Драгоманов багато уваги приділяв зв'язкам з російськими емігрантськими гуртками, а видання українських пісень залишав поза увагою. З цього приводу, за дорученням Громади М. Біляківський писав М. Драгоманову: «Громада просить Вас взятися за обробки історичних пісень, маючи на увазі руську цензуру, і опрацьований матеріал переслати в Росію, для друку. Кияни рішуче не радять Вам видавати Вашу роботу за кордоном; це означає вже спочатку приректи її на повну недоступність для великої маси читачів, які могли б бути в Росії» («Архів Михайла Драгоманова»). Громадівці час від часу залагоджували суперечки та незгоди з М. Драгомановим. Хоча були окремі затримки із надсиланням згідно з домовленостями М. Драгоманову грошей, Громада завжди намагалася дотримуватися обіцяного. Так, у 1880 р. Громада запланувала асигнувати 3000 крб., з яких половина мала бути використана на друкування за кордоном історичних пісень, а друга – на забезпечення його сім'ї. Але враховуючи, що М. Драгоманов наполягав на виданні історичних пісень за кордоном, а Громада не підтримувала цього, то відповідно, фінансову підтримку вона зменшувала вдвоє і гарантувала йому на утримання 1,5 тис. крб. щорічно. Принагідно зазначимо, що в окремих дослідженнях зустрічається звинувачення Громади у припиненні і неакуратності фінансування М. Драгоманова. Та й останній часто за це нарікав на старогромадівців. Все ж громадівці добросовісно, – нехай їм і непросто було зібрати відповідні кошти – підтримували його і забезпечували можливість працювати. Зрозуміло й інше: дедалі менше залишалося людей, які свого часу уклали спілку з М. Драгомановим задля видання літератури, розвитку науки й утвердження української мови. Одні пристаріли, інші хворіли, а треті – що ж? – відійшли у вічність. Чим далі загострювалися і відносини між В. Антоновичем і М. Драгомановим. Їхні стосунки – особлива сторінка в історії Київської громади і, кажучи на правду, в історії України.

Вони широко висвітлені сучасними дослідниками В. Ульяновським та В. Коротким та багатьма іншими.

У 1885 р. відбувся остаточний розрив між двома видатними вченими. І якщо М. Драгоманов у своїх листах і спогадах головною причиною цього розриву називає неоднакове ставлення, як до української політики в Росії, так і до української справи в Галичині, то дещо на іншого погляду дотримувався В. Антонович. Він був переконаний: для розвитку культурно-національного руху в Галичині треба добиватися певного реального просування за допомогою порозуміння з правлячими польськими колами та боротися з галицьким москвофільством, яке ослаблювало український національний рух зсередини. Натомість М. Драгоманов відстоював думку, що поліпшення долі українського народу в Галичині треба добиватися шляхом безкомпромісної боротьби з «центральною та краєвою владою», організовуючи народні маси під радикальними економічними й політичними гаслами і єднаючись з радикальними польськими та москвофільськими елементами. Політику компромісів, або вона називалася «угодовою», осуджував М. Драгоманов як реакційну і націоналістичну. Як бачимо, розходження були надто принципіві. Крім того, ведучи мову про майбутній устрій України, В. Антонович виступав за південно-західнослов'янський, але не російський федералізм, а М. Драгоманов виступав за останній. Про молодогромадівські гуртки «політиків» В. Антонович відгукувався негативно, а М. Драгоманов – позитивно. Значення російської літератури для української інтелігенції В. Антонович оцінював негативно, а М. Драгоманов – позитивно. І якщо М. Драгоманов у своїх листах і спогадах відгукувався несхвально про В. Антоновича, часто навіть грубо та образливо, то останній, навпаки, ніколи жодним словом не образив свого товариша. Після цього розриву відбувся й остаточний розрив М. Драгоманова зі Старою громадою. Мудрий і проникливий І. Франко писав: «Се був формальний розрив, найтяжчий удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоров'я і, можна сказати, загнав його в могилу. А проте сей розрив був зовсім природний; се було

банкрутство «общерусизму на українським ґрунті», і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою» («З останніх дестиліть ХІХ в.»).

Старогромадівці не думали припиняти діяльність М. Драгоманова за кордоном чи розривати з ним взаємини, – вони хотіли остаточно і рішуче переорієнтувати його з політичної дороги на освітньо-культурну. Громадівці писали «не без сердечного болю», що, враховуючи ту страшну реакцію, яка ширилася тоді в Росії, не стало можливості продовжувати політичну боротьбу, друкувати політичну літературу. На прикладі останнього десятиліття, зазначали вони, видані М. Драгомановим за кордоном політичні книжки, брошури і статті, так мало вплинули на громадянську атмосферу Росії, що продовжувати видавати їх за таких умов просто не варто. Одна з причин такого стану, – не приховували громадівці, – неможливість поширювати політичну літературу на книжковому ринку в Росії. Громадівці, по суті, просили М. Драгоманова зрозуміти, що подібні видання тепер для них не потрібні. Київська громада просила М. Драгоманова «постаратися можливо частіше виступати в зарубіжній періодиці із заявами про Україну та з її питань, щоб час од часу Європа згадувала про існування нашої вітчизни та її тяжкий стан. Разом з тим вони просили працювати і для російських періодичних видань, для чого слід забезпечити сувору конспірацію (наприклад, не ставити під статтею своє ім'я, самому не писати від руки тексту, надсилати в Галичину не з Женеви, а на одну з конспіративних адрес і т.ін.). Звичайно, це були нелегкі для М. Драгоманова вимоги. Згадувалось і про нелегкий матеріальний стан Київської громади, яка вже була неспроможна фінансово забезпечити його так, як раніше. Вони не відступали од визначених умов, але застерігали: зараз зовсім інші в них статки й можливості].

Певна річ, такий лист громадівців обурило М. Драгоманова до глибини душі, вчений сприйняв його «за чисту відставку». Він не згодився з жодною пропозицією чи зауваженням, апелював до справедливості, звинувачував

логічно та переконливо і найбільше – в аполітичності та політичному боягузстві. «Що ж, – писав він, – я завше казав і казатиму, що українофілам, котрі не хочуть ризикувати собою, треба в Росії притаїтись («знати незнаю, ведати не ведаю»), але вже за границею показувати свою думку ясно і без уразок, щоб була маяком для сміливих. Собі й справі на лихо наші українофіли завше хотіли бути якоюсь півлегальною опозицією, підтаємними діячами, – і таким чином подавали самі на себе доноси уряду і не заробляли ніякої пошани ні для своїх осіб, ні для ідеї в громаді. То що буде, коли ввре українське політичне слово за границею?». Особливо гостро реагував М. Драгоманов на фразу про «бесполезность» його видань. Залишаючись при своїй думці, він писав: «...Скільки б Ви мені не казали, що мої політичні видання «безполезні», з свого боку, «прошу прийняти мою безпосередню заяву» про те, що на цих же тижнях, скінчивши деякі розпочаті історико-літературні роботи, сяду писати дві брошури: «Українофільський консерватизм і протестантство на Україні» й «Австро-уніатська реакція й український рух у Галичині». Я не вірю, щоб... мої брошури мали безпосередні результати, але я певний, що через якийсь час навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, що я не промовчав, не залишив без протесту безглуздий розрив з ліпшими традиціями нашого народу і громади, не кажучи вже про європейську культуру... я зроблю все можливе, в крайнім случаї попрошу матір, щоб продала частину хутора та викінчу видання стереотипного Шевченка (воно вже майже набрано, треба тільки заплатити долг на стереотипах та знайти гроші на тиск, папір, перепліт і т.і. Тим грошам, що мені присилались, я маю рахунок, їх не стало б на те, щоб оплатити самий набір, як і частину стереотипів, оплачував, значить, я сам) вже задля одного того, щоб запротестувати проти кастрації Кобзаря галицькими народовцями, котрі так його обчистили, що ніякій російській цензурі і не снилось... А там нехай «потомство» (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи «бесполезно»». («Архів М. Драгоманова»).

У відповідь громадивці переконливо стверджували: вони ніколи не мали наміру зраджувати принципи, що їх разом з Драгомановим сповідували раніше. Інша справа, що час і обставини сучасного життя вимагали змін, і найперше – в програмі діяльності Громади. «Коли ж ми вирішили змінити нашу програму... то, – говорили вони, – мали за свій обов'язок звістити про це Вас, яко активнішого свого товариша, і, оповіщаючи Вас, ми тільки бажали того, щоб Ви згоднісь з нашою новою програмою». Громадивці сподівалися, що М. Драгоманов зрозуміє їх і повірить їм, адже вони «живуть тут на місці», і «бачать все, що робиться навкруги». «Вам доводиться жити в чужім краї, – писали громадивці, – одірваному від сьогочасних потреб місцевих і тільки знаючому про них з часописів (по часописах тільки можна пізнати загальний стан життя, а не частковий), та з листів знайомих Вам людей, ми ж, здається, маємо право лічитись Вашими знайомими, котрим можна вірити, якщо не більше, то стільки ж як другим». Громадивці вважали, що в їхній організації має бути певний порядок. І якщо більшість схвалює якесь рішення чи програму, то вони повинні виконуватись усіма і на них мають зважати всі. «А якщо Ви, – писали громадивці, – не можете прийняти нашої програми, то ми, по своїй конституції отставку не посилаємо, а покладаємо це діло на Ваш розсуд і на відповідь Вашого серця...» («Архів М.Драгоманова»). У листах М. Драгоманов звинувачував Громаду в недотриманні згоди про надсилання відповідних матеріалів для статей, брошур і для журналу. Громада визнавала свою неакуратність, але заявляла: робилось це не навмисно, були об'єктивні причини, і вони відомі Михайлові Петровичу. І таких звинувачень в листах з обох боків було немало. Коли читаєш листи громадивців до М. Драгоманова, а його – до них, важко визначити, хто, де, коли і в чому винен. Кожен по-своєму мав рацію, кожному співчуваєш і переживаєш ті непорозуміння, які сталися між ними.

Тлумачити розрив М.П.Драгоманова, як зазначає дослідниця Л.Козуб, з діячами українського культурного руху внаслідок лише протистояння прогресивних політичних устремлінь емігранта-вигнанця і шкідливих для

українського прогресу “суто-культурницьких” поглядів не об’єктивно. Цей розрив був формальним, спричинений складними обставинами: еволюцією світогляду М.П.Драгоманова у руслі європейського прогресу (з пріоритетом політичних завдань над національними та витіснення етнокультурних критеріїв нації політичними) та єдино можливою діяльністю інтелігенції в країні у галузі “неполітичної” культури. Проте, це не був національно-політичний антагонізм. При об’єктивному витлумаченні реальних фактів увиразнюються лише різні шляхи до реалізації спільної ідеї національно-політичного визволення у складних тогочасних умовах. При цьому кожна із сторін робила свій внесок у “крах общерусизму” в українській культурі та збереження національних цінностей.

Пояснюючи припинення видання «Громади», сучасний дослідник А.Животько цілком слушно вказує: «Українське ширше суспільство не підтримало цього видання. Засади, які висунула «Громада», не зустріли відгуку, бо ґрунтувалися на соціалістичних ідеях національного визволення, що характеризувалися такими рисами, як нерозривність національного і соціального моментів, розуміння українства як національно-політичного руху в протигагу виключному, стильному культурництву, радикалізм національної політики і, врешті, практичне все українство чи соборність, оперте не на словах, гаслах чи побажаннях, а на ділі».

Таким чином, зазначає дослідниця Н.Побірченко: все тоді було не так просто, як тепер здається, багато що пішло навіки од нас із втраченими листами, щоденниками, документами – пішло в небуття і разом з людьми, прекрасними, відданими патріотами.

Упродовж 1881 — 1883 рр. М.Драгоманов також редагував журнал "Вільне слово". У додатку до «Автобіографічної замітки» вчений пише про це так: «У травні 1883 р. припинилося видання газети «Вольное слово», заснованої в серпні 1881 товариством «Земский союз» з метою пропаганди основ ліберально-політичної реформи й адміністративної децентралізації в Росії. Я взяв діяльну участь у цій газеті, вмістивши в ній багато статей, з яких

найбільша – «Історична Польща і великоросійська демократія»... Стаття моя друкувалася у «Вольном слове», тоді як у «Земском союзе» вироблялася своя програма реформи Росії, і виявилось, що наші програми зійшлися в основах. У кінці 1882 р. мені було запропоновано спеціальним делегатом З[емського] союзу взяти на себе редакцію «В[ольного] Слова». Я погодився й намагався зробити з газети, спочатку заснованої з метою дати можливість різним опозиційним і революційним елементам в Росії висловити вільно свої думки, прямо орган агітації на користь політичної свободи з земським самоуправлінням... Але в травні 1883 «Вольное слово» припинилося внаслідок розпорядження «Земського союзу» під впливом розчарування тих його («Земського союзу») членів, які розраховували на...скликання Земського собору на час коронації Олександра III».

Роль та оцінки участі М.П.Драгоманова у виданні цього часопису і дотепер залишається однією з недокінця з'ясованих фактів його біографії, що викликають суперечливі дискусії. Більшість дослідників вважає, що співпраця з цим виданням, яке мало далеко неоднозначну репутацію в емігрантських колах, була вимушеною через ряд причин. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що «складність позиції Драгоманова полягала в тому, що він був рівночасно й українським, російським діячем. Він зразу зайняв був помітне місце серед російської еміграційної колонії...Але відносини між Драгомановим і більшістю членів російської еміграції скоро попсувалися... Драгоманов гостро... критикував їх великодержавний шовінізм та централістсько-диктаторські нахили. Російські революціонери не могли йому простити його «лібералізму й конституціоналізму» та «українського націоналізму».

І хоча, за задумом засновників, «Вольное Слово» створювалося як друкований орган політичних сил, що представляли російський визвольний рух, саме завдяки М.Драгоманову на його сторінках чільне місце почала посідати українська проблематика. Найповніше вона знайшла відбиття у статті М.Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия»,

яка друкувалася у газеті протягом 1881-1882 рр. У ній М.Драгоманов чітко і однозначно висловився за самостійність українського соціалістичного руху та його незалежність від загальноросійського. На сторінках “Вольного Слова” М.Драгоманов вміщує статті у яких піддавав критиці політичну тактику революційних народників та російських соціал-демократів. Він гостро засуджував як акти політичного терору “народовольців”, так і централістські тенденції соціалістів. Значного розголосу серед російської політичної еміграції набула стаття М.Драгоманова, опублікована у “Вольном Слове” у квітні 1882 р. “Ми бачимо у революційних колах втрату ясної позитивної політичної свідомості, а потім неминуче зменшення вимог від осіб революційних діячів, чим пояснюється існування, поряд з особами високої енергії, - переважно, між іншим, практичної, - такого порівняно великого відсотка зрадників у всіх російських політичних процесах останнього часу», – наголошував він у статті. Подібні погляди різко засудили російські соціалісти, що перебували у швейцарській еміграції: Г.Плеханов, П.Аксельрод, Л.Дейч і В.Засулич, які видали в Женеві “Відкритого листа до п. Драгоманова”. Вони просили М.Драгоманова пояснити на чому ґрунтуються його звинувачення та назвати гуртки, які здійснюють непорядні вчинки про які він говорив. М.Драгоманов не відповів на “Відкритий лист”, проте у “Вольном Слове” пізніше пояснив, що “залишив лист без відповіді в інтересах тих самих осіб, які підписалися під цим листом”. Адже щоб відповісти на нього, йому довелося би розповісти історію своїх відносин з цими особами, надрукувати їх листи, що було не в їх інтересах. Наведені події значно поглибили конфлікт між М.Драгомановим та представниками російських опозиційних сил. Вони створили атмосферу ворожості та особистої неприязні, що призвело до повного його розриву з усіма російськими соціалістами. Драгоманов зробився одіозною постаттю в світі російської еміграції, й особистих зв'язків не порвали з ним тільки окремі одиниці. За словами російської революціонерки-емігрантки Віри Засулич, стосунки М.Драгоманова з частиною російської еміграції настільки

зіпсувалися на початку 1880-х рр., що «при встречах на улице мы едва кланялись, а чаще старались не замечать друг друга». З представників російської політичної еміграції у Женеві лише С.Степняк-Кравчинський та В.Дебагорій-Мокрієвич, які були за походженням українцями, продовжували підтримувати стосунки й контакти з М.Драгомановим.

Тому сучасні дослідники вважають, що піднятий шум навколо участі М.Драгоманова у виданні «Вольного слова» («поднятой против него травли») був спровокований деякими представниками російського народництва, які «в эту эпоху не выдвинули ни одного крупного публициста, который мог бы, сделавшись эмигрантом, заявить о их стремлениях в заграничной прессе. В конце концов... им пришлось обратиться к украинцу М.П.Драгоманову. Но если для Драгоманова дело русской конституции было своим, то для русских конституционалистов его украинское дело было совершенно чужим» (Б.Кістяківський «Философия и социология права»).

Справедливою вважаємо у цьому зв'язку позицію співробітниці «Вольного слова» Олександри Гольштейн, висловлену нею у листі-відповіді Б.Кістяківському від 22 серпня 1912 р.: «Кто бы ни издавал «Вольное слово» – патентованные революционеры или рассвященные Дружинники – купить Драгоманова нельзя было ни за деньги, ни за славу, ни за почести, ни за какое земное или небесное счастье. Чужого, обязательного контроля над своей мыслью, высказываемой печатно, Драгоманов допустить не мог... в качестве редактора он не мог допустить такого, что было бы противно его убеждениям. Из этого следует, что если завтра будет доказано, что «Вольное слово» издавалось не только графом Шуваловым, не только «Священной Дружиной», а самой настоящей полицией, все там написанное под редакцией Драгоманова останется безупречным. Памяти Драгоманова не может коснуться ни какое подозрение... Драгоманов знал что делал...Он не мог никогда играть сомнительной роли, он не мог играть и роли обманутого дурака, которым пользуются какие бы то ни было злобные или мерзостные Азефы... о том какие у него были основания соглашаться на редакторство мы

можем строить только гипотезы соответственно тому, что нам будет известно о настоящих издателях «Вольного слова» но мы всегда будем исходить из абсолютного факта – бузупречной, ничем не запятнанной личности и политической чести Драгоманова... в деятельности этого умнейшего человека и бузупречного гражданина не могло быть ничего, что надо было бы стараться скрыть...»

М.П.Драгоманов у своїй діяльності в еміграції, за словами І. Лисяка-Рудницького, виконав «амбасадорську» роль «інформатора західноєвропейської громадськості про українську справу». На світовому літературному конгресі 1878 р. у Парижі він зробив доповідь про заборонену царським урядом українську літературу, вручив її президентові та віце-президентові конгресу — Віктору Гюго та Івану Тургенєву, одержав підтримку найавторитетніших діячів світової літератури. Він писав про Україну у своїх виданнях різними європейськими мовами.

Так, завдячуючи титанічній праці М.П.Драгоманова Європа дізнавалася про Україну.

Розділ сьомий

Вчений

Наприкінці 1850 – початку 1860- х рр.. університети в Російській імперії стикнулися з кадровою проблемою. Аби вирішити її, університетським статутом 1863 р. запроваджувалася посада – приват – доцента. Нині перед здібними випускниками відкривалась перспектива спробувати свої сили на ниві викладача університету, не входячи до штату і отримуючи винагороду за свою працю зі спеціальних коштів навчальних закладів. Питання про допуск приват-доцентів до читання лекцій належало до компетенції факультету, а затверджувати його рішення мав попечитель учбового округу. Аби стати приват-доцентом, претендент мав подати на факультет «рассуждение» (дисертацію) для права викладання, публічно захистити роботу і прочитати

дві пробні лекції: одну на тему, запропоновану факультетом, іншу за власним вибором.

За порадою свого наукового керівника В.Шульгіна молодий М.Драгоманов вирішив піти саме таким шляхом.

Весною 1864 р. молодий вчитель представив на розгляд історико-філологічного факультету дисертацію «Император Тиберий». Невеликий за обсягом рукопис уміщував і студентські роботи автора. У цій роботі М.Драгоманов, на відміну від існуючого погляду (імператорський період в історії Риму є періодом занепаду), розвинув думку про те, що період імперії був явищем прогресивним «если не в политическом, то в социальном и культурном отношении». Виходячи з таких поглядів, він критикував судження та оцінки К.Тацита про Римську імперію.

18 квітня 1864 р. на засіданні історико-філологічного факультету відбувся публічний захист «рассуждения». Опонували М.Драгоманову професор кафедри загальної історії О.Ставровський і екстраординарний професор кафедри слов'янських мов В.Яроцький.

Після «удолетворительной защиты» і прочитанні пробних лекцій (лекція на тему, запропоновану факультетом, була присвячена державним реформам Діоклетіана і Константина Великого; власна ж лекція висвітлювала становище жінки у римському суспільстві) рішенням факультету пошуковцю М.П.Драгоманову було надано посаду приват-доцента, що й було затверджено попечителем Київського учбового округу О.Ширинським-Шихматовим.

7 січня 1865 р. директор училищ Київської губернії І.Сліпушкін звернувся до попечителя Київського учбового округу О.Ширинського-Шихматова з проханням звільнити М.П.Драгоманова з гімназії у зв'язку з переходом до Київського університету Святого Володимира. 12 січня 1865 р. це прохання було задоволено.

Початкова платня молодого приват-доцента в університеті становила 600 рублів сріблом на рік. 25 січня 1865 р. йому вже було покладено

«вознаграждение по 1000 рублей серебром из специальных средств». І лише згодом його платня зросла до 1200 руб.

1866 р. вийшов у відставку професор О.Ставровський і М.П.Драгоманов став єдиним викладачем кафедри загальної історії, який виконував обов'язки професора. За таких обставин приват-доцент міг досить легко отримати штатну посаду доцента. Проте цього не сталося. Члени університетської корпорації, невдоволені українофільством молодого вченого, вирішили «притримати» його у приват-доцентах. Молодого викладача заохотили лише морально, дозволивши йому подібно до штатного доцента читати і обов'язкові університетські навчальні курси.

Викладацьку роботу Михайло Петрович суміщав з журналістською діяльністю, пишучи численні статті до газет і часописів. М. Драгоманову доводилося важко працювати, оскільки невдовзі після закінчення університету померли його батьки, Михайло взяв на своє утримання молодших брата і сестру. Саме в цей час він одружився, і забезпечував власну родину, окрім того на цей час дружина вже також осиротіла. Саме через матеріальні ускладнення М. Драгоманов не міг займатися наукою так активно, як хотів. Разом з тим, у цей же період ім'я київського приват-доцента все частіше з'являється на шпальтах столичних газет. Він стає одним із провідних публіцистів свого часу. «Треба було добувати гроші газетною і журнальною працею. Я став писати кореспонденції, літературні критики, а після того і передові статі в С. Петерб. Ведомости... Найчастіше я писав про політичний стан т. зв. Юго-западного краю (київск. генер. губернаторство), стараючись розігнати туман, що напустили про нього на публіку тенденції аристократично-польські і бюрократично-московські. Від славянського з'їзду в Москві 1867 р. редакція предложила мені писати про славянську справу і „вести полеміку з московськими газетами“. Я написав тоді чимало фельетонів і передових статей, у котрих старався розглядати російсько - польські і в загалі славянські справи з погляду демократично-федерального. Запевне, я не раз зачіпав і українську справу, тим більше, що тоді я більше зблизився з

київським українофільським кружком, — сильно порідівшим з 1863 р...» (М.Драгоманов. «Автобіографічна замітка»)

Але журналістська слава мала і зворотній бік медалі, він потрапляє під надто пильну увагу Міністерства народної освіти, яке почало вважати його політично неблагонадійним, «принадлежащим к партии украинофилов», що значно ускладнило університетську кар'єру Михайла Петровича.

Як науковець, спеціалізуючись із загальної історії, М.Драгоманов зацікавився соціальною боротьбою в Римі напередодні появи християнства.

1 грудня 1869 р. молодий учений подав на розгляд історико-філологічного факультету магістерську дисертацію «Вопрос об историческом значении Римской империи и К.Тацит».

Як відмічає сучасний видатний філософ М.Попович, магістерська праця М. Драгоманова присвячена начебто вузькому питанню римської історії — чи правильно Тацит оцінив імперію? Насправді питання ставиться значно ширше: чи була імперія кроком назад в історії, чи кроком уперед? І що таке в історії «вперед» і «назад», що таке прогрес? Драгоманов аналізує величезну літературу не тільки з історії Риму та античності, а й з філософії історії взагалі. Деякі його зауваження визначають його позиції в тих питаннях, які були порушені в західній літературі значно пізніше. Суть ідеї Драгоманова полягає в тому, що історичний прогрес він розуміє як розширення головних невідчужуваних прав людини і розширення множини людей, які ці права мають. На його погляд, імперія була прогресом, оскільки зрівняла в правах усіх вільних громадян провінції з громадянами міста Рима. Різниця між М.Драгомановим та істориками-позитивістами полягає в тому, що М.Драгоманов формулює позиції, з яких може бути дана оцінка історичному процесові як рухові до добра чи зла, вперед чи назад. Цими вищими цінностями і є загальнолюдські свободи і права. Вищі загальнолюдські цінності та норми мають становити, за М.Драгомановим, космополітичні або інтернаціональні загальні цілі руху, який спирається на національний ґрунт. Разом з тим М.Драгоманов залишається позитивістом в оцінці людської

свободи вибору. Історія для нього — сукупність причин та наслідків, що їх вчений має розкрити. Він приймає, що «людина не цілком винна в тому, чим вона стала й що робить, бо вона стає тою чи іншою, дякуючи ґрунту, на якому зросла, й тим порядкам, при яких живе...»

Ось цитата з дисертації М. Драгоманова: «Кожен новий порядок виникає внаслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може освітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів, тоді і на чолі партій, що борються, стануть ідеалісти, — люди з прямо і чесно поставленими знаменами. *Якщо ж боротьба інтересів іде в суспільстві малоосвіченому і грубому, якщо класи пригнічені мають мало спільного з класами пануючими, якщо між ними існує національна різниця, причому іноді переможені нації розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є лише егоїстична експлуатація кожного слабшого, якщо тому кожен поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих, а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, — тоді боротьба набуває характеру громадянських, а то і національних війн, рух вперед здійснюється не шляхом великих реформ, а шляхом уривчастих поступок приватним інтересам. Політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, які безчесно експлуатують на свою користь потребу класів, що добиваються прав, які висувуються на задоволенні потреб окремих елементів».*

Текст магістерської дисертації М.П. Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії і К.К. Тацит» було надрукована у дев'яти номерах «Университетских известий» в 1869 р..

11 лютого 1870 р. відбувся публічний захист дисертації. Офіційними опонентами виступили професор загальної історії В.Більбасов і професор римської словесності В.Модестов. останній у своєму виступі дав досить категоричну оцінку роботі дисертанта: «сочинение относящееся так легко к

источникам... лишнее научных примов, не может быть названо ученым сочинением...».

Магістерський диспут М.Драгоманова проходив за активної участі університетської та поза університетської публіки. Своїми репліками вона демонструвала підтримку молодого вченого. Проте, як зазначають дослідники, сам дисертант у своїх відповідях на «возражения» не завжди виявляв високий професійний рівень. Зрештою під тиском критики професора загальної історії В.Більбасова він несподівано заявив, що праця не планувалась як «ученое исследование», а «писалась для большинства публики».

Однією з причин огрехів дисертації М.Драгоманова була відсутність можливості вивчення матеріалів, які зберігалися в зарубіжних музеях, бібліотеках, архівосховищах. Полемічно загострюючи деякі питання досліджуваної проблеми, М.Драгоманов, на думку В.Чеснокова, нерідко був наївним у її вирішенні, покладаючись більше на інтуїцію, ніж на ґрунтовне значення джерел. Ідейний учень Михайла Петровича Б.Кістяківський справедливо характеризував його магістерську дисертацію, як «юнацьку роботу». Однак справа з дисертацією завершилася загальною успішно: історико – філологічний факультет визнав «защитение ее удовлетворительным».

Захист дисертації М.Драгоманова здобув широкий розголос. Через 10 днів у «С.-Петербургских ведомостях» з'явилась анонімна кореспонденція, в якій магістерський диспут у Києві було подано, як подію політичного звучання: боротьби «німецької» (В.Більбасов, В.Модестов, І.Лучицький) та «антинімецької» (М.Драгоманов і присутні) партій в Київському університеті. Крім того, наголошувалось, що долю М.Драгоманова вирішила не наука, а громадська думка. Таке втручання преси об'єктивно принизило авторитет М.Драгоманова. Професорська колегія історико-філологічного факультету Київського університету висловила свій протест проти такого висвітлення і трактування подій, висвітливши у пресі свою позицію. М.Драгоманов не полишився осторонь і також надіслав до редактора свій

лист під заголовком «Старые критики» зі звинуваченням позиції своїх опонентів у нерозумінні ними предмету дисертаційної роботи. Такою публікацією М.Драгоманов фактично порушив академічну етику, згідно з якою суперечки сторін вважалися закінченими після присудження пошукачеві вченого ступеня та налаштував проти себе частину київської професури.

Деякі біографи роблять заувагу, що бачення М.Драгомановим перебігу для нього таких ключових подій, як встановлення міністерського нагляду, захист магістерської дисертації, значно відрізняється від того, що було насправді.

6 березня 1870 р. М.П. Драгоманову було надано ступінь магістра, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом.

Прагнучи підвищити свій науковий рівень, тому в травні 1870 р. він поставив перед факультетом питання перед факультетом питання про надання йому поїздки за кордон на правах професорського стипендіата з виплатою грошового утримання. Радою Київського університету було прийнято рішення про відправлення магістра М.Драгоманова у відрядження від університету за кордон терміном над два роки «как с научной, так и с педагогической целью» і виділити по 1600 рублів на рік зі «специальных средств». Це відрядження було одобрено царем Олександром II. Перед відрядженням М.Драгоманова (за підтримки професора В.Більбасова) радою факультету було одностайно обрано штатним доцентом. Але затвердження цього рішення міністерством затяглося до повернення його з відрядження.

У поїздці, яка мала, крім наукових студій (у Берліні відвідував лекції і бібліотеку – «займався римською та церковною історією»; Відень – «збір матеріалів для порівняльного коментаря до «Історичних пісень малоросійського народу»; Гейдельберг та Флоренція – «для занять старожитностями», дослідження «Непобідимого Мітру» (*Deum Solem Invictum Mithram*), ради котрого я засів був в Італії»), радше ознайомчий характер, він глибше знайомився з політичним життям в Європі, зупинявся в

Австро-Угорщині (у Відні, «де почав знайомитися зі слов'янами, зокрема – галичанами», налагодив контакти з гуртками); також – у Празі, Львові, в Німеччині («через Варшаву, Познань» – до Берліну, відвідував збори німецьких соціал-демократів, (Гейдельберг, Лейпциг, Мюнхен), в Італії (Рим, Флоренція). Це дозволяло критично, в порівнянні з європейським досвідом, підходити до своїх попередніх політичних позицій, що поступово ставали новим підґрунтям для подальших історичних, філологічних, етнографічних, соціологічних розвідок.

Упродовж відрядження Михайло Петрович побував у провідних наукових центрах Німеччини, Австрії, Італії та Чехії. У 1871 р. у Берліні М. Драгоманов прослухав лекції славетних науковців Т. Момзена –з давньої історії та Й.Г. Дройзена –з новітньої історії.

Лекції знаменитого німецького історика, правника, філолога, дослідника римської історії Т. Момзена, який на початку ХХ ст. став Нобелівським лауреатом, справили особливий вплив на молодого українського історика. Фактично вся європейська історична наука про давньоримський період була під впливом цього визначного вченого, погляди якого руйнували наявну косність історичного мислення і багато в чому випереджали свій час. Сам будучи дипломованим істориком стародавнього світу, М.П. Драгоманов усвідомив глибину ідей Т. Момзена і методологічну прогресивність його дослідницького методу.

Після Берліну дослідник працював у Відні, Празі, Гейдельберзі, Римі, Флоренції та Цюріху. Перебуваючи в Гейдельберзі, М. Драгоманов досліджував суспільно-політичні процеси у Німеччині, зокрема, аналізував доктрину пангерманізму.

Перебуваючи у Відні М. Драгоманов познайомився з українською студент-ською громадою (вихідців із Галичини), об'єднаною в молодіжну організацію «Січ»,

Перебування «космополіта» Драгоманова у Відні, контакти з галичанами покликали до життя його план «розширити в Галичині

український напрямок», привернути молодь до українського народу задля зміцнення національної свідомості. Доленосні відкриті листи публіциста до редакції львівської «москвофільської» газети «Друг» виховали діяльне радикальне покоління «драгоманівців» на чолі з Михайлом Павликом та самим Іваном Франком.

У Цюріху, він налагодив контакти з ліворадикальними діячами, які були послідовниками М. Бакуніна та П. Лаврова, ознайомився з їхніми суспільно-політичними концепціями та дискутував з ними з цього приводу.

У березні 1873 р., перебуваючи у Флоренції, на прохання С. Подолинського М. Драгоманов написав реферат присвячений висвітленню життєвого і творчого шляху Т. Шевченка на ювілей-ний вечір цюріхських лівих радикалів, туди ж переправив часопис «Вперед», який видавав давній соратник М.П. Драгоманова П. Лавров – один із провідних діячів ультралівого руху російської еміграції.

Приїхавши влітку 1873 р. до Швейцарії, М.П. Драгоманов потрапив у вир емігрантського російського ліворадикального руху. У це своєрідне культурно-ідеологічне середовище М. Драгоманова ввели його друзі М. Зібер та С. Подолинський. Останній залучив Михайла Петровича до участі в політичному житті російських нігілістичних гуртків Цюріха ще до приїзду мислителя в місто.

З наведених фактів можна зробити висновок про те, що політичний аспект інтересів Михайла Петровича підчас наукового відрядження за кордон у повній мірі знайшов своє втілення у повсякденне життя науково-педагогічного діяча, який підвищує свій фаховий рівень, переймаючи дослідницько-педагогічний досвід закордонних колег.

Отже, наукове відрядження за кордон, яке тривало три роки дозволило молодому київському науковцю відвідати найзначніші економічні та наукові центри Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, двічі побувати у Галичині й скрізь – знайомства. Драгоманов пильно вдивлявся у європейське життя, аналізував. Спілкування не ускладнювалося мовними бар'єрами. Молодий

вчений із провінційного губерніального Києва добре володів кількома європейськими мовами. Либонь спрацьовували гени. Недаром же предок був серед козаків перекладачем-драгоманом.

Повернувшись з - за кордону, доцент М.П.Драгоманов 1873/ 1874 академічний рік розпочав вступною лекцією «Положение и задачи науки древній истории». У своїх лекціях він, як зазначають сучасники і біографи, був обережний у поданні матеріалу й навіть закликав студентів не займатися політикою на студентській лаві, а віддати перевагу навчанню, рекомендуючи їм: «Студент должен учиться, учиться и учиться».

Завдяки енциклопедичній ерудиції, твердості своєї громадянської позиції, як свідчать біографічні матеріали, молодий університетський викладач М. Драгоманов набув широкої популярності серед прогресивно налаштованої частини університетського студентства. За висловом М. Павлика, він був «тонким і найобдарованішим педагогом». Д. Багалій вступивши до Київського університету вже після звільнення вченого згадував, що молодий професор залишив спогади про себе, «...як про талановитого лектора, гарного молодого вченого й гарячого українського діяча». Студенти старших курсів згадували, підкреслював Д. Багалій, що на лекції М. Драгоманова приходили й студенти інших факультетів та вільні слухачі. Про визнання авторитету М. Драгоманова серед молоді свідчить і характеристика його особистісних та громадянських якостей відомого народовольця А. Желябова, який у прагненнях до співробітництва з ним прокоментував своє бажання не тільки політичними міркуваннями, але й підкреслював безкомпромісність, чесність вченого. Софія Русова згадувала: «Драгоманов був дуже популярний поміж студентами завдяки його талановитим лекціям з римської історії, а серед усього українського суспільства за свою привабливу вдачу, блискучу розмову. З Михайла Петровича був видатний промовець, така сила вогню, розуму, гумору була в усіх його промовах, розмовах, викладах. В його аудиторії у Київському університеті було завсіди повно, збирались студенти різних національностей

й усі розходились з лекцій у піднесеному настрої. Адже римська історія, як її викладав Михайло Петрович, це була не мертва давнина, а була з неї жива критика на монархізм та абсолютизм, нехай би де вони виявлялись за новітніх історичних часів. Ці лекції викликали у тогочасних студентів порівняння з тою монархічною державою, в якій вони жили...».

Проте, в університетських колах за М. Драгомановим однозначно закріплювалася репутація «українофіла-сепаратиста», небезпечного для суспільства, що, врешті-решт, привело його до звільнення з університету й суворого поліцейного нагляду згідно з санкцією Олександра II з перспективою висилки «до будь-якого місця у віддалених губерніях», а пізніше – до еміграції у Софію.

Загалом Михайло Драгоманов є автором двох дисертацій з історії Стародавнього Риму, шести наукових статей з різних питань стародавньої історії, опублікованих в «Университетских известиях» та «Журнале Министерства народного просвещения», автором передмов і редактором перекладу праць Ф. Ленормана «Руководство к древней истории Востока до персидских войн» та М. Верна «Біблія або Старий Заповіт», науковим консультантом підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних народів». Значне місце історія та культура стародавнього світу займає у науково-популярних працях «Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе», «Про рай і поступ», «Оповідання про заздрих богів», «Старі хартії вільності», десяти статтях з фольклористики і рецензії на II том «Записок НТШ». Наведені праці були опубліковані у 1864-1895 рр., тобто охоплюють період від закінчення Драгомановим університету до його смерті, що свідчить про його інтерес до стародавньої історії протягом всього життя.

Зі свідченням Б.Кістяківського, після повернення з-за кордону М.Драгоманов уже не міг надовго обмежуватися лише наукою і викладанням. Він дедалі більше захоплюється ідеєю українського духовного відродження, національної автономії. Ієї політичної свободи мислитель

поклав в основу національного руху і таким чином дав йому поштовх, об'єднавши українські устремління з політичними рухами в Росії та Західній Європі. Саме він висунув на перший план ідею федералізму, підкріплену програмою демократичної децентралізації самоуправління.

Михайло Петрович активно долучається до роботи у новоствореному Південно-Західному відділі Імператорського Російського географічного товариства, стає учасником третього археологічного з'їзду, зближується з діячами лівого крила «Громади», фактично очолює редакцію газети «Киевский телеграф». «Сміло скажу, — характеризував часопис М. Драгоманов згодом, — що в Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства року 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.»

Попри надану жандармерії підписку про непричетність до масонських лож, таємних товариств, а фактично до будь-яких політичних організацій, вченого звинувачують в українофільських настроях та сепаратизмі й у 1875 р. звільняють з посади доцента Київського університету. Донос на нього, як свого часу і на М. Костомарова, написав серед інших М. Юзефович, котрий сприяв появі так званого Емського указу 1876 р., а у відстоюванні безперешкодного розвитку української національної культури вбачав, за спостереженням того ж М. Костомарова, «замаскований соціалізм». Услід за позбавленням викладацької праці М. Драгоманову заборонено проживати в Україні.

У 1876 р. він змушений емігрувати, спочатку до Відня, далі до Женеви.

Протягом 1876-1889 рр. він був позбавлений можливості займатись науковою і викладацькою діяльністю.

У 1889 р. зі згоди голови уряду Болгарії С. Стамбулова відомий болгарський вчений І. Шишманов запрошує М. П. Драгоманова працювати професором кафедри загальної історії Софійського вищого училища (зараз – Софійський університет «Св. Климент Охридський»).

З Іваном Шишмановим (1862–1928 рр.), на той час студентом-філологом Женевського університету, а у подальшому — відомим болгарським громадським і політичним діячем (міністр освіти Болгарії у 1903–1907 рр., посол Болгарії в Українській Народній Республіці (далі — УНР) у 1918–1919 рр., голова Спілки болгарських учених, письменників і художників й Болгарської спілки читалень, засновник Болгарсько-українського товариства, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові тощо), а також вченим (професор Софійського університету, дійсний член Болгарської, Сербської й Афінської академії наук, почесний член Харківського університету та ін.) Михайло Драгоманов познайомився у 1885 року, у Женеві. Ця зустріч, що досить швидко переросла у справжню дружбу. «У зближенні Драгоманова та Шишманова головну роль відіграли спільність наукових інтересів і, почасти, філософських та суспільно-політичних поглядів... Наукові консультації Драгоманова, творчі дискусії з ним відіграли не останню роль у розвитку теоретико-літературних поглядів Шишманова» — зазначав дослідник Віталій Москаленко.

Згодом, через два роки Іван Шишманов одружився на старшій дочці Михайла Драгоманова Лідії і таким чином став членом його родини. Саме у Женеві Іван Шишманов розпочав поглиблено студіювати слов'янський фольклор, насамперед болгарський і український, що зрештою дозволило йому стати видатним україністом. Михайло Драгоманов усіляко підтримував такі прагнення зятя, зокрема, надав в його розпорядження свою бібліотеку, допомагав консультаціями та ін. Більш тісна співпраця між ними розпочалася наприкінці серпня 1889 р., коли Михайло Драгоманов переїхав до болгарської столиці,

Наказом міністра народної освіти Г.Живкова за №427 від 1 серпня 1889 р. ученого призначили ординарним професором історико-філологічного відділення.

Про високий авторитет Драгоманова в Болгарії свідчить те, що йому запропонували стати ректором Вищої школи, стверджує Віталій Москаленко

у своїй студії "Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX - початку XX ст." Вважалося, що він зможе налагодити викладання за зразком європейських університетів. Однак Драгоманов відмовився, бо, на його переконання, в інтересах справи таку посаду має обіймати болгарин (пізніше ректором обрали Димитра Агуру). «Стосовно Вищої школи я попередив його, що я не маю адміністративно-організаційного досвіду, взагалі справа адміністрації повинна належати болгарам» — занотував у своєму болгарському щоденнику Михайло Драгоманов.

Перед тим, як приїхати до Софії, Михайло Драгоманов у Празі, де брав участь у конгресі фольклористів, зібрав програми французьких гімназій та ліцеїв, університетів, замовив необхідні книги для софійської бібліотеки тощо. Нарешті, 28 серпня 1889 р. український учений прибував до Болгарії. На вокзалі його зустрічала донька Лідія з чоловіком - болгарським вченим Іваном Шишмановим, з яким Драгоманов познайомився у Швейцарії й який став першим болгарським славістом, україністом. М. Драгоманов мав великий вплив на формування І. Шишманова як ученого і політика.

Наступного дня Михайла Драгоманов прийняв міністр Г. Живков, відтак його представили майбутнім колегам. З ним уклали 3-річний контракт із виплатою щороку 12 тис. франків золотом.

Розпочався новий виток науково-педагогічної кар'єри. Коментуючи переїзд М. Драгоманова до Болгарії, І. Франко відомий український письменник, публіцист і громадський діяч Іван Франко, оцінюючи цю подію з погляду її значимості для становлення академічної науки в Болгарії, зауважив «... Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, его непохибно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім его острій критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не модиться на ніякі хоч і як блискучі кручки і фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, — той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжи а зразком совістнішого робітника коло заснування так важної інституції болгари не могли найти. Щасливі Болгаре! Ми Русини-

Українці як та євангельська вдова даємо їм от «убожества нашого», даємо їм більше ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо...».

Сам же Михайло Драгоманов писав: «З одного боку болгари просили послужити їм, а свої знаходили мою роботу шкідливою їм..».

Михайла Петровича працював в Сфійському училищі в умовах, коли уряд Російської імперії повсякчас вимагав від болгарського уряду вислати вченого з країни. Цей факт красномовно свідчить не лише про серйозний брак кваліфікованих фахівців у Болгарії, але й про високий професійний рівень Михайла Петровича як викладача історичних дисциплін. Такий значний авторитет Михайла Драгоманова у Болгарії, який до того ж невпинно зростав, дозволив уряду цієї країни у 1891 р. відхилити ноту протесту офіційної Росії з вимогою видачі його як «небезпечної особи». Газета «Кур'єр Львівський» від 28 лютого 1891 р. опублікувала відповідь Болгарії на дану ноту: «...Пан Драгоманов тільки два роки працює в міністерстві освіти в Болгарії, де керує кафедрою загальної історії у вищій школі в Софії. У російській ноті не поставлено проти нього жодного закиду, що був би оснований на якомусь дійсному факті, коли, навпаки, із зібраних про нього інформацій, стає очевидним, що він повністю відданий історичним і філологічним студіям, не належить до жодних таємних товариств і зовсім не заслужив на жоден закид, крім, хіба того, що він є українським сепаратистом».

Запрошення М. Драгоманова викладати всесвітню історію у новоствореному Вищому училищі у Софії дозволило йому повернутися до дослідження історико-культурної спадщини стародавніх цивілізацій під новим кутом зору. Як відмічає професор В. Ставнюк: «У ході роздумів над долею античної цивілізації та її спадщини в наступні часи сформувалися наукові і суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, а саме – прагнення до самостійної, неупередженої оцінки навіть найтрадиційніших питань, розуміння місця та ролі гуманітарної освіти у формуванні масової свідомості, симпатія до ідеї політичної емансипації народів, що входили (і входять) до

складу великих імперій, – все, що повною мірою виявиться в його наступних дослідженнях, його особистій долі».

Прибувши до Софії, Драгоманов потрапляє у звичне для нього середовище діячів культури, науки, мистецтва. Тому так швидко він асимілюється в ньому і розгортає зразу ж велику наукову, громадсько-політичну діяльність. Насамперед він ретельно вивчає історію болгарської культури, історію болгарської народної творчості. Дочка Драгоманова стверджує, що батько на перших порах просиджував у бібліотеках Софії по 8 годин на добу, вивчаючи одночасно і стан бібліотечної справи. Чудове знання світової культури дало можливість

Спочатку вчений читав у Софійському університеті лекції зі світової історії російською мовою, але поступово перейшов на болгарську, чим завоював собі ще більший авторитет не лише своїх студентів, але й болгарських науковців, педагогів і широкого загалу. Студентська молодь Софійського університету швидко переконалася у величезній ерудиції Драгоманова, тому аудиторії завжди були переповнені не лише студентами історико-філологічного, а й інших факультетів. На лекції професора Драгоманова приходили і викладачі, щоб послухати нове слово в історії світової культури.

Лекції болгарським студентам Драгоманов читав російською мовою, готував спеціальні конспекти, передавав їх студентам, які під його керівництвом перекладала конспекти на болгарську мову і потім літографічним способом розмножували їх. Все це забирало у Драгоманова дуже багато часу й енергії, але він працював з великою охотою і приємністю. Крім читання лекцій, Драгоманов вів семінари на факультетах і групах, вимагав від студентів читати історичні першоджерела в оригіналах. Студенти з великою повагою ставились до свого професора і завжди дуже старанно виконували всі його завдання, ретельно вивчали російську і західноєвропейські мови, щоб читати історичні пам'ятки в оригіналах.

Студент історичного факультету Ценов згадував потім, що «ледве який генерал користувався такою повагою серед своїх солдатів, якою користувався Драгоманов у своїх слухачів».

Кращий учень Драгоманова професор Іван Шмшманов у листі до свого учня, згодом професора і дослідника болгарського фольклору М. Арнаудова, згадує, що Драгоманов був сердечною, доброю людиною, відданим патріотом своєї вітчизни, великим гуманістом, незрівняним ерудитом, прекрасним лектором, справжнім вихователем наукових кадрів болгарської інтелігенції. Як викладач, Михайло Драгоманов користувався значною популярністю серед студентів, викладачів і вільних слухачів закладу. «Драгоманов... зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями. Він вмів художньо передавати свої думки, завдяки чому його лекції лилися як за натхненням без зупинок, без заглядування до конспекту і години минали невловимо швидко для його аудиторії. Він давав студентам масу фактів і їх співставлення, — але ніколи не робив з них остаточних висновків, надаючи право робити це самим студентам. Всі ми ледь не з обожнюванням чекали його появи на лекцію...» — писала сучасниця Михайла Драгоманова, видатний український педагог і громадський діяч Софія Русова («Пам'яті Михайла Драгоманова»)/

На лекції М. Драгоманова охоче приходили студенти і вільні слухачі інших факультетів, а також сторонні відвідувачі. Коли в 1894 р. до Болгарії приїхала Леся Українка також неодноразово відвідувала лекції свого дядька.

Про популярність вченого у Болгарії пригадував його давній галицький кореспондент Ярослав Окуневський, який, перевідуючи хворого М. Драгоманова, довідався від нього таке: «А раз на балю підійшов князь до мене, стиснув руку (Болгари цілують Єго зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалує, що різні обов'язки не дозволяють єму слухати моїх лекцій. Він — каже — чув, що мої лекції дуже цікаві». (Окуневський Я. Михайло Драгоманов).

Допомагаючи болгарам організувати їхній перший університет, учений намагався поставити на ноги наукове видавництво, на основі якого був заснований один із перших болгарських наукових журналів «Сборник за народни умотворення, наука и книжнина», що відразу здобув високий науковий авторитет серед подібних наукових видань. Під безпосереднім керівництвом М.П. Драгоманова вийшов перший десяток томів дослідження слов'янського фольклору.

Він багато працює над каталогізацією й створенням дійсно наукової бібліотеки.

Пізніше, після смерті Драгоманова, його дружина Людмила передала (за 10 тис. левів - дуже велика сума на той час) університетській бібліотеці бібліотеку вченого.

Міфологія, релігійні вчення і література народів стародавнього світу стали предметом дослідження у фольклористичних студіях вченого М.Драгоманова й в еміграції.

Ще під час роботи в Київському університеті Михайло Драгоманов зацікавився фольклористикою. В автобіографії він згадував: «Займаючися старинною історією, я звернув особливу увагу на релігії і міфологію арійських народів. Від старинних народів я перейшов до нових і тут остановивсь і на народних переказах і словесности Славян і між ними, запевне, Українців». У своїх фольклористичних студіях вчений дотримувався міграційної теорії, надзвичайно широко застосовуючи порівняльно-історичний метод, тому у розвідках, присвячених слов'янському фольклору, велике місце займає міфологія стародавніх народів. Драгоманов писав: «Більша частина прози в нашій словесности народній належить до історій інтернаціональних. Джерело їх я не вивожу непременно з Індії, як Бенфей, але думаю, що воно майже завше лежить в літературах старих культурних народів: єгиптян, халдеїв, іранців, індійців, китайців, жидів, греків» У працях з фольклористики вчений найчастіше звертався до давньоіндійської (Веди, Панчатантра),

давньогрецької міфології (міфи про Прометея, про царя Едіпа), Старого і Нового Заповіту.

В еміграції Драгоманов не припиняє наукових досліджень у царині фольклористики. Публікуються його "Нові українські пісні про громадські справи. 1764—1880" (1881) і двотомник "Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст." (1883—1885). На жаль, завантаженість видавничими справами й публіцистичною діяльністю практично не залишали часу на науково-дослідницькі заняття, тому талант Драгоманова як ученого-гуманітарія найширшого профілю і глибокого соціального мислителя розкрився далеко не повною мірою. Однак багато в чому завдяки його зусиллям Європа знову заговорила про Україну.

I. Лисяк-Рудницький відзначав, що «свою наукову діяльність Драгоманов почав від праць над античною історією..., але згодом ...перейшов до слов'янської, зокрема української, етнографії та фольклористики...Як літературний критик і етнограф був найвизначнішим на Україні представником історично-порівняльної методи й дав цінні дослідження усної словесности. ...Драгоманов використовував фольклорний матеріал як джерело дослідження історії громадських ідей на Україні, що й відбилося на його політичному світогляді».

Крім наукової та викладацької діяльності у Софії Михайло Петрович регулярно виступав у періодичних виданнях "Свободно слово" та "Български преглед". Серед його найбільш резонансних болгарських праць — «Неполітична політика» (1890 р.), «Чудернацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Неправда — це просвіта» (1892 р.), «Довгі вуха новішої ери» (1893 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894 рр.)

Гострі публіцистичні виступи щирого українця, який, певна річ, не був прихильником російського царату, а також деякі міжнародні обставини спонукали Росію натиснути на Австро-Угорщину, щоби та в свою чергу змусила Софію видати всіх політемігрантів. У списку одним з перших стояло

прізвище Драгоманова. До того ж, 1 серпня 1892 р. закінчився його 3-річний контракт с болгарським міністерством народної освіти, і уряд не поспішав поновлювати угоду. Міністр Живков запропонував ученому погодинну оплату й гонорар, але без контракту. Це обурило болгарську громадськість і контракт продовжили ще на рік.

За спогадами сучасників, лекції українського вченого викликали справжнє захоплення у студентів. Він завше вимагав від аудиторії самостійних висновків, вражав присутніх величезною кількістю фактів. Його виступи відзначалися стрункою логікою і доказами. Драгоманов учив своїх студентів боротися за свободу думки, слова та інші демократичні свободи. «... увійшов в аудиторію з великою нетерплячкою очікуваний нами професор старої історії Драгоманов... З довгою бородою, болісним лицем, він був одягнений у зимове пальто, поклонився нам чемно і сів...хвороба страшенно мучила Драгоманова: він, ідучи на лекцію із собою завши брав лікарство і вряди-годи пив його... д. Драгоманов читав історію восточни народів... спершу нам, новопоступившим студентам, було важко слухати Драгоманова: ми ще тоді не освоїлися з російською мовою, на якій він читав... Та чимдалі, тим більше й більше Драгоманов ставав інтересним, тим більше ставав чарівним для своїх слухачів, дякуючи своєму краснорічю і знанню... Любима його частина історії була боротьба народів за їх політичні права, на студії котрої він посвятив більшу частину свого життя. Про се він говорив з особливим пафосом, і пригадую собі, як чуло він скінчив історію розвитку англійського парламентаризму: «Господа! Китайцы и славянские народы многочисленны, но будущее принадлежит англичанам, потому что оно зависит от характера народа!» І при цьому його очі наповнювались сльозами!... Він володів у високій степені красноречієм, умів як артист передавати свої думки... При дивній пам'яті і страшенній бистроті думки він міг цілі години говорити, не зупиняючись для того, щоб подумати... він зупинявся тільки щоб випити лікарства, і затим знову лились із його вуст могутні думки, роки, цифри, імена іт.п., ніби він вивчив їх, як «Отче наш».

Він дуже любив іронію, і вона сильно оживляла його лекції і являлась у нього як логічний послідок оповідання... У своїх лекціях він був об'єктивний ... і давав тільки факти і залишав своїм слухачам робити самим висновки... Інакше роблять тільки слабкі, які бояться, що з доводів їх не може вийти потрібного їм висновку, і через те намагаються силоміць накинути його своїм слухачам... Драгоманов любив своїх слухачів і всяко старався бути їм корисним... Його бібліотека завжди була до послуг його учнів... і хоч хворий, він віддавав себе у розпорядження тому з учнів, який бажав пояснення якої-небудь незрозумілої справи... Він дуже любив бачити у себе вдома когось із слухачів... коли ж завважував у кого-небудь навіть невеличку схильність до наукової праці, то з усього серця тарався допомогти йому, аби той продовжував... Ледве чи який генерал користувався такою увагою у своїх солдатів, якою користувався Драгоманов від своїх слухачів. Ні шаблі, ні строгого слова, а проте і без них у Драгоманова було найвідданіше військо... він користувався загальною любов'ю...», - пригадував софійський студент про професора М. Драгоманова Георг Ценов.

Газета " Млада България", яка повідомила про смерть ученого у червні 1895 р., писала: "... навколо нього згуртувалися наші молоді професорські сили і завдяки його досвіду та здібностям наша Вища школа просувалася вперед... Безцінним є той інтелектуальний та моральний вплив, який він мав на наше молоде студентство". А ось що писала газета "Соціаліст": "... відомий письменник, борець за свободу... проф.. Михайло Драгоманов був найкращою силою в нашій Вищій школі..."

За час перебування Драгоманова на посаді професора Вищої школи в Софії виросла плеяда молодих талановитих учених, які творчо використовували методи його наукової роботи як в історичному, так і в фольклорному, літературознавчому, педагогічному та інших напрямках.

У день своєї смерті - 20 червня 1895 р. Михайло Петрович (помер від аневризми аорти) прочитав останню лекцію. Тоді засновник тутешнього соціалістичного руху Дімітр Благоєв написав: "Помер професор Вищої

школи, руських емігрант та борець за свободу Михайло Петрович Драгоманов... він був гордістю Школи і тому втрата ця вельми відчутна для неї".

Після поховання на могилу Великого Українця, що шість років віддав служінню болгарського народу, допомагаючи його устремлінню до вільного життя у вільній державі, поклали 25 вінків. Пані Людмила Драгоманова, дружина вченого, уважно переписала надписи на них: "Бійцеві свободи та думки, учителеві правди, нашому викладачеві М.Драгоманову. Студенти III історико-філологічного курсу"; "Професору Драгоманову - борцеві за прогрес людства. Студенти історико-філологічного відділу"; "Михайлу Драгоману - відмінному й невтомному професорові. Міністерство народної освіти"; "Борцю за правду и свет от любящих его русских и европейских земляков в Софии. Минцес, Белковский, Шац, Вайсман, Карачунский, Калина, Баламезов".

Про посмертну шану болгар трудів М.Драгоманова для розвитку болгарської вищої освіти й університетської науки у Софії свідчить збереження його книгозбірні – це 4350 томів унікальної літератури! Є навіть вірменські народні пісні в перекладі на англійську. Значне місце посідає світова, європейська соціально-політична, історична і художня література, і особливе місце належить українській, російській та іншим слов'янським. Судячи з назв і дат видання, частину книжок Драгоманов привіз ще з Києва, решту призбирав в еміграції. Серед книжок є й видані на той час українські літописи, «Реестры всего Войска Запорожского» Осипа Бодяньського, праці, присвячені історії Києво-Могилянської академії, «Записки Юго-западного отделения Императорского Российского географического общества», історичні праці Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша, етнографічні — Михайла Максимовича. Це література з географії, економіки, статистики, фольклору, філософії, історії філософії, релігії, політичної економії. Назвемо авторів: Платон, Макіавеллі, Бекон, Бланкі, Мілль, Монтеск'є, Руссо, Рікардо, Ренан, Маркс, Герцен, Чернишевський, Лесевич, сам Драгоманов (28

авторських книжок — в університетській, ще 44 — у бібліотеці при Болгарській академії наук). У книгозбірні також є переклади на українську творів Миколи Гоголя, здійснені сестрою Драгоманова, письменницею і видавцем Оленою Пчілкою, її дітьми — Михайлом Обачним і Лесею Українкою. Поезії Тараса Шевченка, до яких прилучено його заборонені в Росії і видані за кордоном твори. Історично-белетристичні й художні книжки Івана Нечуя-Левицького. Надіслані друзями з України альманахи «Луна» і «Рада», перекладені Михайлом Старицьким «Сербські народні думи й пісні» (до речі, цей переклад присвячено саме Драгоманову), повісті Льва Толстого та нариси Гліба Успенського, поезії Юрія Федьковича, драматургія й поезія Івана Франка тощо. Софійська університетська бібліотека завдяки Михайлові Петровичу має повне видання «Трудів» етнографічно-статистичної експедиції Павла Чубинського в Україну, Молдавію, Білорусь, майже повний комплект петербурзького часопису «Вестник Европы», «Отечественных записок» з 1858 по 1877 роки, 49 книжок львівської «Просвіти», газету «Киевский телеграф» №№ 1—90, 1875 рік, комплект галицького часопису «Жите і слово»... Окрасою зібрання є «Англійські та шотландські народні балади» англійською мовою. Це друковане видання оздоблено руками земляків. На титульному аркуші книжки художній напис: «Першому українському фольклористу Михайлу Петровичу Драгоманову від рідного Гадяча 1864 — 1894». Це подарунок до ювілею 30-річної наукової діяльності ученого і публіциста.

Яким же чином опинилася унікальна книгозбірня Драгоманова у бібліотеці Софійського університету? Після смерті М. Драгоманова родина опинилася в скрутному матеріальному становищі. Про це свідчить щоденник Людмили Михайлівни Драгоманової. На той час визначилася доля старшої доньки Лідії, котра одружилася з Іваном Шишмановим. Син Світозор і донька Аріадна лишалися на утриманні вдови. Світозор навчався у женецькому ліцеї, це вимагало значних витрат. 1898 року юний Драгоманов виїхав до Києва, щоб продовжити навчання в Київському університеті.

Залишившись без чоловіка-годувальника, Людмила Михайлівна вирішує продати чоловікову книгозбірню якійсь солідній науковій установі, тим самим забезпечивши і надійне зберігання.

Бібліотекою Михайла Драгоманова зацікавився відомий український меценат Василь Васильович Тарновський-молодший, він збирався купити її для Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Посередником у цій справі був Володимир Озаркевич. У Болгарській академії наук, фонді Івана Шишманова, збереглося листування з цього питання. Михайло Павлик писав Людмилі Михайлівні зі Львова до Софії 4 жовтня 1897 року: «Перед учора був тут Тарновський, він заінтересувався бібліотекою М.П. і просить списати йому каталог. Бібліотека буде куплена для Товариства імені Шевченка. Ціну я їй дав 3500 рублів. Справтеся добре, аби Вам не було кривди». Лишилося таємницею, чому саме не стало власником цієї книгозбірні Наукове товариство імені Шевченка. Але факт незаперечний, що в болгарському архіві Драгоманова знаходиться офіційний лист ректора Вищого училища в Софії Івана Георгова «до госпожа Л.Драгоманова» А в ньому повідомлення, що училище купує бібліотеку М.Драгоманова на таких умовах: за кілька років дружині буде сплачено десять тисяч левів, ще того ж таки 1899 року вона одержить дві тисячі.

Отже, аналіз творчої спадщини М.П. Драгоманова свідчить про широкий спектр його наукових інтересів, як у галузі всесвітньої історії, так і історії України Можна виділити наступні напрямки досліджень вченого: 1) історія Стародавнього Сходу; 2) історія античного світу; 3) середньовічна та нова історія Західної Європи; 4) історія християнської церкви та її відносин з державними інститутами у Західній Європі від античності до XIX ст.; 5) історія України та Росії в контексті всесвітньої історії; 6) історіографія антикознавства і сходознавства.

Людина різнобічного обдарування, М.Драгоманов зробив вагомий внесок в не тільки в історію, літературну критику й літературознавство, етнографію і фольклористику, а й у політологію й соціологію, філософію

політики і філософію історії. Розпочавши розбудову своїх світоглядних позицій з ідей романтизму, згодом формує досить еkleктичний світогляд з орієнтацією на наукове тлумачення світу, філософськими домінантами якого були позитивістські засади. Віддаючи перевагу ідеям Прудона, в т. ч. й соціалістичним, був щодо них, як і всіх інших ідейних феноменів доби (наприклад, близької йому концепції О. Конта), "єретиком", послідовно реалізуючи засади критицизму, без яких неможливе самостійне теоретизування. Гасло Драгоманова — "в культурі — раціоналізм, у політиці — федералізм, у соціальних справах — демократизм". Проте декларований раціоналізм підлягає внутрішнім обмеженням, бо у філософії Драгоманова присутні властиві українській духовній традиції антропологічні акценти й етична зорієнтованість. Обстоюючи "етичний соціалізм", піддає критиці як російське народництво, так і марксизм. У центрі історіософії Драгоманова — ідея суспільного поступу, змістом якого є збагачення духовної культури і зміцнення соціальної справедливості, критерієм — утвердження ідеї невід'ємних прав людини, а рушієм — не окремі ("історичні") народи, а весь склад людства. Філософія політики Драгоманова ґрунтується на ліберальній ідеї, згідно з якою вища цінність визнається за особистістю. Утвердження свободи в історії є одночасно, згідно з доктриною Прудона, обмеженням держави та її інститутів як чогось зовнішнього, іманентно не притаманного людині. Суспільно-політичним ідеалом Драгоманова є "безначальство", анархічний лад, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму — через федералізм і самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів. До асоціацій Драгоманов відносив і нації — необхідні елементи суспільної організації людства: "Людство є лиш сукупність націй". Нації — історичні утворення; немає незмінного національного характеру, він є результатом історичного розвитку спільноти і тому необхідно мінливий. Але попри всю суттєвість нації, національності пріоритетними залишаються громади, що складають своєрідні суспільні молекули. При тому Драгоманов

відкидав "не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий сам себе виразно протиставляє людськості, або космополітизмові... космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах..." Примат громад не тільки надав соціалізму Драгоманова своєрідного ("громадівського") характеру, а й уплинув на його прихильність до засад федералізму: федеративна спілка вільних самоврядних громад має явні переваги порівняно з унітарною державою, оскільки створює передумови для вищого ступеня людської свободи. У цій позиції, як і в критиці централізму імперської влади та обстоюванні політично-національної автономії України у федеративній спілці, знайшли відбиток і традиції кирило-мефодіївців. Водночас до головних політичних завдань українства Драгоманов відносив усвідомлення національної єдності українців, поділених між різними державними утвореннями. У розвитку національної самосвідомості вирішальна роль належить культурницькій діяльності та освіті, здійснюваній українською свідомою інтелігенцією. Цей культурницько-просвітницький акцент ґрунтувався на визнанні пріоритетним еволюційного шляху просвіти щодо революційних форм історичних змін. Але Драгоманов не заперечував ні можливості революційних змін, ні того, що національне визволення невіддільне від соціальної емансипації; адже у націй, позбавлених власних привілейованих верств, зведених, як українці, до селянської маси, національні і соціальний рухи зливаються в одне. Тож для Драгоманова "поганий той радикал в Україні, який не став "свідомим українцем". Будучи переконаним лібералом, він обстоював відокремлення церкви від держави й секуляризацію громадського і культурного життя, якої, на його думку, особливо потребувала Галичина. Із християнських конфесій спеціально цікавився протестантизмом, як таким, що певним чином корелює з лібералізмом.

Наукові дослідження цього видатного українського історика, літературознавця, фольклориста, економіста й філософа не лише стали надбанням тогочасного українознавства, а й мали поштовх подальшому

розвитку української суспільно-політичної думки. Його ідеї, як уже зазначалося, виявилися прийнятнішими на галицькому ґрунті, хоч зазнали їхнього впливу і діячі Наддніпрянської України, яким у роки Української національно-демократичної революції (1917-1921 рр.) довелося розбудовувати державу.

Творчий доробок М. Драгоманова не однаково оцінюється різними представниками української політичної думки. Його доктрину різко засуджував Дмитро Донцов, один з ідеологів українського націоналізму. А проте соціалізм Драгоманова, його орієнтація на народні маси й співробітництво з прогресивними силами всіх націй були чи не єдино можливими орієнтирами в умовах невисокої культури населення та відсутності української політичної еліти. Це був закономірний етап у розвитку українського національного руху.

Михайло Драгоманов, людина різнобічних наукових зацікавлень і прямувань, широкого діапазону практичної дії. Студент-викладач недільної школи, доцент університету св. Володимира у Києві, видавець безцензурних українських видань у Женеві, професор Вищої школи у Софії — між цими офіційними віхами біографії вченого місяці й роки напруженої праці над собою, заглиблення в історію власного народу і народів Європи, прагнення осмислити шляхи людської цивілізації й на підставі цього намалювати ясну перспективу творчого саморозвитку України.

Іван Франко справедливо схарактеризував Драгоманова-науковця не як кабінетного вченого, а як найтісніше пов'язаного з реальною дійсністю. Як історик Драгоманов, мовляв, учив «бачити поза царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю». Як фольклорист він досліджував твори народного духа, предмет української національної гордості, відкривав «сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з іншими» — та так, що деякі іноземні вчені вивчали українську мову, щоб читати українську словесність і праці про неї Драгоманова. Він працював для рідного народу, був

амбасадором України у світі, єдиний тоді подавав голос протесту проти самодержавних репресій української культури.

Плідна й багатогранна діяльність М. Драгоманова залишається взірцем служіння (в його ж таки розумінні) українській нації. А сам він належить до грона тих, хто став сіллю землі української.

І те, що М. Драгоманов не був почутий своїми сучасниками, недоцінений нащадками, мабуть, є одним із чинників тих викликів, які постали перед незалежною державою – Україною у ХХІ ст. – столітті інформаційного суспільства.

Розділ восьмий

Ювілей

1894 року минало 30 років наукової діяльності Михайла Петровича Драгоманова. Ініціатива відзначення цієї дати в Галичині як єдиному центрі, де на той час можна було провести таке вшанування, оскільки для Великої України Михайло Драгоманов був *persona non grata*, виходила від Михайла Павлика, який вважав себе його вірним учнем. 50-літній ювілей М. Драгоманова, який припав на 6 вересня за старим, чи 17 вересня за новим стилем 1894 року, був відсвяткований більш ніж скромно, з чим Михайло Павлик ніяк не міг погодитись. Створене для його гідного вшанування товариство «Поступ» («Прогрес») заснувало фонд ім. М. Драгоманова, кошти якого призначалися для просвітньої роботи в його дусі.

16 грудня 1894 р. у Львові відбувалося вшанування тридцятиліття праці ювіляра Михайла Петровича Драгоманова.

У великій залі львівської ратуші виділеній президентом міста д-ром Мохнацьким відбулося віче, скликане товариством «Народна воля», що входило в структуру радикальної партії, та комітет із селян різних повітів Галичини скликали віче *«для показу, - як зазначав М. Павлик, - на кілька в галицько-руськiм народі збудилася свідомість під впливом праці»* Михайла

Драгоманова. На нього з'їхалося понад 600 людей, здебільшого галицькі селяни, а також львівські робітники, українська і польська молодь.

Як зазначив М. Павлик у вступному слові на відкритті віча, селян би прийшло значно більше, якби не боязнь, що віче не відбудеться через постійну заборону подібних акцій владою. Віче прийняло резолюцію боротися за загальне виборче право, а також, за пропозицією Стефана Новаківського, звернулося до Михайла Драгоманова: «Батьку рідний, просвітителю наш, Ти, що свою долю, своє жите, своє здорове посвятив для темного робочого люду, щоб его просвітити світлом правдивої науки, - прийми подяку за тридцятилітню працю Твою, від нас, руських хлопів, зібраних з цілої Галичини на руським народнім вічу у Львові. За правду, за волю, котру Ти голосиш, будемо стояти до загину. Жичимо Тобі ще довгого життя, щоб міг-єсь нас Твоєю мудрою радою просвічати, помагати нам дійти до скинення ярма неволі, що тяжить над хліборобом і робітником і до заведення правдивого ладу на світі».

Перший із промовців, Іван Франко, розпочавши крилатим висловом: «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. Отсе ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов'язок яко людей освічених, шануємо ім'я і заслуги Драгоманова по 30 роках його праці. Та для нас се не тільки обов'язок освічених людей, бо Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай відтоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління – що робити, а чого не робити.

Тому, хто зимою сидить у теплій хаті при веселім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, нелегко собі здумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та куревільницю, без дороги і просвітку іде пустим полем або густим лісом. Так само й нині годі собі докладно здумати те положення, в яким була поступова молодіж руська в Галичині перед 20 роками. Без знання того, що навколо неї діється, без тямучих провідників, без

книжок, без поради і заохоти ми йшли наосліп, читали що впало в руки і не знали, що робити з тими хлопськими симпатіями, що у нас були принесені з батьківського дому і з тим невеличким знанням народного життя, котре ми з сіл принесли до Львова. Тут тих симпатій ніхто не поділяв, тим життям ніхто не цікавився; нам казали вчитися для хліба, любити щонайбільше язик народу, а не сам народ.

Отут-то в великій пригоді нашому поколінню став Драгоманов. Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи нам інший, ширший світ поза тісними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде теперішня наука і якої праці та любові чекає від нас наш народ. Він нам показав, що наша любов до простого хлопа, власне, мусить бути підвалиною нашої роботи, що знання народного життя ми мусимо розширювати і збагачувати, а не забувати». Далі І. Франко пояснював простим селянам, що були на вічі, за що українці повинні поважати М. Драгоманова, наголосивши про ту високу повагу, яку здобула в світі українська словесність завдяки працям ученого. Не міг не відзначити, що 11 червня 1878 року в Парижі на так званому літературному конгресі, де зібралися вчені й письменники з цілого світу, М. Драгоманов виступив проти чергової заборони української мови в Росії, показавши, чим є українське письменство, яку важливу прислугу воно виконує для піднесення просвіти українського народу і яку величезну шкоду для розвою просвіти в самій Росії робить та дика заборона.

«Просвіта і письменство на Україні поставлені в таке дивне положення, що дуже часто люди, навіть наскрізь чесні, але виховані в інших поглядах, говорять, що українська мова зовсім не придатна ані для школи, ані для церкви, ані для уряду, ані для вищої науки, що український народ не є властиво ніякий осібний народ, а тільки частина іншого – одні кажуть, що московського, другі, що польського. Ті думки тепер уже не виступають так різко, ховаються по заулах, бо вони підкопані і ослаблені всім тим, що зроблено у нас за останні 30 літ. Але тоді, коли Драгоманов розпочинав свою

діяльність, воно було зовсім інакше; тоді навіть між чільними українцями ще мало хто вірив в самостійність українського народу і в те, щоби його мовою можна було писати про все, що знають і чим займаються вчені люди і писателі. Тому-то деякі українці, особливо славний історик Костомаров, що всі свої вчені праці, головно про Україну, писав по-російськи, стали були на тім, що для українського народу поки що і на довгі літа вистарчить таке письменство, котре би служило потребам простого люду, подавало б йому початки, азбуку, щоб він, привикши читати, міг відтак легко перейти до читання і розуміння книжок російських. Се названо тоді «письменство для домашнього обходу». Інші українці виступили проти сього, твердячи, що така рада веде до винародовлення українців, бо всіх вчених людей відривати буде від українства і вести до Московщини. Вони радили творити українську літературу для інтелігенції і вчених, не дбаючи про те, що в Росії вся інтелігенція на Україні помосковлена, а українських учених, уживаючих української мови, тоді й зовсім не було. В тій суперечці виступив і Драгоманов зі своїм словом. Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання різних «недержавних» народностей у Європі, як провансальців, кельтів, фламандців, валлонів, він показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправним, але противно, є зовсім натуральний і конечний. Що ж до границь, в яких би мали держатися просвіта і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народу, самої суспільності. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по-українськи, бо їх ніхто не буде читати; натомість конечно треба поперед усього подати українському народові на його мові початки всякого людського знання, вияснити йому явища природи і громадського життя. Драгоманов, беручи річ практично серед російських обставин, склонявся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, подав план цілого кругу популярних книжок по всім галузям науки – план такий широкий, що ще й

досі праця українських списателів не здужала його сповнити. Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, то забажає на тій же мові читати і далі; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народу, то згодом почне говорити і писати по-українськи також між собою і для себе. І для того по 20 літах, забираючи ще раз голос в тій справі, Драгоманов не думав виступати против тої інтелігентної літератури, що за той час виросла на Україні і особливо в Галичині, та все-таки ще раз з натиском підніс потребу пильнішої і більше наукової праці над книжками для народу <...> Може нам нині таке питання видатися чудним, але воно довгий час мало і не перестало ще й досі мати велике практичне значення. Уважаючи нас москалями, москалі промовляють до нас не тільки по-московськи, але в ім'я таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі були чужі нашому народові; вважаючи нас поляками, робили те саме поляки, кличучи нас, щоб ми будували разом спільну вітчизну – Польщу. Уважаючи нас поляками, москалі інколи готові були карати нас за їх провини; уважаючи нас москалями, поляки частенько обдаровували нас тою самою ненавистю, в якій мали москалів. І в добрім, і злім отаке непорозуміння було для нас однаково недобре. І тут забрав голос Драгоманов і в знаменитій книжці «Историческая Польша и великорусская демократия» показав, як найліпші, найрозумніші люди з москалів і поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими намірами власне через те, що не вмiли чи не хотіли бачити між поляками і москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім числі і українців, котрі чимраз голосніше домагаються своїх прав яко самостійного народу. Ще перед тим вияснив він був для російських державників тоту дивовижну річ, як то вони після польського повстання 1863 р. взялись провадити «обрусение» краю не польського, але й не московського і через те той край, непричасний повстанським замахам, не тільки спинили в освіті, але підперли в тім краю визискування чиновників та колонізацію німців, котрі не перестали бути німецькими патріотами і готові в разі війни служити не Росії,

а Німеччині <...> Не швидко де-небудь у Слов'янщині знайдеться популярний письменник, котрий би писав так ясно і приступно, з таким широким знанням і був так гаряче прийнятий поступовими та народолюбними думками, як Драгоманов. <...> Нині у нас ім'я Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох, а для вшанування його праці явилися тут – хто? Громадка селян і молодіжі. Та я думаю, що се так і повинно було статися, що се натуральний вплив його праці і ідей. Драгоманов не дбав ніколи о те, щоб його любила широка юрба інтелігенції, бо він ніколи не підхлібляв її зіпсутому смакові, її лінивству та трусливості. Він завсігди обертався радше до молодіжі, а головна ціль його думок і змагань був простий народ, його просвіта і піддвиження. І коли нині власне ті дві громадки шанують його працю, то се знак, що та праця не пропала марно. Та думки його мають то до себе, що раз запусивши коріння, не гинуть, а ростуть і кореняться чимраз далі: вони, мов той квас, котрого кришка, вкинена до тіста, будить в нім внутрішню працю, котра поти йде, поки все тісто не прокисне. Маємо надію, що се робиться якнайшвидше і якнайповніше в інтересі розвою і добра нашого народу!».

У промові Михайла Павлика прозвучало чимало цікавих подробиць про родовід ювіляра, його демократизм, виплеканий, зокрема, «Наталкою Полтавкою» Котляревського (на її виставі юнак Михайло плакав колись ревними сльозами) й оповіданнями Марка Вовчка, про студентські й викладацькі роки та женецьке життя, свідком якого був сам Павлик. Одного разу в розмові Драгоманов розкрив темперамент діяча, зауваживши, що йому цікавіше творити історію, ніж писати про неї. Переїхавши до Софії, коли вичерпалися матеріальні ресурси, він виховував болгарам «світлу і народолюбну молодь». Павлик слушно підкреслив турботу Драгоманова про розвиток усіх частин України, зокрема її західних земель, за що київські приятелі прозвали його «Михайлом Галицьким».

Виявами щирої любові до «апостола правди і науки» були подарунки ювілярові — цінні книжки з теплими дарчими написами, письменницьке

причандалля, срібні, різьблені й вишивані ужиткові речі, золотий медальйон, картини й альбоми від шанувальників із різних куточків України.

Віршовані вітання, святкові адреси та поздоровчі телеграми зі словами дяки й високого визнання багатоплідності життєтворчості Драгоманова було оформлено у книгу з 63 сторінок! Серед їх авторів — молодь і старші люди, селяни, революціонери, вчені, у тому числі європейські. Привітання від французів Л.Леже, Г.Парі, А.Карноа й А.Рамбо, англійця В.Морфілла, італійця Г.Пітре, швейцарця М.Шіффа, чеха Ї.Полівки, як і ювілейна стаття в софійському університетському журналі «Болгарски преглед», засвідчили міжнародне визнання імені та заслуг Драгоманова.

Учасники ювілею виголошували й урочисті промови. Значення вшанування підкреслили чех Ярослав Розвода і поляк Ян Чоп, українці студент І.Копач, селяни С.Новаковський, І.Сандуляк, а також літератори. Піонерка й лідер феміністичного руху Наталія Кобринська наголосила, що всесвітні думки «великого борця за правду» допомогли підвести голову всім бідним і пониженим, зокрема й галицькому жіноцтву. Василь Стефаник, тоді ще студент-медик, наголосив на значенні такої професури для молоді, а Денис Лукіянович — для всього загалу, якому Драгоманов показав, «де дніє». Всім, хто його привітав, ювіляр висловив теплу подяку, підкресливши в «Відповіді» необхідність спільними зусиллями та з усією енергією працювати задля ліквідації політичної, соціальної та національної кривди українського народу, встановлення соборної духовної єдності силоміць роз'єднаних частин України.

Акція показала, наскільки збудилася свідомість українців Галичини під впливом діяльності М.П.Драгоманова.

Ювілей Драгоманова був чи не першою такою широкою відзнакою українського вченого і громадського діяча, всеукраїнською і всеслов'янською маніфестацією його заслуг. Сам ювілянт скромно стверджував, що вся його праця — це політичне проведення в життя думок, висловлених кирило-мефодіївцями, і народолюбних ідеалів української

інтелігенції 1860 — 70-х років «з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи».

Образне порівняння свого подальшого життя з вибухом світла в лампаді перед тим, як їй згаснути, на жаль, виявилось пророчим.

Розділ дев'ятий.

Дружина. Родина.

1864 р. відбулася неординарна подія в особистому житті Михайла Петровича Драгоманова — одруження з актрисою Людмилою Кучинською, з якою приятелював змалечку, оскільки мати Людмили – штабс – капітанша Марфа Осипівна Кучинська була хрещеною матір'ю Михайлової сестри Ольги (майбутньої Олени Пчілки) «1864 р. померла мати моєї нареченої, і я повинен був одружитися раніше, ніж розраховував» (М. Драгоманов. «Автобіографічна замітка»).

З часу одруження і до кінця життя Людмила Михайлівна (яка у свій час відмовила Віктору Ковалевському, братові студентського друга Михайла Петровича - Миколи Ковалевського) стала коханою дружиною, поєднавши у своїй в особі іпостасі талановитої акторки, перекладача для російських видавництв творів українських письменників, талановитого дослідника в галузі українського мовознавства, ревної помічниці чоловіка: у Женеві вона завідувала експедицією «Громади», переписувала статті М. Драгоманова і надсилала до Росії та на Україну (оскільки усе, написане його почерком, не приймалося до друку навіть під псевдонімом), громадської діячки — вона виступила ініціаторкою організації дитячих притулків за швейцарською моделлю, а водночас турботливою та люблячою мамою для дітей та родини.

Людмила Михайлівна (Кучинська) Драгоманова народилася у 1842 р. в м. Гадяч, що на Полтавщині. Вона була вродливою, надзвичайно талановитою та здібною від природи жінкою. Ще до одруження виступала на

сцені, відзначилася своїм талантом у трагічних ролях, як наприклад, у ролі Катерини в драмі Островського «Гроза».

І як же можна було не закохатись у такого полтавця козацького роду: «На зріст Михайло Драгоманов був вищий за середній, мав широкі плечі, трошки короткі ноги як його зросту, але дуже кріпкі (він міг і дуже любив багато ходити пішки). Руки його, маленькі, але широкі й м'які дуже, швидко починали тремтіти, коли він був знервований або робив чи ніс що важке. Замолоду він мав розкішне чорно каштанове волосся, що росло дуже низько на чолі. Брови його були густі та широкі, намальовані природою трошки кутом. Ніс мав досить великий і не дуже правильний : український ніс! Губи, що ховалися поміж густими вусами, були вигнуті й виразні, особливо коли він говорив. Широка й довга борода, якої він ніколи не голів, дуже обростала його лице. Узагалі вся голова мала щось спільне зі звісним бюстом Юптера у Ватикані. Найкращі у Драгоманова були очі. Великі, сині, ясні, вони надзвичайно блищали, коли він чимось захоплювався, й дуже виразні. По тих очах завжди можна було знати, чи він був веселий, чи журився, чи сердився... Де б він не бував, він приковував очі людей: викликав повагу до себе. Люди мимоволі почували, що мають перед собою неабиякого. Вираз його лица дуже мінявся при різних випадках. Коли він був веселий, у доброму настрою, очі його світилися гумором, рухи й жести були жваві (він досить багато жестикулював і мав характерні жести, що по них можна було пізнати здалека!) Але коли він був сердитий та осуджував що-небудь, вигляд у нього був дуже суровий, дві зморшки з'являлися між бровами. Очі, як стріли, пронизували людей, кінці рота складалися у дуже характерну і презирливу гримасу. Тоді бути з ним було нелегко, і в таку годину його навіть побоювались, як своєї совісті... Він завжди вдягався просто, але елегантно... Дома він здебільшого носив українську сорочку під зв'язним жилетом із рукавами. Але на вулицю виходив завжди з накрохмаленим комірчиком, низьким, одвернутим. Маленька чорна краватка, широкий зручний костюм, чисто сірий...навіть у найтяжчі роки бідкування він держав

свій чорний сюртук зовсім акуратним... і завжди одягав, коли ходив у гості до чужинців... Літом він дуже любив бриль на тосканський лад – чорний з білим...Кланявся Драгоманов широко, привітно й низько... Руку стискував кріпко... Рука його могла писати довгі години... довгі роки писав золотим пером із платиновим кінцем. Це перо подарувала йому мати, коли він їхав із Києва останній раз...Він говорив прямо й одверто те, що думав. І в очі тому, з ким була розмова. Тому-то й залишав такий слід у пам'яті тих людей, що мали з ним стосунки хоч одну годину...мав феноменальну пам'ять і теоретично знав багато мов, але того, що зветься талантом до мов не мав...дуже добре знав французьку мову... широко користувався для усіх своїх праць і говорив, що найкращою науковою мовою є французька – ясна, стисла, без скоків, без туману... Суворі англійські звичаї, пристойна мова, в товаристві, пошана до жінок – усе це було йому надзвичайно симпатичне, йому, такому чистому духом...»(Лідія Драгоманів – Шимановська «Зі споминів про М.Драгоманова»).

Молоде подружжя Драгоманових проживали в будинку Войцеховського при Жандармській (пізніше Маріїно-Благовіщенській) вулиці, разом із М.Старицьким. «Займав він тоді три невеличких кімнати. В одній з них було розставлено чепурно на полицках чимало книжок; окрім столу до писання збоку стояла таренька шафа та ще декілька стільців... Драгоманов жив скромно. Матеріальна незабезпеченість, здавалося іноді, гнітила й хвилювала Михайла Петровича, і це яскраво відбивалося на його доброму обличчі. Він завжди, трохи зігнувшись, сидів за столом до писання, часом цілими днями, щось запасливо читав, писав, перегортав сторінки книжок, що купою лежали біля нього, і підводився лише тоді, коли влітала з інших кімнат або знадвору юрба дітей із сміхом, криком і надзвичайним галасом. Дружина, його Людмила Михайлівна, в таких випадках завжди втихомирювала нас... Але він устав, говорив з нами... оповідав нам якісь казочки, різні нісенітниці й оповідав зрозумілою для нас мовою, дуже виразно й художньо... Ці оповідання робили на нас велике враження й викликали безперервний сміх...

але напружена увага дітей тривала недовго... Вся юрба дітей вже через кілька хвилин з таким же криком і галасом вибігала назад, залишаючи Михайла Петровича на самоті. Драгоманов приймався знов за свою роботу...був у батька спосіб втішати людей, зацікавлюючи їх яким-небудь великим питанням або шляхетною справою... він не знав жодних кастових забобонів і боровся з ними... Коли ж його захоплювала робота політика, він робився борцем, який працював у radoщах боротьби, кидався вперед головою у бій і не боявся ударів... гору яскравих уваг, гумор й сарказм, він міг сипати цілими днями... його кредом було: **«Я повинен працювати для мого народу, бо прадіди мої й я сам жили з його праці та крові»...**»(Грина Антонович. Спомини про М.П.Драгоманова).

Матеріальна скрута молодого подружжя пояснювалась тим, що після смерті батька Михайла Петрович мав утримувати молодшого брата Олександра (учня Київської 2-ї гімназії, згодом лікар) і молодшу сестру Ольгу (згодом відому письменницю Олену Пчілку). «...Я опинився зразу чоловіком з сім'єю в три душі, маючи всього 600 крб. на рік від університету...»(М.Драгоманов. «Автобіографічна замітка»).

«В личной жизни Михаил Петрович был прежде всего примерным семьянином, прекрасным отцом и мужем. Его жена, Людмила Михайловна, носила следы редкой красоты...Своих мислей у нее было мало, она усвоила все взгляды мужа. В практической жизни разбиралась отлично, и без нее Драгоманову пришлось бы плохо...»(О.Гольштейн. «М.Драгоманов»)

А через рік після одруження, 1865 р., в подружжя народжується донька Лідія, що не менш ускладнювало матеріальне становище родини і змушувало її главу шукати додаткових заробітків.

Поєднавши свою долю з М.Драгомановим, Людмила Михайлівна поділяла його політичні погляди і незабаром увійшла до київської «Старої громади», активно працювала у недільних школах. У першій половині 1870-х рр. вона стала ініціатором створення та діяльності Товариства денних притулків-шкіл у Києві. Перший такий притулок для дітей робітників було

організовано на Львівській вулиці біля Вознесенської церкви. Захоплення українознавством та українською мовою були виявом її великої любові до України. Допомагаючи чоловікові у підготовці його праць до друку, вона робила переклади для російських видавництв та часописів з метою ознайомлення та вивчення історичної минувшини України. У 1874 р. разом з чоловіком вона надрукувала статтю «Народні говірки й місцевий елемент в освіті», яка побачила світ на сторінках «Вісника Європи».

Соратницею та помічницею свого чоловіка Людмила Михайлівна полишається й увесь період еміграції. Вона розділятиме з ним і радість, і горе, і всі негаразди, що зустрінуться на життєвому шляху її талановитого геніального чоловіка – Пророка України, ставши першим співробітником і помічником у літературно-науковій та громадсько-культурній діяльності чоловіка. Перебуваючи за кордоном, дружина Михайла Петровича підтримувала його активну громадську – політичну діяльність, допомагаючи вести постійну переписку, особливо з громадівцями. Софія Русова так писала про неї: «В работах всегда его помощница, окружающая его заботливым уходом, никогда не знающая ни одного слова упрека. Таких женщин описывал Некрасов; их благородный, чистый, нежный образ воплощает в себе лучшие стороны женской души. Они проходят через жизнь, полную невзгод, грубого насилия и грязи, не запятнав себя ни единым сомнительным движением души.» («Памяти М. Драгоманова»).

В еміграції родина Драгоманових поповнилася: крім первістка – доньки Лідії (народилася 1865 р.), донькою Аріадною (1878 р.) та сином Світозаром (1884 р.). «У Драгоманових було троє дітей: старша донька Лідія, молодша донька – Аріадна та син. Михайло Петрович оголосив, що сину він дає справжнє слов'янське ім'я Світозар, бо Бориси і Володимири йому вже набридли...» (О. Гольштейн. «М. Драгоманов»).

«Благодаря Людмиле Михайловне, ее заботам, работе, ее практичности жизнь Драгомановых была «прилична» – их дешевая, но хорошая, довольно просторная квартира была хорошо меблирована, хотя и дешевой мебелью. И

еда у них была «настоящая»: Людмила Михайловна ухитрялась ежедневно кметь недурной обед, с супом, м'ясом, зеленью. А денежные средства состояли из крошечного дохода Людмилы Михайловны с какого-то именища в России и заработка Михаила Петровича от статей в «Вестнике Европы». В эмиграции за эту «буржуазную розкошь» Драгоманова осуждали!» (О.Гольштейн. М.П.Драгоманов)

Оселя Драгоманових гостинно приймала усіх від найближчих співробітників чоловіка: С. Подолинського, М. Павлика, Ф. Вовка, Кузьму Ляхоцького (наборщик українського видавництва у Женеві, став практично членом родини) та Я. Шульгіна (деякий час жили у Женеві, а інколи навіть тимчасово мешкали у сім'ї Драгоманових), до друзів та знайомих: В.Антоновича, С.Кравчинського, дружину В. Антоновича – Варвару Іванівну Антонович, коли остання перебувала в Женеві а ін.. «Жінка Драгоманова, Людмила Михайлівна, мала дуже приємне і гарне, але бліде обличчя. Видно, вона була хвора... Жінка Драгоманова щиро привітала мене і також докладно й пильно розпитувала про Київ, де усе було їй близьке і дороге... За розмовою наблизилась обідня пора. Я став було прощатись, але Людмила Михайлівна не пустила мене, запрошуючи пообідати у них... за обідом куховарка-швейцарка, ставлячи страву на стіл, сідала й сама з нами обідати. Задля мене, як «руського обивателя», це було дивно, щоб куховарка сідала з «панамі» та ще й почувалася просто...» (С.Ерастов. Фрагменти спогадів про М.Драгоманова).

«В личных отношениях с эмигрантами Драгоманов был неизменно дружествен. Несмотря на свои ограниченные средства, всегда помогал денежно –очень часто без отдачи; всегда давал советы, когда кто-нибудь писал статьи; иногда справлялся в публичной библиотеке; часто по просьбе автора посылал статьи в журналы с рекомендацией. Не стоит и говорить о всегда приветливом приеме в доме Драгомановых всех и каждого...Его осуждали за «буржуазные наклонности»... в его отношении к террору видели – вражду к революции – преступление, которое не прощалось... Вражда

емігрантов его удручала... настоящие террористы в России относились к нему иначе, чем женеvские революционеры...» (О.Гольштейн. М.П.Драгоманов)

1886 рік став тяжким етапом випробувань для М.П. Драгоманова та його родини. Саме в цей час наступив розрив між Драгомановим та «Старою громадою». Громада відмовилася від подальшого фінансування закордонних видань Драгоманова, побоюючись того, що його активна політична діяльність за кордоном, революційність та радикалізм можуть призвести до протиукраїнських репресій. Від Драгоманова відійшли соратники, звинувачуючи його навіть у зраді. Ця ситуація вплинула на те, що родина опинилася у страшній матеріальній скруті. М. Драгоманов, що палко та безкомпромісно відстоював свої погляди зі «страшною пристрасстю трибуна», досить швидко розсварився з еміграційними колами. Цілковитим природньо, що за таких обставин сім'я була приречена на фактичну ізоляцію, обмежене поле спілкування. Ситуація ускладнювалася постійним безгрошів'ям та хворобами дружини Михайла Петровича – Людмили. З цього приводу Лідія писала: «Нелегке було його життя. Мама так часто була хвора. Тато мусив бути усім у нашому емігрантському життю: навіть гувернанткою. Тому-то я можу сказати, що справді була «дідовою дочкою»».

Обставини змусили його прийняти запрошення кафедри загальної історії в щойно організованому першому Болгарському вищому училищі, майбутньому Софіївському університеті. Даючи згоду працювати три роки, М.П. Драгоманов спочатку виїхав до Софії сам, без родини, і навіть без книг та паперів. «Про свій побут у Болгарії розказував Михайло Петрович, що там він усім вдоволений. Заняття йому до вподоби, студенти пильні. Болгари, каже він, - народ цікавий. Правда багато ще там Азії, але воно минеться... в Софії ми, я і моя родина стали «двораками». Князь просить мою родину на вечірки en petit comite. А раз на балу підійшов князь домене, стисну руку (болгари цілують його зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалкує, що різнорідні

справи та обов'язки не дозволяють йому слухати мої лекції. Він, каже, чув, що мої лекції дуже інтересні...», - пригадував Я.Окуневський («Михайло Драгоманов»).

«У Софії Михайло Петрович до останньої хвили, зламаний тяжкою недугою, нітрохи не жалував праці для реалізації українських змагань. І тут він був керманічем українського радикального руху. Це справді була виїмкова натура і своєю енергією, і своїми здібностями.» (І.Антонович «Спомини про М.П.Драгоманова»)

Незважаючи на свою велику зайнятість (видавнича та викладацька діяльність, редакційна робота, ведення широкої кореспонденції), М. Драгоманов проводив зі своїми дітьми багато часу. Традиційними були довгі піші прогулянки до гір. Ностальгуючи за Україною він невтомно оповідав їм «як заходить сонце на Україні у степу, говорив про місячні ночі...», співав українських пісень, закладаючи у свідомості Ліди, Ради та Зорі, які зросли в чужині, романтизований образ рідної України, що вплинуло на становлення їхньої національної самоідентичності, формувало патріотичні почуття.

Ще однією рисою сімейного виховання молодших Драгоманових був демократизм. З одного боку він був викликаний матеріальними обставинами – фінансова скрута не дозволяла жити на широку ногу. Тож у доволі юному віці Лідія знала ціну грошам, та те, як непросто вони дістаються батькові. З іншого – Михайло Петрович ідеологічно позиціонував себе як представника демократичної платформи. Проте демократичні традиції їхньої сім'ї не були синонімом дотримання псевдонародних традицій. З цього приводу він говорив: «Дочко! Я демократ, але я не хочу знижуватися до рівня мого народу. Навпаки, я зі всіх сил буду працювати, щоб той народ підняти до себе». Несприйняття ним «фальшивого демократизму», скажімо коли вся родина, дотримуючись «народної традиції» їсть борщ з однієї миски, стало підґрунтям формування у дітей імунітету до псевдонародолобства. Демократизм проявлявся у вільному висловлюванні думок та поглядів як дорослих так і дітей. Лідія, як старша донька нерідко була для свого батька

«першою публікою», перед якою він виступав зі своїми творами. Дівчина-підліток могла заперечувати йому, вступати в дискусії. Проте М. Драгоманов ніколи не сердився, а намагався пояснити їй ту чи іншу тезу. Дітям не заборонялося галасувати та гратися в той час, коли він працював. Михайло Петрович сприймав дитячу енергію як «корисний шум», якому не треба чинити перепон. Маленька Рада могла навіть гратися в його кабінеті зі своїми ляльками. Натомість, намагаючись зорганізувати Лідю, привчити її раціонально розпоряджатися часом, а не гаяти його марно, М. Драгоманов закликав її «не міряти час на вік Мафусаїла».

У своєму вихованні дітей він надавав велику роль їхньому інтелектуальному розвитку. І з власного бажання, і через малозайнятність М. Драгоманов сам навчав Лідію. Він з величезним ентузіазмом взявся викладати їй історію. Дівчинка, яка ніколи не почувала потягу до цієї науки, відтоді буквально захопилася нею: «Із ним я переживала труди та радощі Шампольйона, й він мені передав на все життя своє захоплення та культ зусиль ученого, культ людської думки...Цей ентузіазм можна передати учневі тільки тоді, коли сам його відчуваєш!»

Разом з тим, Михайло Петрович був дуже вимогливим вчителем. У 12 років Лідія повинна була читати Геродота. Маючи гарну пам'ять, з дитинства читаючи серйозну літературу, він інколи не хотів розуміти труднощів, які виникали у неї та Аріадни (Ради). Коли вони скаржилися, що щось не можуть зрозуміти (зокрема Рада мучилася, вивчаючи історію Швейцарії), то часто чули: «Ти просто не хочеш вчитися».

М. Драгоманов прагнув, щоб його доньки мали не тільки інтелектуальні, а й практичні навички. Симпатизуючи англійській нації, він намагався дати Лідії «англійське жіноче виховання»: «себто привчив мене до самостійності: самій подорожувати, орієнтуватись на пошті і т. д. (тоді серед жінок це рідко траплялось в Європі)».

Він залучав дітей також до своєї діяльності, вони були в курсі його справ. Старша донька часто відвідувала з ним емігрантські політичні зібрання, переписувала рукописи та листи.

Таким чином, Лідія стала справжньою помічницею батька в його суспільно-політичній та науковій роботі. Це було якісно новим, порівняно з дитинством і юністю самого Михайла Петровича. Такі практики стали типовими для інтелігентних родин, які крім утилітарного змісту мали також і виховний: молодші члени сім'ї долучалися до демократичного руху, який більшою чи меншою мірою впливав на формування їхньої системи цінностей.

М. Драгоманов багато увагу приділяв питанням морального виховання. По-суті, перебуваючи на позиціях фактично атеїзму, для нього це були основні мірила людськості. Нетерпимо ставлячись до інтриг та пліткарства емігрантських кіл, яким на його думку, бракувало моральності, Михайло Петрович ревно виховував її у власних дітях. Йому вдалося досягти успіху, головним чином тому, що він був своєрідним еталоном моральної людини. Це, зокрема, виявлялося у його прямодушності, бажанні відстояти справедливість у будь-якій суперечці, навіть з однодумцями, що справляло велике враження на Лїду, піднімало в її очах авторитет батька. Нерідко вони говорили на теми совісті та почуття гідності, М. Драгоманов не ухилявся від відвертих розмов, в яких не намагався виглядати ідеальною людиною. Одного разу, в бесіді про каяття, він розповів, як у дитинстві заради забавки колов шпилькою кріпосних дівчат, які мушили мовчки це зносити, і як тепер його мучить сумління. Якщо Лідія хотіла вчинити щось не гідне, на думку Михайла Петровича, то «...він зазвичай говорив: «Ти вільна, але на мій погляд, це буде підлість» І як моральна людина він мав такий великий авторитет, що такий дозвіл був тяжчий ніж усі його заборони».

В цілому, оцінюючи роль батька у своєму вихованні та становленні як особистості, донька називала його «вчителем життя». Вона писала, що «...постійний моральний вплив батька, головне, сила його високочесної

постаті замінила мені те, чого я відразу не знайшла в нашому мандрівничому житті...Я навчилася йти за голосом свого сумління, котре я примушувала працювати по декілька днів, доки не знаходила певного напрямку, бо «це б була підлість!»... Навіть після його смерті я мала фразу на устах: «Чи це так, батьку?»»».

Найтрагічнішою подією у житті родини Драгоманових, а особливо Людмили Михайлівни, стала смерть її коханого чоловіка. Втрата дорогої серцю людини похитнула здоров'я Людмили Михайлівни. Постало багато проблем сімейного характеру, якими раніше переймався її чоловік. Велику допомогу їй надавали друзі та соратники. М. Павлик нагадав всім, хто знав Драгоманова, що він помер передчасно і залишив без засобів до життя жінку та двох малолітніх діток. М.П. Драгоманов віддав своє життя на користь народові. Він навіть не захотів прийняти болгарське громадянство, хоч добре знав, що тільки так його рідні могли б мати право на пільги і поміч від Болгарії. Ректор Вищої школи Д. Агула повідав, що він особисто запитував Драгоманова, чому той не приймає болгарського громадянства, а у відповідь він тільки заплакав. То плакала душа за Батьківщиною.

Свідомі українці, його справжні друзі, переймалися питанням перепоховання тіла М.П. Драгоманова «у той вільний куточок – у Львів», доки не стане можливим перевезення його тіла до вільного Києва. Зауважимо, що у Софіївському архіві Драгоманова є офіційна довідка-відмова цивільної санітарної дирекції м. Софії від 3 вересня 1895 р. дати дозвіл на перевезення останків М. Драгоманова до Львова.

Найважливішою проблемою після смерті М.П. Драгоманова, яка потребувала негайного вирішення, було збереження творчого надбання та бібліотеки видатного політичного і громадського діяча. М. Павлик вказував, що після Михайла Петровича залишилася доволі велика і добірна бібліотека. Можливо б знайшлися багаті русини, котрі купили б у сім'ї цю бібліотеку та перевезли її у Львів. Це було б велике джерело науки про Україну, з якого б черпали знання і професори, і студенти, і широка громада.

Дружина М.П. Драгоманова після смерті чоловіка як ніхто переймалася цією проблемою. У листі до М. Павлика про видання творів М. Драгоманова, а також з приводу бібліотеки від 8 (20) серпня 1895 р. вона пише: «...мені здається, що зробимо помилку, коли будемо перекладати його російські твори: на скільки я знаю, всі його публіцистичні роботи, а також і наручні, друковані в російських журналах були предначачен! для общеруської публіки, для її виховання, для того, щоб вона оглянулася на себе і щоб знала, що під її царем не все стоїть благополучно, і що щось треба робити, щоб було краще». Людмила Михайлівна радила видавцю зробити з російських праць один окремий том, а щодо праць, які друкувалися іноземною мовою, то їх можна перекласти на українську.

Вона була дуже схвильована тим, що не може бути там, де видаватимуться праці М.П. Драгоманова - у Львові. Переймалася й тим, що влаштуватися у Львові, мабуть, не зможе, а також турбувалася за дітей, адже Зоря та Рада «... на моїх руках, і хотілося б їх вихопити із того смутку, в котрім вони обоє тепер, і поставити їх на ноги - тільки об тому і думаю і вдень, і вночі...».

Незабаром після смерті чоловіка ще одне випробування випало на долю Людмили Михайлівни та її дітей. Померла мати Михайла Петровича - Єлизавета Іванівна (1821 р. народження). Їй навіть не говорили про смерть сина. Доброта, чуйність, співчуття вилились в одному рядку її листа до М. Павлика: «Жалко страшенно мені її – вона його так любила».

16 (28) серпня 1895 р. Людмила Драгоманова написала чергового листа до М. Павлика, де розповідала про те, за яких умов вона повернулася б до Росії. «... Павлику, я хочу і можу тільки повернутися туди як жінка Драгоманова, маючи можливість шанувати пам'ять свого чоловіка і батька наших дітей, а не з тим, щоб перед начальством одректись од того, з чім я прожила усе своє життя». У той час Л. Драгоманова не мала ні матеріального достатку, ні міцного здоров'я, ні душевного спокою, однак розуміла, що дітям треба дати хорошу освіту й матеріальний добробут. Вона

обмірковувала питання бібліотеки і схилилась до того, що її слід віддати на збереження до Софіївської університетської бібліотеки на три роки, а за цей час вирішила б, що робити з нею далі. Адже потрібно було наймати дві хати, а платити за квартиру ставало все важче (130 фр.). Це при тому, що сімейний бюджет становив лише 100 фр. У листі М. Павлику від 28 серпня 1895 р. вона написала: «На Зорю дістала од одних приятелів з Парижа грошей на 6 місяців і спровадила його в Женеву, бо тут мені було важко управитись з ним. Він вже навчається там у коледжі».

Наскільки було тяжким фінансове становище сім'ї Драгоманових вказує той факт, що вона просила М. Павлика нагадати І. Франку про 150 фр., які він обіцяв Михайлу Петровичу повернути, коли стаття у «Болгарському Збірнику» буде надрукована.

У листопаді 1895 р. Людмила Драгоманова приводила в порядок могилу чоловіка, ставила огорожу та другий хрест і, як вона зазначала, «на душі стало спокійніше». З цього часу вона розбирала та впорядковувала архів Драгоманова, нерідко лягала спати о другій годині ночі. Опрацьовуючи архів Драгоманова, Людмила Михайлівна виявила близько 100 ненадрукованих творів покійного чоловіка різними мовами. Добре було б їх надрукувати, але ця робота потребувала великих коштів. У березні 1896 р. М. Павлик отримав від неї листа, де вона написала: «...дивуюся тільки собі, як можна було пережити таке і ще жити. Кілька днів тому їздили ми з Радою до НЬОГО, посадили три дерева. Упорядкували могилу, все легше знати, що вона там не закинута». Вона переймалася долею бібліотеки М.П. Драгоманова, не хотіла продавати те, що було зібрано та зроблено найдорожчою людиною, хоча бібліотеку оцінювали в 7500 фр. Для неї краще було б, якби бібліотеку чоловіка передали у Львів, але, звичайно, за певну плату.

Літературний фонд призначив їй пенсію в 300 руб. на рік, а не 1000, як було раніше обіцяно.

Лідія Михайлівна передала архів М. Драгоманова Болгарській Академії наук, а частину архіву у неї купив Український Науковий Інститут у Варшаві.

Ректор Вищого училища в Софії Іван Георгов купив у Людмили Драгоманової чоловікову бібліотеку за 10 тис. левів, а ще до того, у 1899 р. вона отримала 2 тис.. Людмила Михайлівна погодилась продати бібліотеку, але не всю, залишивши її частину дочці та зятю Шишмановим. У Софіївському університеті бібліотека М. Драгоманова становить 4350 томів унікальних видань. Наразі матеріали бібліотеки Михайла Драгоманова знаходяться на території Болгарії, Польщі та Росії. Це є свідченням того, що з різних причин Україна втратила глибоке джерело знань та літературно-наукове надбання визначного українського науковця та політичного діяча, яке мало б належати Україні та її народу.

У 1898 р. через фінансову скруту Людмила Михайлівна разом із сином Світозаром повертається з еміграції в Україну, до Києва. І мешкає разом із сином по Паньківській вулиці м. Києва у будинку №14, кв. 4, помешканні яке власне і належало їй. Микола Галаган, який відвідав їх у цей період, згадував про Людмилу Михайлівну із найглибшою повагою. У своїй родині, за його словами, вона підтримувала «культ пам'яті Михайла Петровича, а сама була живим втіленням того культу. І тому майже не одна бесіда чи звичайна розмова не проходила без того, щоб Людмила Михайлівна не згадала при тому, які погляди на дану справу мав чи висловлював Михайло Петрович або які він висловив би, коли б та справа чи питання виникли за його життя.» («З моїх споминів»).

Людмила Михайлівна Драгоманова, повернувшись до Києва, стала свідком та учасником бурхливих революційно-демократичних подій 1905 - 1907 рр., а також національно-демократичних перетворень в Україні в 1917 р. Вона працювала в «Просвіті», в Українському клубі, боронила українське слово та українську ідею. У період діяльності Центральної Ради отримувала пенсію від уряду.

Померла вірна соратниця свого коханого чоловіка **ВЕЛИКОГО УКРАЇНЦЯ** – Людмила Драгоманова 16 травня 1918 р., похована на Байковому кладовищі в м. Києві.

Розділ десятий.

ДІТИ. ОНУКИ.

Лідія Шишманова (Драгоманова) народилася в Києві, потім жила з батьками у Швейцарії, "яку вважаю своєю другою вітчизною, тому що там виросла і там оформилося остаточно моє скромне я" – пише вона у статті "Швейцария и България. (Лични впечатления)".

Висока освіта, здобута Лідією Шишмановою-Драгомановою у Швейцарії: спочатку в університеті, згодом — консерваторії м. Женеви сприяла її становленню як віртуозної піаністки, письменниці і перекладача.

... У кінці лютого 1886 р. болгарський студент І. Шишманов, навчаючись у Женевському університеті, познайомився з добре знаним на той час у європейських наукових колах видатним українським ученим і політиком-емігрантом Михайлом Драгомановим. У листі до М. Арнаудова, свого учня і послідовника, професор І. Шишманов детально описав знайомство з М. Драгомановим, його бібліотекою, як завдяки йому засвоїв техніку наукового дослідження, висловив захоплення його талантом учителя.

Ця зустріч, що досить швидко переросла у справжню дружбу. «У зближенні Драгоманова та Шишманова головну роль відіграли спільність наукових інтересів і, почасти, філософських та сус-пільно-політичних поглядів... Наукові консультації Драгоманова, творчі дискусії з ним відіграли не останню роль у розвитку теоретико-літературних поглядів Шишманова» — зазначав Віталій Москаленко.

І. Шишманов визнавав, що М. Драгоманов почав впливати на нього, коли він вивчав філософію в Женеві, і потім, коли вчився у Лейпцигу, схиляючи його до студій з демопсихології, етнографії і літературної історії. М. Драгоманову таки вдалося привернути увагу здібного і талановитого юнака до студій у галузі фольклору та етнографії. Він здійснював вплив на молодого Шишманова через особисте спілкування, наукові праці, з якими рекомендував ознайомитися, бібліотеку українського вченого, доручення – зробити копії текстів або знайти деякі книги з фольклористики у Лейпцизькій

бібліотеці. Свої прохання М. Драгоманов часто супроводжував українським прислів'ям: «хто везе, того і поганяють».

З цього часу розпочинається особисте спілкування доньки Лідії з ерудованим болгариним - батьковим шанувальником.

У подарунок своєму нареченому І. Шишманову до Нового 1887 року Лідія вишила рамку (для фотографій). Рамка розміром 11,8 см x 15 см, на звороті Лідія вишила монограму «IS» (Ivan Schischmanov). В рамку вставлена листівка з швейцарським пейзажем (№ 366 Les Diablerets (vallee des Ormonts)), яка нагадувала закоханим про початок їхнього знайомства. І. Шишманов описував своє захоплення Лідиним подарунком у кількох листах (від 2.I.1887 нім. м. та 5.I.1887 франц. м.).

Проте ще більші емоції в І. Шишманова викликав вишитий рушник, який Лідія подарувала йому на початку 1887 р.: «Наконец, наконец получил твой chef d'oeuvre (шедерв). Это прелесть. Comment te remercier? Я просто в восхищении... А если бы ты знала, с каким нетерпением я его ожидал, этого прекрасного рушника!». Йшлося про рушник, який наречена дарує нареченому під час заручин (за українською традицією), тому що Лідія і Іван були вже заручені. Отримавши довгоочікуваний рушник, І.Шишманов запитав Лідію, як правильно його використовувати. Вона пояснила, що потрібно повісити на ікону. І.Шишманов на це відповів, що у нього виникли складнощі з вибором ікони, тому він повісив рушник на дзеркало. Рушником захоплювалися його друзі, а власниця будинку, у якої І.Шишманов знімав кімнату, звернула увагу на те, що мереживо, яким був обрамлений рушник, подібне до того, яке роблять у них.

Згодом Лідія, ставши дружиною, прикрашала вишивкою і нічні сорочки Івана Шишманова.

У 1888 р. Лідія вийшла заміж за Івана Шишманова. Сестри Лесі Українки, дізнавшись про те, що Лідія і Іван одружуються, вишили їм весільні рушники. З цього приводу Ольга Драгоманова-Косач, сестра М. Драгоманова, написала Лідії, що її двоюрідні сестри «затеяли для тебя два

рушника по нашему обычаю. Хотя у тебя и есть рушники, наверное и вышитых несколько, но тут верно, что таких не будет, как наши. Неприятного повторения в штуках этих не выйдет. Впрочем, не в композиции и не в работе дело, а в «щирости». Хоча Ольга Косач на перше місце ставить щирість намірів, заслуговує уваги і її запевнення, що мотиви рушників не повторяться. Сама Ольга Косач вислала молодим у подарунок вишиту скатертину. М. Драгоманов власноручно повідомив про це Лідію і Івана Шишманових.

Після одруження молоде подружжя переїздить до Софії, де її чоловік розпочинає викладацьку діяльність у Вищій школі, згодом Іван Шишманов (1862–1928 рр.) — відомий болгарський громадський і політичний діяч (міністр освіти Болгарії у 1903–1907 рр., посол Болгарії в Українській Народній Республіці (далі — УНР) у 1918–1919 рр., голова Співки болгарських учених, письменників і художників й Болгарської співки читалень, засновник Болгарсько-українського товариства, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові тощо), а також вчений (професор Софійського університету, дійсний член Болгарської, Сербської й Афінської академії наук, почесний член Харківського університету та ін.).

Коли наречені облаштували своє сімейне по мешкання в Софії, І. Шишманов в одному з листів до Людмили та Михайла Драгоманових у Женеву написав: «Мне тысяча раз лучше дома в нашей прелестной комнате, где все так хорошо и убрано. Эта коробочка, наполненная bibliot-ами, хорошеньких малорусских паррес (скатертини), изящно brodees (вишиті) — это просто прелесть».

Завдяки старанням Івана Шишманова до Софії прибув батько дружини, тять — Михайло Драгоманов, який отримав професорську посаду.

У Болгарії Лідія Шишманова відома як театральний і музичний критик, письменниця, перекладач, громадський діяч. За словами Галини Мінчевої Лідія Шишманова сприймається в Болгарії як інституція.

Як критик Лідія Шишманова-Драгоманова вперше виступила 1899 р. на сторінках видання «Български преглед» («Болгарській огляд») у рубриці «Нашият театър» («Наш театр»). Перша стаття складалася з двох частин. Перша частина мала оглядовий характер і була присвячена розвитку театральної справи в Болгарії за останні десять років, а друга частина – критичному огляду вистав, якими розпочався театральний сезон. Друга стаття – критична рецензія на три вистави, в тому числі на "Ревізора" Гоголя. Лідія Шишманова починає з місця і ролі Гоголя в історії російської літератури. Наводить тезу Белінського, за якою Гоголь є засновником великої російської натуралістичної школи і твердження літератора-історика Скабічевського про те, що Гоголь завершує старий період, який з Пушкіним і Лермонтовим виробив форму і поставив літературу в реальніші і народні рамки. Шишманова нагадує читачам, що ідею "Ревізора" Гоголю підказав Пушкін, посилаючись на "Авторскую исповедь" Гоголя. "Ревізор" з'явився на російській сцені в 1836 р. і Шишманова ілюструє реакцію публіки цитатою з листа Гоголя до Щепкіна. І нарешті переходить до аналізу вистави на софійській сцені, підкреслюючи емоційно: "З яким задоволенням ми дивились на болгарській сцені цю п'єсу! Більшість її знають напам'ять, більшість її читали багато разів і все ж вона вражає завжди". Задаючись питанням чи застаріла п'єса, Шишманова категорична – в Болгарії, на жаль, ні! Поки бідний "Ревізор" не знайшов зовсім місця на німецькій сцені і його абсолютно не зрозуміла французька, де його спробували поставити, він почувається як вдома на нашій сцені. На жаль, "Ревізор" для нас все ще не є історичною п'єсою (Български преглед, Кн. III-IV, 1889). Третя стаття написана в грудні 1899, але вийшла в січні 1900 р. Серед рецензованих спектаклів - постановка Кропивницького "Глитай або ж павук". Шишманова пише, що це одна з найкращих п'єс Кропивницького, який відомий по суті як талановитий малоросійський актор, що продовжує свою плідну діяльність як директор однієї української трупи. Шишманова зауважує, що малоросійський театр народився на чисто національному ґрунті. Він потихеньку розвився,

зміцнів і утвердився, але не без боротьби й перешкод. Театральні трупи, з ентузіазмом зустрінуті перш за все у своєму рідному краї, відважилися поступово піти аж до північних губерній і були там дуже добре зустрінуті, не тільки через мальовничість костюмів, чар пісень і танців, які завжди заповнюють малоросійські п'єси і в такий спосіб художньо представляють публіці Україну (так звану "руську Італію"), цю країну поезії і ніжності; ні, ці зовнішні красоти й добра природна гра акторів не єдині причини успіху. Діти одного бідного, пригнобленого народу, автори беруть близько до серця страдання простих, пригноблених мас, і їхні п'єси майже завжди дуже гуманні й торкаються найблагородніших струн душі (Български преглед, Кн. V, 1900). Про саму виставу Шишманова пише: "Нас дуже потішив успіх "Глитая" на болгарській сцені, всупереч мізерності костюмів, декорацій і пісень. Позбавлена половини свого поетичного одягу, п'єса всерівно подобається й буде зрозуміла, тому що хоч і має деякі художні недосконалості, але в ній дуже добре представлена одна загальнолюдська ідея: згубна влада грошей здійснює свою руйнівну силу в цілому світі. "L'Armature", відомий роман Р.Нervieu, наш скромний "Глитай" і багато інших драм і романів – варіації на одну й ту ж тему, яка ще довгий час буде модерною" (Български преглед, Кн. V, 1900). Шишманова відзначає, що п'єса добре перекладена, просто і ясно. Поетичні звороти української мови у виразах ніжних почуттів занадто добре передані болгарською мовою. Щодо виконання, то Шишманова констатує, що воно було взагалі добрим, навіть надто добрим й робить одну ремарку: "Взагалі любовні сцени у цій п'єсі із сільського життя здивували публіку спочатку, яка не очікувала такі піднесені почуття у простої людини; але згадаймо тільки, що малоросійську жінку ніколи не закривали в домі, як багатьох інших її сестер, і що ще з часів козаччини й до тепер вона була вільною у своєму сентиментальному житті; нехай пригадаємо який розквіт ліризму представляє багата малоросійська поезія!" (Български преглед, Кн. V, 1900).

Упродовж 1913–1915 рр. активно співпрацювала з журналом «Свободно мнение» («Свободна думка») у якості ведучої одночасно двох рубрик: Театральна хроніка і Музична хроніка, де вміщувала критичні рецензії на драматичні і оперні вистави. Рецензії Л.Шишманової вирізняються енциклопедичним знанням матеріалу. Вона подає матеріал про автора, історію написання твору, огляд постановок у Європі, відзначаючи кращі, та власне рецензію на виставу на софійській сцені. Наприклад, коментуючи оперу "Продана наречена" чеського композитора Сметани, Лідія Шишманова зауважує, що Сметана вклав у свою музику скарб свого народу – народну музику, яка пройшла через вогонь його творчості і тут же додає, що подібний випадок мав місце в історії музики з деякими запозиченнями Бетховена з української народної музики. Завдяки своєму знайомству з відомим меценатом Розумовським, тодішнім російським послом у Відні, Бетховен вклав у деякі свої твори українські народні мотиви (див. напр., кінець першої сонати і фінал сонати Апасіоната). Однак, робить висновок Шишманова, ті мелодії, пройшовши через душу чужого генія, при всій своїй красі, вже не є національною музикою (Свободно мнение, № 43, 1914).

Слід зауважити, що рецензії Лідії Шишманової-Драгоманової часто присвячувалися видатним подіям культурного життя в Україні, яким завжди охоче цікавилася.

Чудова піаністка, Лідія Шишманова користувалась надзвичайним авторитетом у болгарському музичному середовищі. Вона відома також і як популяризатор творчості відомого українського композитора Миколи Лисенка в Болгарії, який, до речі, листувався з її батьком Михайлом Петровичим. Їй Лисенко присвятив свій романс на слова Шевченка "Садок вишневий біля хати". Лідія Драгоманова-Шишманова написала ряд музично-критичних статей про творчість Миколи Лисенка в болгарських журналах і газетах (Караиванов, 2009). У 1893 р. Лідія подарувала Музичному товариству в Софії ноти деяких творів Лисенка з циклу "Музика до "Кобзаря"

Т.Г.Шевченка, а також перший (1868) та п'ятий (1892) випуски "Збірника українських пісень".

З особливою цікавістю Лідія Шишманова-Драгоманова відвідувала ті театральні вистави на болгарській сцені, в основу яких було покладено п'єси українських авторів. Вже під час свого дебюту в журналі «Български преглед», вона надрукувала рецензію на виставу «Ревізор» видатного українського письменника Миколи Гоголя. Зокрема написала: «З яким задоволенням ми споглядали на болгарській сцені цю п'єсу! Більшість її знають напам'ять, більшість її читали багато разів і все ж вона вражає завжди». У 1900 р. на сторінках того ж таки журналу Лідія Шишманова-Драгоманова вмістила рецензію на виставу відомого українського театального діяча Марка Кропивницького «Глитай або ж павук», в якій захоплено повідомила: «Нас дуже потішив успіх «Глитая» на болгарській сцені, всупереч мізерності костюмів, декорацій і пісень. Позбавлена половини свого поетичного одягу, п'єса всеодно подобається й буде зрозумілою, тому що хоч і має деякі художні недосконалості, проте в ній дуже добре представлена одна загальнолюдська ідея: згубна влада грошей здійснює свою руйнівну силу в усьому світі».

Дора Дімітрова пише про Шишманову: "Лідія освічена, культурна, владна і навіть екстравагантна для свого часу. Дощ, сніг, сльота, в столиці рухається один-єдиний трамвай, а вона – взута в грубі черевики, загорнута в шарфи, крокувала квапливо до опери. Щовечора займала своє місце в ложі – це були її години. Залишилась рано вдовою, живе усамітнено, але не залишає Болгарію. Пише прозу: цікаві листи (французькою мовою), мемуари, своєрідний роман-розповідь про подорож "Любов към природата"; загадкова, складної життєвої долі Лідія Шишманова записала своє ім'я серед забутих особистостей у нас. (Окрім неопублікованої п'єси "Дългът", її єдиний син заснував літературний конкурс рукописних творів "Лідія і Іван Шишманови", але інформації про нього немає) (Димитрова Д., 1995). У деяких джерелах зустрічається тільки рік заснування конкурсу – 1938-й.

Не менш плідною була громадська діяльність Лідії Шишманової-Драгоманової. Вона брала активну участь в роботі Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу Болгарії, Українського клубу в Женеві та інших неурядових організаціях.

Лідія Шишманова-Драгоманова була безпосередньо причетна до національно-культурного життя української діаспори в Болгарії, беручи активну участь у діяльності в Українсько-болгарському товаристві (разом із чоловіком і сином була в числі його засновників), Українському культурному об'єднанні тощо. Так, з протоколу Установчих Зборів від 17 лютого 1926 року по створенню українсько-болгарського товариства видно, що Лідія Шишманова разом з чоловіком – Іваном Шишмановим та сином – Дімітром Шишмановим у списку його засновників.

Лідія Шишманова-Драгоманова, після смерті батька – «свого вчителя життя», багато працювала над впорядкуванням його особистого архіву, неопублікованих і незавершених ним за життя творів. У цій справі їй допомагав Іван Шишманов. 1896 вона видала у Франції, в паризькому видавництві «Леру», збірник болгарських пісень та легенд у перекладі французькою мовою з поясненнями (коментарями) і примітками М. Драгоманова. Завдяки її зусиллям було опубліковано частину переписки Михайла Драгоманова. Вона також дбала про збереження батьківського архіву. У 1929 р. Лідія Шишманова погодилась продати архів батька деяким закордонним організаціям і що цим питанням займався О.Шульгин, професор Українського педагогічного університету в Празі. Спочатку він запропонував викупити архів Драгоманова Українській Бібліотеці імені С.Петлюри, але сума 50000 французьких франків виявилася непосильною для Бібліотеки, тому О.Шульгин запропонував відкрити підписку серед українських емігрантів Європи й Америки. В результаті у 1930 р. архів був викуплений Українським науковим інститутом у Варшаві. Зауважується, що у 1930 р. Українському науковому інституту у Варшаві був проданий не увесь архів. Та частина, що залишилася, продовжувала зберігатися у Лідії

Шишманової. Після смерті свого чоловіка Лідія Шишманова подарувала його архів разом з документами батька Болгарській академії наук. Правда, на пропозицію проф. М. Арнаудова архівні матеріали були перенесені в університет і зберігалися спочатку в одній кімнаті на горищі, поки Міський архів не дізнався, що вони погано зберігаються, й у 1942 р. їх перенесли у кімнату біля аули університету. У зв'язку з бомбардуванням Софії у 1944 р. архів вивезли за межі міста, але не вказується куди. У 1945 р. БАН попросила Міський архів повернути документи і в 1945–1946 рр. архів І. Шишманова був повернутий БАН і переданий на зберігання Архівному інституту при БАН. У 1954 р. з архіву Шишманова були виокремлені й подаровані Академії наук СРСР матеріали Герцена і Огарьова.

Лідія також брала участь в переговорах із членами «Гуртка ім. М. Драгоманова» стосовно встановлення надгробного пам'ятника на могилі батька. Замовлення на його виготовлення отримав відомий український скульптор Михайло Паращук, який на той час перебував в еміграції у Болгарії. Із загальної суми коштів у 26, 5 тис. болгарських левів, зібраних для цієї справи, 5 тис. надійшли від Лідії Шишманової-Драгоманової. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 30 жовтня 1932 р.

У 1933 р., на урочистому річному чаюванні у святковому салоні Ліги англomовних на вул. "Цар Освободител" поет Змей Горянїн привітав жартівливою поемою "Пьстроцветен, кокетен, поетен букет. Поема с 16 дамски и 1 мъжка глава" Клуб жінок письменниць з нагоди третього дня народження Клубу, присвятивши кожній письменниці по епіграмі.

Епіграма, яка, не зважаючи на те, що написана у жартівливому тоні, передає шанобливе ставлення до Лідії Шишманової як особистості з боку болгарської інтелігенції, невід'ємною частиною якої вона була з кінця XIX - початку XX ст.

О, славна безкрайна Україна! –
една дъщеря ни дари –
в България – родина сияйна –
тя дойде, бори се, твори.

И днес, макар беловласа,
Пак влачи културен хомот
И слага славянска подкваса
На нашия швабски живот.
Прости ме, о, Майко Славянова,
За тази закачка в куплет!
Простете, госпожо ШИШМАНОВА,
На младия весел поет.

Искра Ценкова в статті "Наречени "поетки" так пише про цю подію:
"Половинка проф. Івана Шишманова - Лідія Шишманова, першою отримала гумористичне вітання. Ексцентрична дружина міністра освіти співпрацює з найпопулярнішими газетами й журналами, першою перекладає на французьку мову твори І.Вазова, Н.Райнова, Д.Немірова, а також роман Анни Каєнкової "Харитининия грях".

Лідія, після передчасної смерті свого чоловіка займається укладанням його незавершених або неопублікованих творів. 1929 року Лідія Шишманова дарує Семінару порівняльної літературної історії особисту бібліотеку проф. Івана Шишманова – 2323 твори в 2388 томах.

Одночасно, з цією діяльністю вона публікує переписку свого батька (Leon Lamouche, 1932). Їй приходить багато листів з питаннями про наукову спадщину й бібліотеку батька. Разом з чоловіком вони доклали багато зусиль до упорядкування архіва Михайла Петровича Драгоманова.

Лідія Шишманова-Драгоманова померла 6 лютого 1937 р. у Болгарії, похована в м. Софії.

Лідія Шишманова-Драгоманова ніколи не перебувала в тіні авторитету своїх батька і чоловіка. Сама по собі яскрава особистість, вона завжди була для них відданим помічником-однотумцем.

Подружжя Лідії та Івана Шишманових мали єдиного сина – Дімітра Шишманова (1889 – 1945 р.р.) відомого болгарського літератора, дипломата, громадського і політичного діяча.

Дімітр Шишманов у 1907 р. закінчив гімназію, у 1913 р. – юридичний факультет Женевського університету. З 1919 р. по 1935 р. працює у судовому відділі Міністерства внутрішніх справ. З 1935 р. по 1940 р. – посол Болгарії в Афінах.

З 1940 р. по 1943 р. – головний секретар Міністерства закордонних справ (прем'єром тоді був Богдан Філов). З 14 жовтня 1943 р. по 1 червня 1944 р. є міністром закордонних справ. Його арештували відразу після 9 вересня 1944 р., коли Болгарію окупувала Червона Армія, а владу захопили комуністи.

Дімітр Огнянов, фахівець з історії болгарської дипломатії, стверджує, що взимку 1943 р., після Сталінградської битви, вже всім було зрозуміло, що Німеччина війну програє. Тому багато хто з тутешніх дипломатів бажає відійти від справи або ж емігрувати за кордон. Проте «щури» почали втікати з корабля ще 1941 р. Скажімо, напередодні 1 березня 1941 р. – саме на цю дату було призначено церемонію офіційного приєднання Болгарії до Трьохстороннього пакту (Німеччина, Італія, Японія), до Берліна з прем'єром Богданом Філовим відправляється не міністр закордонних справ Іван Попов, який раптом «занедужав», а саме Дімітр Шишманов – на той час він є головним секретарем зовнішньополітичного відомства.

Як відомо, у 1918 р. Царство Болгарія та УНР уклали дипломатичні стосунки і в Софії відкрилося наше посольство. А ось посаду посла у Києві спочатку пропонували Дімітру Шишманову, але він відмовився, мовляв, дипломатія – це канцелярська справа. До столиці України поїхав його батько – проф. Іван Шишманов, який перебував там з травня 1918 по березень 1919 р., коли остаточно стало зрозуміло, що УНР не буде, бо так звані великі сили в цьому не зацікавлені й немає згоди між українськими політичними силами – якою має бути Україна: з Європою чи з Росією?

Те, що Дімітру пропонували поїхати до Києва на дипломатичну роботу, свідчить про таке: він, зокрема, знався на українському питанні і вболівав за долю України – батьківщину його славетного діда. Це підтверджується й

контактами Дімітра Шишманова з українськими дипломатами. 14 жовтня 1919 р. невідомий, але, очевидно, українець, і може, навіть дипломат, пише до Шишманова: «Вельмишановний Дмитро Іванович!.. Зараз ми переживаємо, напевно, один з найнеприємніших моментів в Болгарії. Ваші брати-слов'яни женуть нас, як собак... болгарський уряд не сприймає наше посольство і позбавляє нас усіх прав, що походять з характеру нашої служби... О.Я.Шульгін покладає на вас великі надії. Він вважає, що у вашій особі ми маємо бодай одного приятеля в Болгарії».

А ось що 11 березня 1920 р. пише Дімітру Шишманову дипломат в нашому посольстві в Софії Петро Сікора: «... можливо, скоро поїду. Відкликають... Не розуміють нас тут. Я не кажу про вас... та ще кількох осіб, а взагалі. Сумно, але я вірю, що прийде час, коли нас зрозуміють... Я вірю в молоду Болгарію, саме з нею ми матимемо справу в майбутньому».

Дімітр Шишманов виріс серед тих, хто закладав підвалини болгарської держави після визволення її від османського ярма. В сім'ї проф. Івана Шишманова та Лідії Шишманової-Драгоманової частими гостями були патріарх болгарської літератури Іван Вазов, історик Міхаїл Арнаудов, до речі, голова Українсько-Болгарського товариства, заснованого в 1932 р., проф. Любомір Мілетіч та інші представники тутешнього бомонду. Під їх впливом у малого Дімітра прокидається потяг до літератури та мистецтва.

З 1919 р. по 1942 р. він і написав свої твори – драми, повісті, оповідання: повість «Депутат Стоянов», повість «Хайлайф» («Бомонд»), «Оповідання», роман «Бунтівник», «Дивні люди», п'єсу «Кошмар», оповідання-есе «Марення біля Акрополя», оповідання «Зограф Павел», комедію «Ярмарок в Стародолі», оповідання «Полум'я буднів».

.... 1939 р. «Ну, що, Гечев, ми з вами розлучаємося», – сказав Дімітр Шишманов, посол Болгарії в Греції, звертаючись до свого підлеглого і водночас літератора, перекладача з грецької Стефана Гечева. – Мене відкликають. Призначають головним секретарем міністерства».

Це було підвищення, пише у своїх спогадах Гечев, і висловив свою радість. Однак Шишманов похитав головою: «А я не радію. Бо незабаром Філов стане прем'єром. Тоді мене зроблять міністром закордонних справ. Німеччина нападе на Радянський Союз, потім програє війну, а в Болгарії до влади придуть комуністи і мене повісять».

Я був здивований, пише далі Стефан Гечев, тим паче, що стосунки між Німеччиною та СРСР були дуже добрими. «Чому ж ви не відмовитеся?» – запитав я Шишманова. На що він відповів: «Не можу. З Філовим ми – давні друзі. Він, а також багато інших рахуватимуть мене боягузом, дезертиром...».

Незадовго до його загибелі останній прем'єр-міністр царської Болгарії Константин Муравієв зауважив: «Із Шишмановим можна було розмовляти годинами. В Росії з ним спілкувалися й радянські офіцери, деякі інтелектуали. Вони були дуже здивовані тим, наскільки глибоко Шишманов знає українську мову та українську історію. Вони казали, що таких знавців в СРСР можна було перерахувати на пальцях».

Відразу після окупації 9 вересня 1944 р. Болгарії радянськими військами і, як наслідок, встановленням в країні комуністичного режиму, нова влада розпочала репресії проти колишніх урядовців. Так, за звинуваченням у «знущанні над болгарським народом», було заарештовано 98 осіб, серед яких міністри, депутати, царські радники тощо. В їх числі був і Дімітр Шишманов, який в уряді Добрі Божилова обіймав посаду міністра закордонних справ. У ніч з 1 на 2 лютого 1945 р., на Центральному софійському цвинтарі комуністична влада розстріляла 98 осіб – царських радників, міністрів та депутатів, засуджених за вироком так званого Народного суду. Міністр закордонних справ у кабінеті прем'єра Добрі Божилова. І його вбили за те, що він був «морально відповідальним за знущання уряду над болгарським народом». Стефан Гечев пише: «Розстріляли одного з найяскравіших інтелектуалів, що народжувалися в нашій убогій на таких людей країні, одного з найбільш шанованого усіма дипломата, такого цікавого й, на превеликий жаль, нереалізованого до кінця болгарського письменника. Його

прізвище відсутнє навіть у словнику болгарської літератури, в якому кого тільки немає».

Дімітр Шишманов не був одружений. Дітей не мав. Щоправда, доводилося читати, що в 1930-ті роки він начебто відбив дружину в одного болгарського генерала і певний час жив з нею. Про це писала тогочасна «жовта» преса.

У 1996 р. демократична влада Болгарії реабілітувала членів кабінету Добрі Божілова, включно й міністра закордонних справ Дімітра Шишманова.

Отож, зі смертю Дімітра Шишманова обірвалася й драгоманівська лінія в Болгарії.

Менша донька Людмили Михайлівни та Михайла Петровича Драгоманових – Аріадна - Рада (1877 - 1954) народилася у Швейцарії, де на той час перебувала в еміграції родина, 8 квітня 1877 року.

Михайло Петрович Драгоманов, коли називав таким іменем свою молодшу доньку, мабуть, мав надію, що ця «нитка Аріадни» не дасть Роду заблукати по світу і приведе на Батьківщину. Вона – ровесниця Лесиної молодшої сестри, Ольги, найкращої подружки протягом всього життя поетеси. І тому дуже гарні товариські взаємини між Лесею і Радою склалися відразу при зустрічі. «Радочка», «Раденятко», «Радунчик» — зверталася в листах до своєї кузини (двоюрідної сестри) Леся Українка.

Аріадні — 17 років. Вона почала своє навчання у Швейцарії, але, коли родина переїхала до Болгарії, система в освіті була порушена. Це турбувало її батьків, і деякі предмети починає викладати доньці Михайло Петрович. Леся якось у листі до дядини писала: «Ви і дядько журитесь за Радине вчення? Коли б так наші малі могли вчитись з таким учителем, як дядько, то я не знаю, чого б ще хотіла».

Дуже гарні товариські взаємини між склалися між Радою і Лесею Українкою. Вперше сестри зустрілися 1 червня 1894 року в Софії. Лесі Українці — 23 роки. Вона молода, але вже відома письменниця, яка друкує власні твори, переклади не тільки в часописах, альманахах, а й випустила на

той час свій перший збірник поезій «На крилах пісень». У Софію ж вона завітала для безпосереднього спілкування зі своїм дядьком Михайлом Драгомановим та набуття від нього знань, які ні від кого, крім дядька, не могла отримати. Звертаючись до самого Михайла Петровича, поетеса зазначала: «Я хочу бути Вашою ученицею і заслужити собі право зватись так, — і далі продовжує, — ті довгі вечори, які ми проводили з Вами в Софії, не минуть для мене даремне. Мені здається, що я мушу вернутись в Росію ліпшою, ніж виїхала з неї ...». У листі ж до М. Павлика Леся Українка пише: «Ви ж не забувайте, що я тут учуся, отже, більше читаю й слухаю, ніж пишу»

Поетеса в листі до мами описала зовнішній вигляд своєї кузини: «Рада дуже гарненька дівчина, чорнява дуже, тоненька, походить на французенку, по-руськи і по-болгарськи говорить з французьким акцентом».

За час перебування у Болгарії Леся Українка зблизилася зі всією драгоманівською родиною, зокрема, з Аріадною у неї складаються гарні, теплі стосунки. Сестри багато спілкуються і в Софії, і під час відпочинку у Владаї, згодом разом вчать англійську мову, з допомогою Ради Леся вдосконалює свої знання з французької мови, вчить болгарську. У обох сестер великий потяг до мистецтва — музики, живопису. І поетеса, й її кузина чудово грають на фортепіано. Ще до поїздки у Болгарію Леся Українка брала приватні уроки малювання, згодом навчалася в школі Миколи Мурашка, щоправда, її художня освіта була через загострення хвороби нетривалою.

Трагічно завершується так давно омріяна подорож 1895 р. до Болгарії для Лесі Українки. 8 червня помер від розриву аорти Михайло Драгоманов. Леся залишається на якийсь час для того, щоб підтримати рідних для неї людей, впорядкувати архів свого дядька. Вся родина важко переживає цю трагедію, і тому на літо вирішили перебратися разом з Ларисою до Владая.

«... Дядина бідна ледве що може займатись сама речами, то вже ми з Радою і вкладаємо, і бігаємо по справунках. Хочемо якнайскоріше вибратись на село. Коли не маєш права вмерти, то треба мати силу для роботи, а

зостаючись тут, її можна зовсім втратити, — пише Леся до мами. Я так люблю тепер всіх наших тут, надто тепер, і до того так мені їх жаль, що не знаю, як і розлучуся з ними, але що! Я бачу тепер, що я більше можу витерпіти, ніж думала перше. Ми з Радою навіть не плачемо і не скаржимося, але я не знаю, як ліпше, чи так, як ми, чи так, як дядина й Ліда (старша донька Михайла Драгоманова)» .

1 серпня 1895 року Леся Українка виїздить з Болгарії. Ще довго вона буде згадувати своє перебування в цій країні. Лідії Леся надішле листа вже з дому, де читаємо: «А я часто згадую Софію, щоночі вона мені сниться. Справді, ви мені тепер друга рідна родина, і мені в думку не іде, може, дуже надовго виїхала від вас» .

Після від'їзду двоюрідної сестри, а саме з 1896 року, Аріадна Драгоманова починає теж професійно вчитися живопису.

Знову Аріадна зустрілася зі своєю кузиною Лесею Українкою у 1899 році, у Києві, коли родина Драгоманових оселилася поруч із Косачами.

Сучасники називали його «поетом сонця». Для нього ж вона стала «його мистецькою музою».

... У домі свого доброго приятеля літературного критика Михайла Павлика, перед від'їздом до Києва у 1900 році, куди за рішенням Наукового товариства імені Тараса Шевченка мав вирушити малювати портрети видатних українських діячів історії та культури, Іван Труш побачив світлину з Лесею Українкою, на якій вона позувала з сестрою-подругою, притулившись одна до одної голівками. Дівчина, знята поруч зі своєю двоюрідною сестрою та найближчою приятелькою Лесею Українкою, так йому заімпонувала, що І.Труш, не маючи паперу під рукою, відмалював її голівку олівцем для себе на своїй візитній картці. Не Леся, гладенько зачесана, з відкритим чолом, сповнена глибокої задуми, — образ більше класичний, — захопила увагу молодого живописця, а загадкова, таємнича, як вечірні сутінки, з розбурханими кучерями, Аріадна — образ, швидше, модерний, сецесійний. Згодом це зображення він покладе в основу своєї

візитівки, що супроводжуватиме художника усе життя - з одного боку лик Аріадни, а з іншого напис "Іван Труш" - без жодних зазначень, хто, де і звідки.

Як же пояснити цей вибір? Варто взяти до уваги, що мистецьке сприйняття І.Труша було сформоване краківським художнім середовищем, де з 90-х років ХІХ ст. модними стали імпресіонізм, символізм, сецесія, які диктували і відповідний ідеал жіночої зовнішності. Врода Аріадни відповідала такому ідеалу. Згодом Труш неодноразово малював Аріадну, тоді уже свою дружину, і в її портретах завжди був присутній флер загадковості, романтичної замріяності, жіночої беззахисності з легким еротичним забарвленням. Схоплений настрої, якийсь конкретний емоційний порух обличчя наближають ці роботи до імпресіонізму.

З того ж часу Іван Труш мріяв про знайомство з Аріадною Драгомановою.

31 – річний галицький маляр Іван Труш, під час своєї першої подорожі до Києва, у 1900 р. знайомиться з 29-річною Лесею Українкою. Галицький художник приїхав до Києва, бо мав доручення від Наукового товариства ім. Т.Шевченка намалювати портрети видатних діячів культури. Він зблизився і заприятелював із М.Мурашком, Ф.Красицьким, М.Старицьким, а найбільше – з М.Лисенком та Лесею Українкою. Труш і Леся відразу відчувли взаємну симпатію, у них було багато спільних поглядів. Обоє були сформовані як патріотично свідомі творчі особистості під значним впливом Михайла Драгоманова. Леся листувалася з дядьком, отримуючи від нього цінні поради щодо своєї освіти (яку здобувала самотужки), які нові книжки читати, що вивчати, як розуміти ті чи інші суспільні явища. Іван Труш, навчаючись (1891-1897 рр.) у Краківській школі красних мистецтв (із 1900 р. – Академія красних мистецтв), близько зійшовся зі студентським товариством “Академічна громада” і згодом згадував: “Драгоманов мав на нас у багатьох напрямках дуже великий вплив і то все актуальний, підтримуваний тижневиком “Народ”, де майже безперервно друкувались його статті”. У

1897 р. Іван Труш виконав у техніці гризайлі портрет М.Драгоманова. Заприятелювавши з Лесею Українкою, Труш виношує ідею намалювати її портрет. Художник проживав тоді у Києві по вул. Трьохсвятительській, 14, а для роботи над портретами йому виділили просторий зал зі скляним дахом у щойно відбудованому Київському міському музеї. Щодня, незважаючи на свою прогресуючу хворобу, Леся їздила з одного кінця Києва в інший і щонайменше дві години позувала художнику, а дорога до музею забирала у Лесі півтори години часу, що було досить обтяжливим. В одному з листів до сестри вона писала: “Малює з мене один галичанин портрет, а сидить він аж у новому музеї на Олександрівській вулиці”. Труш працював із великим запалом й іноді видавався немилосердним. Лесі це імпонувало, їй була добре знайома така одержимість процесом творення і такий піднесений стан душі. Особистість Лесі Українки захоплювала і надихала художника багатством духовного світу, глибокою освіченістю, обізнаністю в історії, філософії, літературі, музиці. Ясний розум і могутня внутрішня сила гармонійно поєднувались у ній із жіночністю та своєрідною красою відкритого одухотвореного обличчя. Труш теж видавався Лесі цікавим співрозмовником, щирим приятелем. Він мав ґрунтовну освіту, знав класичні мови і літератури, а оскільки володів досконало німецькою, то мав доступ до перекладів із європейських літератур і філософських праць. Близький приятель митця Василь Стефаник говорив, що Іван Труш – “гострий полеміст, інтелігенція глибока і загальна, один з найталановитіших людей, яких знаю, з великим образумням фаховим і загальним”. Про свій портрет, виконаний Трушем, Леся Українка згадує в листі писаному зі Львова у квітні 1901 р.: “Була в редакції “Вісника”, де мала приємність бачити свій портрет, мальований в Києві, – не знаю чому, але воно чогось таки смішнувате на се дивитись...” Невідомо, що викликало легку іронію поетеси: те, що її портрет знаходився у поважній редакції “Вісника” – а це означало глибоку пошану до її особи, – чи те, якою зобразив її Труш. На цьому портреті Леся Українка постає як зріла, мужня і мудра, міцна духом жінка, що бореться і перемагає

важку хворобу. Портрет засвідчує також ставлення майстра до моделі: він сповнений поваги до величі її духу і сили таланту. А Леся, яка оглядає свій портрет? Її почуття до художника – щира людська симпатія і приязнь. До О.Кобилянської, своєї вірної подруги, вона пише (грудень 1900 р.): “Труш уже в Галичині... Ми з ним дуже добрі товариші”. Перші два-три роки ХХ ст. були періодом дружніх і надзвичайно теплих стосунків художника і поетеси. Згодом взаємини з Лесею у пізніші десятиліття спричинять чимало інтерпретацій, серед яких і та, що насправді Труш був закоханий у панну Косач, а не в Аріадну Драгоманову, однак через незалежні обставини одружився з її двоюрідною сестрою. Однак, дослідниця Оксана Біла має на це власний погляд: "Щось стверджувати можна тільки на підставі документів. Коли я почала досліджувати творчість Івана Труша, то теж запитувала себе, а чи не був художник закоханим у Лесею Українку. Однак, простудіювавши його листування з Аріадною (а воно дуже об'ємне), сумнівів уже не мала: від початку століття і до дня смерті художника, для нього не існувало іншої жінки, крім тієї, з якою одружився".

Отже, Леся Українка, яку І.Труш не лише малював, а з якою ще й тісно заприятелював, стала тією людиною, яка ввела його до родини Драгоманових.

Літо 1900 року, за спогадами Аріадни, було останнім, коли сестри бачилися. Майже постійні подорожі Лесі Українки на лікування, згодом одруження Ради і переїзд її до Львова унеможливлюють зустрічі сестер.

Цього ж літа сталася ще одна значима подія в житті Аріадни Драгоманової. Її сестра Леся запросила молодого львівського художника Івана Труша на хутір "Зелений гай", що на Полтавщині, де і познайомила майбутніх молодят. “Львівське наукове товариство імені Шевченка вирядило мого батька до Києва, аби той намалював портрети знаних діячів нашої культури. В Києві тато зацікавився з Лесею Українкою (племінницею Михайла Драгоманова), котра познайомила його з Аріадною Драгомановою,

небавом вони заручилися, а потім побралися і переїхали жити до Львова. Таке моє родинне коріння», – згадував згодом син Івана – Роман Труш.

Саме тут Леся познайомила митця зі своєю щирою подругою, двоюрідною сестрою Аріадною (Радою) Драгомановою та близьким другом Сергієм Мержинським. Особисте знайомство з донькою М.Драгоманова змінило подальший хід життя Івана Труша – він закохався.

1901 р., отримавши запрошення від сім'ї Драгоманових провести літо у них на дачі в селі Сирець під Києвом, Іван Труш захопився Аріадною не лише візуально, а як талановитою особистістю, інтелектуалкою, ерудиткою з чуйним і добрим серцем. І.Труш писав: “Тут увійшов у близькі стосунки з сім'єю Драгоманових, у котрих на дачі на Сирці, під Києвом, прожив чудове літо, малюючи лісові етюди. Тут намалював я першу свою вдалу картину “Самітню сосну”. Додому повертається зарученим.

Історики зазначають, що Аріадна Драгоманова – Труш за своєю ментальністю була європейкою, й українців у Галичині взагалі вважала «другою нацією». Але 32 –річний галицький художник відразу й назавжди підкорив серце цієї красуні своєю ерудованістю, знанням декількох мов, вишуканістю манер, красномовством. Пізніше вона скаже, що «Іван зачарував її всім тим, чим може жачарувати молоде серце освіченна молода людина». Їх роман тривав три роки. Дослідники стверджують, що художник практично заставив свою кохану Аріадну завершити навчання у Сорбонні, бо Аріада прагнула бути постійно поряд з коханим Іваном, навіть, мала намір кинути університет.

Почуття міцніло, і вже коли Труш повертався до Львова, вони з Аріадною знали – один без одного вже не зможуть. Назустріч полетіли листи, сповнені великої теплоти, турботи один про одного і що найголовніше - любові. У листах цих років вони постійно освідчувались у коханні, описуючи в найменших деталях події свого життя. "Щасливий, що свободний, - читаємо в одному, - і навіть легкокомисно киненим словом з жодною не зв'язаний, зустрів я Тебе. Щасливіший ще буду, коли візьму Тебе за руку і підемо

дальше разом..." Бажання бути разом, разом відчувати у цій сім'ї не зникне навіть через багато років після одруження. Мандрівник за натурою, Іван Труш де б не був, писав дружині настільки теплі докладні листи про те, кого зустрів, що робив, малював, над чим думав. «...вже над самим берегом в'ється стежка, проста собі, без кипарисів і лаврів, а принадна тим, що вона відділюється від цілого парку своїм положенієм: з одного боку маєш море, з другого сьвіт за горами лежить, годинами гуляєш тут сам...», - описує свої враження від відвідин Воронцовського палацу І.Труш у листі дружині Аріадні, датованому 29.11.1901 р.

Описуючи південну ніч з її місяцем на небі, він зазначає: «...уперше мало єго було видно з-за тумана, по хвилі зайшов за хмару цілком, але сьвітив з-поза неї над Ареандою, кидаючи на море дві довгі сріблясті ясні стріли, довго вони лежали біля себе, скермовані вістрям на море. Потім одна ширшала, щораз більше і більше приближуючись до мого берега, темніла як ширшала і щезла. З противного боку, від Севастополя, простягся на морі легкий туман».

У листі від 5.12.1901 р. до Аріадни Драгоманової Іван Труш писав, що невдоволений підсумком зробленого, хоч мав усі можливості для більш плідної роботи... «Подорож на Крим – то перша неудача, яку я переживаю в житті; тим більше вона болюча для мене, що тепер мав я усякі средства до диспозиції. З яких 20 до 25 зачатих етюдів не докінчив і, мабуть, і завтра не докінчу жодного. Остається мені лиш лихого матеріалу на дві-три картини. Треба буде на той рік добре устроїтись, щоби відбити собі і сей рік. Від довшого часу тут дощі і дощі з малими перервами, а коли погода, то відбувається така скоро переміна світла і тіні, що нема що й зачинати малювати...».

А в листі від 12 квітня 1902 р. з Рима він напише коханій: «Не зазнав я у Римі ні минутки приємности, які я зазнавав у Києві, на Сирці...».

Їхнє кохання дивувало рідних, друзів, навіть стимулювало навчання. Три роки він їздить до Києва, до Криму. На четвертий пара бере шлюб. Іван Труш

та Аріадна Драгоманова одружилися в січні 1904 року, коли Раді було 25, а Івану Трушу – 35 років. Але Труш даремно не гаяв часу. Готуючись мати сім'ю, він почав докладати максимум зусиль, аби мати куди привезти майбутню дружину.

Одразу після одруження і переїзду до Львова молоде подружжя довгий час мешкало в будинку Наукового товариства ім. Т. Шевченка (вул. Чарнецького, 24 (тепер – Винниченка)), яке надало їм кілька кімнат у своєму будинку в центрі Львова під житло і майстерню.

Однак, коли 1905 р. народилася донька Аріадна, а 1908-го – син Мирон, митець був змушений замислитися над тим, як поліпшити умови проживання родини.

Художник був дуже романтичною натурою, надзвичайно любив природу. Відтак, вибираючи місце під забудову, хотів, щоби воно нагадувало йому місцевість біля рідного села Висоцького на Брідщині. Отож не дивно, що І. Труш звернув свій погляд на околиці Львова. В одному з таких районів, який називався Францівкою, художник знайшов ділянку, що припала йому до вподоби. На той час у цій околиці жило мало людей, але, здається, І. Труш шукав не товариства, а навпаки – самотності на лоні природи. А природа тут була тоді мало що не первозданною: зокрема, на ділянці, яку вибрав художник, росло багато гарних дерев. І хоча ґрунт був болотистий, це не зупинило І. Труша. Він вирішив купити цю землю (9 соток) й будуватися саме тут. Архітектурний проект будинку І. Труш замовив у відомого архітектора Олександра Лушпинського. Щоправда, художник дуже часто висловлював власні побажання й пропозиції щодо проекту, адже хотів, щоби дім був не тільки зручним для проживання, але й забезпечив йому комфортні умови праці. А отже однією з найважливіших частин будинку мала бути майстерня (робітня, як тоді казали) І. Труша.

Вже на початку 1910 р. проект був готовий, і розпочалося будівництво. Щоправда, І. Труш мав мало грошей. Їх вистачило лише на те, щоби закласти фундамент. Отож довелося взяти позику в банку "Сокаль і Лілієн" за ціною

2160 корон під 4,5% річних (т.б. 12 тис. корон). Це дозволило закінчити будівництво, однак потім родина ще потім 28 років віддавала борг. Іноді із-за боргів родина переживала значні фінансові та матеріальні труднощі. Як згадували діти, бувало, що бутерброд, який їм видавала мати в гімназію складався з трьох перекладених кусочків хліба – житнього, пшеничного, житнього.

Дім будували недовго. І вже в кінці 1910 р. родина Трушів вселилася у власний будинок. Будинок І. Труша двоповерховий із цокольним приміщенням. Збудовано дім у стилі пізньої сецесії. Зовні, якщо дивитися від вулиці, він перш за все привертає увагу великим вікном майстерні художника. З тильного боку до будинку прибудовано невелику веранду. Дім Івана Труша назвали «Білою віллою» через те, що він завжди був помальований на біло. Кажуть, що вперше цю назву ввела в літературу письменниця Ніна Бічуя, а сусіди, знайомі І. Труша й до цього саме так називали його оселю.

Коли довго вдивляєшся в сліпучо білі стіни вілли, починає здаватися, що навколо багато сонця й світла, що ти – десь на південному березі Криму або в Єгипті, в тих краях, які так любив і зображав на своїх полотнах І. Труш.

Біла вілла випромінює не лише світло, але й спокій і радість, адже довгі роки була щасливою домівкою родини художника. Хоча зовні Біла вілла видається досить великою, в ній, однак, було мало місця для великої (четверо дітей) родини Трушів. Адже на першому поверсі – всього дві кімнати (спальня й вітальня) й кухня, а на другому – велика майстерня художника. Тому часто хтось із дітей митця жив у майстерні, яку перегороджували ширмою. Деколи цю житлову площу займали студенти медичного інституту яким здавали її в найм. На другому поверсі є ще одна кімнатка, в якій деякий час жила швачка. Найчастіше в гості до І. Труша приходив Іван Франко. Нерідко вони вдвох пили чай у саду за столиком під акацією. Нераз бував у будинку І. Труша ще один його близький друг – Василь Стефаник. Донька І. Труша згадувала, що одного разу в Білій віллі побував і митрополит Андрій

Шептицький, який хотів закупити в художника цикл його. Після смерті батька (1941 р.) у будинку мешкала його донька Аріадна. Після її смерті, згідно із заповітом дітей – Аріадни й Романа, дім 1989 р. було передано Національному музеєві у Львові.

Властиво, турботі про побут та внутрішній комфорт своїх близьких Іван Труш не зраджував ніколи. Попри те, що фінансова ситуація у родині не завжди була безпроблемною, художник робив усе, щоб дружина не мусила працювати. Незважаючи на те, що Аріадна усе ж давала поодинокі приватні уроки гри на фортепіано та французької мови, це було радше її бажанням, аніж вимогою обставин. Щоб дружина і їхні четверо дітей почувалися комфортно, Іван Труш найняв також трьох осіб, які допомагали по господарству". Син Роман Труш з теплотою згадував: "Він, бідака, до кінця життя будував наш дім. Для цього брав "рати" у банках. Коли розпочалася війна, Польща впала і прийшла радянська влада. Тато дякував їй, бо вона замкнула всі банки і скасувала всі його "рати".

Цікаво, що, повернувшись після Києва до Львова, Іван Труш був настільки перейнятий Аріадною, що взявся за написання її портрета. Іван Труш не раз малюватиме кохану дружину, що стала його музою та вірною супутницею в житті. Так, невдовзі після одруження виконав найбільш завершений «Портрет дружини» (1904 року). Він оригінальний за композиційним задумом. На полотні митець не лише досконало відтворив риси обличчя, а передав внутрішню красу своєї молодої обраниці. Своєю появою цей портрет завдячує випадкові. Якось пізно ввечері Труш з дружиною поверталися від знайомих, їхали трамваєм. Аріадна сиділа в кутку вагона. На неї падало світло трамвайних ламп та газових вуличних ліхтарів. На її обличчі проглядали замріяність і легка втома. Труш, сидячи напроти дружини, милувався виразом її обличчя в цьому цікавому освітленні, і в його творчій уяві виникла композиція майбутнього портрета... Наступного дня митець приступив до здійснення свого задуму. На портреті Аріадна Труш зображена погрудно. На голові чорний капелюх з темною прозорою вуаллю,

яка нібито імлюю прикриває її обличчя. Художник тонко передав мрійливий задум на обличчі і ледь помітну усмішку на немов застиглих у русі вустах. Блискучі темні очі сповнені внутрішнього життя. Майстерно передано освітлення, що грає на обличчі ніжними зеленими рефlekсами. Темний колорит побудований на контрасті чорних тонів одежі, сіруватого тла і ясних тонів обличчя. І тут художник виявив себе тонким психологом-спостерігачем.

У 1906 р. художник створює ще один з найкращих портретів своєї дружини Аріадни. Молода жінка змальована в сидячій позі; на її ясному обличчі грає загадкова усмішка, що нібито застигла у хвилину ліричної задуми; погляд уважний і трохи соромливий. Лівою рукою, що плавно висувається з широкого рукава сукні, вона легко торкається обличчя. Рука надає портретованій ніжності й граціозності, підкреслюючи разом з тим вертикальність композиції; пластикою і кольором вона добре гармоніює з обличчям, на якому грають зелені рефлекси, що падають від її сукні. Темне густе волосся, гарно вкладене у високу зачіску, підкреслює виразність обличчя. Тло нейтральне, коричнюватого кольору з зеленими переливами. Оригінальність композиційного задуму та інтуїтивне відчуття внутрішнього світу людини поєднуються тут з майстерністю рисунка і витонченістю колорита. Пластикою форм і старанним рисунком портрет наближається до ранніх творів митця. Цей портрет мав своє спеціальне призначення: художник намалював його, щоб подарувати своїй першій дитині, яка мала незабаром з'явитися на світ. Власником портрета стала старша дочка митця, яка унаслідувала і ім'я матері,— Аріадна.

Правда, навряд чи можна вважати, що доля Аріадни Драгоманової, вихованої на класичній російській літературі, у цілковито іншому ментальному середовищі (родина Драгоманових, зокрема, кілька років прожила у Європі), у Львові складалась цілковито безхмарно (особливо з огляду, що місто на початку ХХ століття не особливо привітно ставилось до чужинців зі Сходу). Недаремно Іван Труш, який водночас був ще й дуже

активним громадським та культурним діячем, бажаючи полегшити адаптацію молодій дружині у львівському середовищі, робить її однією із співзасновників Товариства прихильників української літератури, науки і штуки. Однак попри те, що Аріадна ніколи не скаржилася, близьких подруг у місті вона не набула. Свого часу тяжко переживши розрив дружніх взаємин із Лесею Українкою. Науковці вважають, що однією із причин стала відмова Лесі Українки взятися за упорядкування архіву Михайла Драгоманова - письменниці хотіла сама творити, а не займатися рутинною працею. Леся Українка відмовилась взяти на себе таку важку роботу. У листі до М.Павлика у квітні 1903 р. вона відверто пояснила причину своєї відмови: “Може, той архів, для якого я, розуміється, “мусила б” (кажете ви) зробити таку жертву, і вартий її, може, одне слово з нього варте більше, ніж всі мої слова минулі і ще ненароджені, тільки – у мене рука не здійметься на таке самовбивство, я ще не маю сеї одваги, я ще не нажилась душею, я ще навіть як слід не спробувала своєї сили і маю вже її занедбати, придушити, “скинутись”? Ні, не маю одваги, хоч киньте в мене каменем. Не можу.” М.Павлик підтримав Лесю і згодився з її поясненнями, але М.Грушевський, вдова і донька М.Драгоманова, а з ними й Іван Труш, її засуджували. Леся дуже тяжко пережила цей розрив. “Усі наші з нею (тобто Аріадною) відносини будуть скаламучені, і , живучи в одному місті, буде нам тяжко бачитись і не бачитись! Легше вже буде жити нарізно...” – писала Леся Українка до О.Кобилянської. Згодом, уже по смерті Лесі Українки, можливо, щоб дещо загладити спровокований нею розрив, Аріадна Драгоманова-Труш писала: “1905 р. бачила Лесю востаннє в Києві й коротко. Я вже була одружена. Трохи гостила у Лесі на Саксаганського, 97, а на Паньківській мешкала з Трушем”.

Отже, до тих дружніх стосунків, які були започатковані 1900 р. в Києві, ні Леся Українка, ні Іван Труш уже не повернулись. Не справдилися і Лесині наміри поселитись “на вільнішій землі”, тобто у Львові, й заробляти на життя

викладанням іноземних мов у галицьких гімназіях, про що вона писала в листах до М.Павлика у березні та квітні 1903 р.

Аріадна Труш так і не зуміла більше у Львові ні з ким близько заприятелювати з галицької інтелігенції. Однак спробувала знайти себе в іншому: не чужа мистецтву і по-жіночому мудра, Аріадна Труш попри велику кількість знань, що їх мала (а мала чимало, зокрема, поза іншим, отримала диплом Сорбонни, студіюючи там літературу, історію, математику та філософію), розвинула в собі найскладніший талант – талант дружини.

Вона була поруч зі своїм Художником і не тільки у миті його творчого успіху, а і у ті драматичні 1920-1930 –ті роки, коли митець, не поділяючи радикальні погляди галицької інтелігенції, полишився в ізоляції, коли львівська інтелігенції відвернулася від нього (як не згадати долю його тестя М.Драгоманова). Життя його з 1905 року по 1939 рік було тривалою, жорстокою боротьбою за існування. 1905 р. І.Труш заснував перший в західних областях України журнал, присвячений питанням образотворчого мистецтва "Артистичний вістник". Зі сторінок цього журналу зі всією рішучістю він обвинувачував австрійський уряд в тому, що він дотримується політики "розділяй і пануй", яка сприяла полякам і пригнічувала українців. Одночасно Труш закидав і українським націоналістам, кажучи: *"Коли любиш Україну, то не думай, що це твоя заслуга і що ти жертва, і не кричи про це на базарі, як ти не кричиш, що любиш Оксану"*. Звичайно, українській буржуазії і українським націоналістам такі погляди І.Труша не подобались. Вони перестали купувати картини Труша і передплачувати його журнал. Труш працював в журналі безплатно, робив кліше за свій рахунок, мучився, але не хотів поступитись. Картини його купували, головним чином, поляки і євреї. І за це його дуже лаяли. А він працював з ранку до вечора, копіюючи свої власні картини. Він втрачав години, дні, роки, що могли б піти на створення великих полотен, але своїх переконань він не зрадив. Він писав по 300 картин щороку, він повторював деякі речі десятки, а іноді й сотні раз (є 176 видів Дніпра під Києвом), він створив за своє життя шість тисяч картин і

360 портретів, але ж ніколи не писав ікон, ніколи не писав гайдамацьких парадів, ніколи не писав А.Шептицького в "його митрополичій величі", як це робили інші. Труш був, за власним його виразом, "в невимовно прикрих стосунках", і всіх їх вважав лайдаками, злодіями і бандитами. Труш говорив, що треба було б написати томи, щоб змалювати його життя у Львові.

22 вересня 1939 року Львів зайняли радянські війська. Він хворий вийшов на вулицю в перший день радянської влади у Львові, щоб зустріти і вітати червоноармійців. "Уперше, — говорив старик, — зітхнув я повною груддю. Передо мною і перед майбутнім моїх дітей відкрилися широчезні перспективи". Він запалився ентузіазмом, як юнак. Він готувався до великої персональної виставки в Києві, яка повинна була бути його творчим звітом. Він обіцяв дати такі речі, яких ще в нього не бачили. І справді, 177-й вид Дніпра під Києвом перший справжній, як він казав, вражає тонкістю і делікатністю тонів, надзвичайними їх перлинними переливами. До останнього дня працював над картиною "Скелі над морем", мальованою за зробленими у молодості етюдами й фотокартками. Художник І.Труш помер 22 березня 1941-го на 72 році життя. Поховали митця на Личаківському цвинтарі. До труни поклали етюдник і розкладний стілець, які він завжди брав із собою на прогулянки.

«Ким була для Івана Труша Аріадна? – акцентує увагу дослідниця творчості Івана Труша Оксана Біла. – Безперечно, не лише дружиною, матір'ю їхніх дітей, музою, а й великим другом, людиною, яка, розуміючи ту велику суспільну та мистецьку роль, яка покладена на її чоловіка в інтелектуальному середовищі Галичини, зробила усе, щоб "жрець Сонця" (як називали художника) зміг зреалізувати себе повністю. Якби не одружився із цією жінкою, Іван Труш став би іншим».

Донька Михайла Драгоманова, дружина художника Івана Труша – живописця Аріадна Труш-Драгоманова похована разом з дітьми: Аріадною (1906-1984) і Романом (1914-1998). На її могилі стоїть "Скіфська баба" –

нехарактерна скульптура для Личаківського кладовища. Автором цього модернового пам'ятника є скульптор Ярослав Мотика.

Аріадна Драгоманова стала єдиною жінкою у житті Івана Труша. Художник надзвичайно сильно кохав дружину, з якою прожив у щасливому шлюбі 37 років та мав четверо дітей: Аріадну, Мирона, Оксану та Романа.

Івану Трушу належить вислів: *«Не хвалися, що на олтарі вітчизни лежить твоє здоров'я, твої гроші і щастя; а скажи просто і точно, коли і що доброго ти зробив та в котрім повіті»*. У такому дусі він виховував своїх дітей.

Не мольберт, ані палітру, навіть не пензель заповів видатний український художник Іван Труш своїм синам — Миронові (старшому) та Романові (молодшому). Лук, сагайдак і стріли — ось що дістали у спадок брати. Вони не пішли батьківською стежкою. Вибрали собі іншу — спортивну. Однак на ній його ім'я не зганьбили, навпаки, зажили собі слави справжніх мистців. Передусім у стрілянні з лука. Вони були першопроходцями українського лучництва, будівничими його основ у 1930-х роках, його вартовими і воїнами, дарма що у чужій державі. Мирон та Роман належали до найліпших у Польщі, здобували нагороди найвищого ґатунку на змаганнях різної ваги.

«у львівського всесвітньо-відомого українського художника Івана Труш було два сини Роман і Мирон, які активно займалися спортом. Мирон у 1937 році в Парижі був чемпіоном світу в складі національної команди Польщі зі стрільби з лука, а його брат Роман був також відомим лучником і перемагав на багатьох великих турнірах зі стрільби з лука. Батько розшукав Романа Івановича Труш і залучив його до активного співробітництва в розвитку стрільби з лука. Час показав, що це принесло велику користь розвитку стрільби з лука, тому що дало можливість використати накопичений у тридцятих роках багатий методичний і практичний досвід Романа Івановича Труша. З того моменту сім'я Трушів, Роман Іванович та його дружина Зінаїда Григорівна стали друзями нашої сім'ї. Вони часто приходили в гості до нас, а

ми ходили до них. Роман Іванович був унікальною людиною. Його відрізняла величезна вроджена інтелігентність, скромність, ерудованість, порядність, професіоналізм. Тільки в 90-х роках я довідався що у Львові п'ять вулиць носять назву його безпосередніх родичів. Драгоманов – це його рідний дід, Олена Бджілка – це його рідна тітка, Леся Українка – це донька його тітки О.Бджілки, Іван Шишманов – це чоловік ще однієї його тітки, а Іван Труш – це його рідний батько. Роман Іванович, багато років працював в спорті практично на громадських засадах, підготував цілу плеяду абсолютних Чемпіонів СРСР (Кізка, Снісаренко, Тімергазін, Образцова, Козіна), двох Чемпіонок Світу (Образцова, Козіна) й одержав почесне звання «Заслужений тренер УРСР». На початку 90 –х років, коли Роман Іванович захворів і йому було вже важко виходити з квартири, він покликав мене до себе, дав ключ від вхідних дверей у свій будинок і попросив 3-4 рази на тиждень приходити до нього. Я рахую, що мені тоді дуже пощастило. Під час розмов з Романом Івановичем я довідався багато унікальних речей про Львів, про історію, про видатних людей України і дуже жалкую, що не вмикав тоді магнітофон і не записував ці розповіді. Нажаль, в 1998 році Роман Іванович помер (зі спогадів Олександра Калініченка «Про становлення стрільби із лука в Україні»)).

Не дивлячись на свою зайнятість, Іван Труш завжди знаходив час і для родини, дітей. Син Роман згадував, що однієї морозної зими, коли сестра Оксана захворіла вітряною, батько, турбуючись про здоров'я інших дітей, відвіз її до лікарні і пробув з нею до того часу, доки їй не полегшало.

У родині традиційними були організації свят для дітей та їхніх друзів, мандрівки на природу, коли діти стали дорослішими то й вечірки, в яких батьки брали активну участь.

Найбільше І.Труш захоплювався сином Мироном і підтримував його: “Це був неперевершений “таківкар”. Якимось він обіграв усіх супротивників вкупі з воротарем, об’їхав ворота, обернув кий тупим кінцем і наче більярдист штурхонував кругляк (шайбу) у ворота. Всі глядачі довго йому

плескали. Коли на наш дім прибили табличку з назвою вулиці по-польськи, Мирон зняв її, написав іншу, по-українськи, поліз табличку прилаштувати, трохи захопився, аж нагло з'явилася поліція, і його зняли з драбини...”

1937 року, ввійшовши до складу збірної Львова, брати перемогли в чемпіонаті Польщі й отримали право поїхати до Парижа, на чемпіонат світу. До французької столиці, однак, вирушив тільки Мирон. Роман приневолений був залишитися у Львові — мусив пильнувати роботу. Старший із братів у Парижі стріляв і за себе, і за молодшого Романа, привіз додому золоту медаль чемпіона, і відверто шкодував, що поруч не було брата.

По війні лучництвом продовжував займатися тільки Роман Труш. Миронові, натомість, було не до лука. Він дістав 10 років Сибіру, а повернувшись звідти, не захотів залишатися у новій державі, перебрався до Польщі, де й помер 1978 року.

Роман Труш, не полишаючи свого бухгалтерського фаху, розпочав тренерську працю. І цю ниву засівав плодовитими зернинами: він виховав чемпіонку світу Тетяну Образцову і Нонну Козіну, чемпіонів та рекордсменів України, СРСР, переможців багатьох міжнародних змагань — Юрія Тимергазіна, Вадима Ломова, Людмилу Снісаренко, Ванду Копачинську, Василя Бобка.

Мав великий організаторський хист. Разом із Михайлом Блиндою, Тарасом Бандерою (племінником Степана Бандери), Андрієм Гавришківим стояв біля витоків поважного турніру “Прикарпатська стріла”, який проводили в Бориславі впродовж 27 років — з 1960-го по 1987-й. Ці змагання дорівнювали “Весняним стрілам”, спершу були всесоюзні, відтак переросли у міжнародні.

Необхідно згадати ще про одну спортову пасію Романа Труша — “таківку на леді”, тобто хокей. Разом зі старшим братом він так само сягнув поважних висот, розчеркнувся дещицею у становленні українського хокею.

Маючи таке родинне виховання Роман Труш залишався вірним становищу громадянина і глибокого патріота. Він подарував родинний

будинок (зараз музей Івана Труша) львівській громаді — “аби була з нього людям користь”. Доклав чималих зусиль для спорудження пам’ятника батькові, дорікав його творцям, що “криси капелюха замало завернуті догори”. На пам’ятнику батьку, спорудженому у Львові, він велів викарбувати його слова: «Нам треба стояти... ногами на нашій землі, головою бути в Європі, а руками охоплювати якнайширше справи української нації». Ці слова викарбувані на пам’ятнику, спорудженому йому у Львові.

Роман Труш всюди і повсякчас намагався триматися батьківської настанови: “Хто зі свого: “хочу, повинен, мушу” сплете життя моральне, повне творчих суспільних вартостей, тому належить на його намогилю написати: “Тут спочиває гідний чоловік”.

Династію Трушей продовжила єдина донька Романа, що нині проживає у Польщі. Більше нащадків по лінії дітей у відомого подружжя Аріадни та Івана Трушів не має.

Син Світозар Драгоманов народився 29 червня 1884 року в Пленпалє, кантон Женева (Швейцарія). У Женеві промайнуло раннє дитинство Світозара, тут він отримав початкову освіту (1889–1890). У зв’язку з призначенням Михайла Петровича на посаду ординарного професора історико-філологічного відділення Вищої школи в Софії (нині – СУ “Св.Кримент Охридський”) і переїздом батьків до Болгарії, Світозар два роки навчався у французькій початковій школі (1891–1892), після закінчення якої продовжив навчання у Ліцеї “Janson de Saille” у Парижі (1892–1894). Після смерті глави родини через фінансову скруту Людмила Михайлівна віддала сина до Коледжу Святого Антуана в Женеві (1895–1897). Та все ж її статків не вистачало на життя в Європі, і вона вирішила разом з молодшими дітьми повертатися в Україну. На пропозицію Ольги Петрівни Драгоманової-Косач першим приїхав у Київ під її опіку в грудні 1897 року Світозар. Європейська наука не дала можливості вступити відразу до класичної гімназії. І лише після домашнього навчання російської мови з тіткою Ольгою і двоюрідною сестрою Лесею він восени 1898 року став учнем третього класу IV хлопчачої

гімназії. Тут уже навчався на чотири місяці старший від нього двоюрідний брат Микола Косач. Як відомо, приватною мовою спілкування Драгоманових у Женеві і Софії була російська. Натомість українська атмосфера дому і близького оточення Ольги Петрівни найперше вплинули на процес національного самоусвідомлення Світозара (що він відверто і визнає згодом).

Навчається юнак загалом нерівно. Попервах вимоглива Ольга Петрівна обурювалась методикою виховання у європейських школах. Та родинна атмосфера Косачів, уміле Лесине керівництво педагогічним процесом у київській домашній школі дало відповідні результати. Світозар перестав лінуватись, навчився організовувати свій час. «Тепер я буду начальником учебної команди, бо Ліля думає провести зиму з папою у Колодяжному... Ми тут живемо en petite comite, мама, я, Оксана, Зоря і Микось», – пише Леся Українка 19 вересня 1898 року з Києва Людмилі Драгомановій у Софію.

Косачівська й драгоманівська молодь (до Києва переїздить і Рада Драгоманова) не стоїть осторонь і культурного життя великого міста. «“Поскрипування” [маленькі хвороби] не заважає всім членам родини провадити товариське життя: у мене і в Микося воно йде центростремительно, а в інших центробежно, я більше бачу людей в себе вдома, а другі самі ходять до людей». На карб вікових особливостей списує авторка і те, що Зоря, як і його кузен Микола, не любив писати листів: «Біда з такими хлопцями-підлітками! От хоч би і наш Микола, він як напише за півроку два листи, то вже “подвиг силы беспримерной”».

У 1904 році Світозар Драгоманов закінчив гімназію, і це був неабиякий триумф – і для нього самого, і для Людмили Михайлівни, і для родини Косачів. На випускній світлині, подарованій Ларисі Косач, вдячний учень написав: «Дорогой “маленькой маме” от благодарного брата, который, благодаря ей, поступил в гимназию. 19/V/1904».

У цьому ж році він успішно склав іспити й був зарахований на інженерно-хімічне відділення Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II. Майже наприкінці навчання Світозар зрозумів, що

майбутній фах – не його покликання. У своїх зацікавленнях юнак вагався між інженерією та економікою, і 1909 року залишив Політехніку та вступив до Київської комерційного інституту. Економічне відділення цього закладу закінчив із відзнакою у 1915 році.

У студентські роки Світозар Драгоманов цікавився соціалістичною літературою і був членом РСДРП. Нагадаємо, що коли у ніч з 17 на 18 січня 1907 року царська поліція зробила ретельний обшук на київській квартирі Косачів і арештувала Лесю, Ольгу, а також Людмилу Михайлівну Драгоманову, то Микола і Світозар почувалися ображеними.

“Наша молодь, – згадує Ізидора Косач-Борисова, – брат Микось, Зоря Драгоманов та й інші, що належали до різних революційних партій, – почувалися ніяково із-за того, що не їх арештували, а їхніх старших – батьків, матерів, сестер, яких вони вважали за поміркованих, лояльних до влади і взагалі легковажили їхньою діяльністю на громадській ниві”.

У 1914 році Світозар Драгоманов одружився з Антоніною Шкурською (20 червня 1889 – 28 лютого 1981), дочкою начальника Жмеринського залізничного вузла. Антоніна працювала гувернанткою у родині Геркенів. Катерина Михайлівна Антонович (з дому Геркен) мала приватну мистецьку школу й запрошувала вродливу дівчину позувати для її учнів. Саме у Геркенів Світозар і познайомився з майбутньою дружиною. У фонді проф. Івана Шишманова серед листів Людмили Михайлівни до старшої дочки Лідії в Софію зберігається лист молодого дружини Світозара до Лідії Драгоманової-Шишманової (від 01.10.1914), у якому вона дякує за турботу про них із Світозаром, повідомляє, що збираються повінчатися, пише, що Людмила Михайлівна прийняла її "у свою сім'ю дуже тепло" й що вона "постарається виправдати її довір'я і любов".

У подружжя народилося четверо дітей: Людмила (в одруженні Демиденко, померла в 1986 р. в США), Аріадна (в одруженні Іванова, з 1949 р. проживає в Бразилії), Наталка (в одруженні Бартой, з 1943 р. мешкає в

Угорщині) і син Михайло, який загинув у роки Другої світової війни в німецькому концтаборі біля Хмельницького.

Після закінчення інституту Світозар Драгоманов служив у Союзі земств (1915–1917).

У добу Української державності активно включився у націотворчі процеси. У Міністерстві праці Уряду УНР обіймав посаду віце-директора одного з департаментів. У період гетьманату працював у Всеукраїнському союзі земств, створеному С. Петлюрою у квітні 1918 року. Протягом 1919–1920 років був членом колегії кооперативної секції державної ради народного господарства в Києві. А у 1919–1922-ому завідував інструкторським відділом “Сільського господаря” (орган сільськогосподарчої кооперації).

Після втрати української державності С. Драгоманов залишився на Батьківщині. Працював у різних установах і на різних посадах. У 1920–1921 роках – коректор і секретар редакції часопису “Більшовик” у Києві. Одночасно обіймав посаду декана суспільно-економічного відділу агрономічного технікуму в с. Мироцьке. З осені 1922 року перейшов на науково-педагогічну працю. Зокрема, був лектором Інституту народної освіти у Києві та ректором Київського архітектурного інституту, після об’єднання якого з Київським інститутом пластичних мистецтв був проректором створеного на їхній базі Київського художнього інституту.

До 1926 року він співпрацював з “Пролетарською правдою” (відділ громадського господарства і планування міст), поєднуючи науково-адміністративну роботу з літературною. У цей же період перекладав з французької мови на замовлення видавництва “Мистецтво”. Варто зазначити, що літературно-публіцистичну кар’єру Світозар Драгоманов розпочав ще у 1909 році, написавши на прохання Олени Пчілки подорожні замітки зі Швейцарії для журналу “Рідний край”. У наступному році для цього ж часопису він переклав з болгарської на українську оповідання І. Шишманова “Цікава постать”.

Під цим оглядом можна говорити про своєрідний університет чи літературний інститут у домі Олени Пчілки, де вона була “ректором” і провідним літературознавцем. Відповідаючи на запитання анкети видавництва “Час” у 1918 році, Світозар повідомив: «Мої писання було надруковано в “Слові”, “Раді”, “Городском Деле”. “Известиях Киевской Городской Думы”, “Київській Почті”, “Дзвоні”, “Комашні”, “Київській Земській Газеті”, “Народній справі”, “Нашій кооперації”, “Кооперативній Зорі”, “Українській кооперації”, “Робітничій Газеті”, “Вестнику Кооперации”, “Bulletin cooperatif International” (про українську кооперацію)».

Світозар Драгоманов – автор спогадів про Лесю Українку, статті “Вплив Михайла Драгоманова на Лесю Українку”, а також праць: “Михайло Драгоманов”, “Наука Михайла Драгоманова”, “Життя М. Драгоманова”, “М. П. Драгоманов проти д-ра Д. Донцова”, “Великий емігрант М. Драгоманов (1841–1895)”, “З переписки Лесі Українки з Михайлом Драгомановим” (деякі з них досі не друковані). Він також перекладав з французької праці М. Драгоманова, зокрема, “Федералістичний панславізм”, “Вільна спілка”. Уклав “Бібліографічний покажчик літературно-критичних і літературно-історичних висловлювань М. П. Драгоманова за перепискою з сучасниками”, “Драгоманіяна на 1861–1940 [Бібліографія]”. А перша наукова розвідка С. Драгоманова надрукована у “Статистичному бюлетені” (Київ) у 1922 р. Провідною темою його наукових зацікавлень було міське планування, про яке він написав кількадесят статей.

У 1926–1931 роках Світозар Драгоманов працював на “Укрфільмі” в Києві. Як і всім родичам, які лишилися в країні рад, йому довелося зазнати переслідувань у роки сталінського терору. У 1930 році був відсторонений від наукової праці. Як свідок проходив у справі ЦК УПСР (22–30.05.1921) і викликався на засідання Верховного надзвичайного революційного трибуналу. Окрім усього, С. Драгоманов намагався захищати колишнього прем’єр-міністра УНР Сергія Остапенка (Дело членов ЦК УПСР: стенографический отчет. – Харьков, 1921).

У 1931–1933 роках Світозар Михайлович перебивався випадковими заробітками то працівника державного технічного видавництва, то відділу обласної управи (Київ). У цей період його статті не друкували жодні видання. І лише у 1933 році ледь пощастило: влаштувався консультантом Науково-дослідного інституту комунальної гігієни Гіпромісту в Харкові. Та через два роки його звільнили з роботи без права на пенсійне забезпечення.

«Мне 54 года. Семейка невелика — жена и 4 детей, три дочери и сын. Старшая кончает архитектурный факультет (дипломантка, будет вместе с мужем защищать проект в июне), сын идет в Красную Армию, младшие 10-го и 9 класса обе, как полагается Драгомановым, отличницы. 10-тиклассница — даже круглая. Жена — корректор в Оборонгизе. Таким образом, имеете понятие, что я собой представляю. (з листа С. Драгоманова В. Вернадському, 24 березня 1939 р.)

У 1941–1943 рр., під час окупації, він залишився в Україні і працював у Вукоспілці (Всеукраїнська спілка промислової кооперації). У 1942 році він був науковим консультантом Музею-архіву переходової доби, який очолював О. Оглоблін. У червні того ж року під його керівництвом і разом з Н. Полонською-Василенко, В. Міяковським, П. Курінним та В. Шугаєвським брав участь у діяльності “Комісії для розгляду питання про українські емблеми”. На науковому засіданні з нагоди 30-ліття з дня смерті Лесі Українки, яке відбулося 11 і 12 вересня 1943 року в Будинку вчених, прочитав доповідь “Листування Лесі Українки з Михайлом Драгомановим”.

Розуміючи всю небезпеку для родини у зв'язку з відновленням радянської влади, у вересні 1943-го Світозар Драгоманов з родиною виїхав до Львова. Через рік оселився у Празі, де недовго працював в Українському музеї визвольної боротьби. У квітні 1945 року переїхав до Регенсбурга (Німеччина). Із листування Світозара Драгоманова з Володимиром Винниченком довідуємося про важливі факти його тодішнього життя. Зокрема, у листі від 23 січня 1948 року він пише: «Багато можу Вам написати, та не знаю з якого кінця братись. Почну з того, [що] благополучно

вирвався зі “сталінського раю” й того сонця, що там припікає. Вирвався з дружиною й двома доньками з чоловіками. Був у нас син, славний хлопець, механік-конструктор, та загинув у полоні у Гітлера в таборі під Проскуровим. [...] Тепер ще про себе: я професорую в УТПГ і в школі Мартоса в Мюнхені. За своїм фахом – місцевим самоврядуванням і урбанізмом». В іншому листі до того ж адресата від 8 лютого того ж року читаємо: «Маю ще роботу, яка мене найбільше захоплює: це шукання батькової спадщини: різних творів, листування з сучасниками, ученими й політиками іноземними у Франції, Швейцарії, Німеччині та Англії й Італії. Помагає мені British Museum в Лондоні, Bibliotheque Nationale в Парижі й інші. Наші до цього ставляться досить пасивно – теж покажчик нашої “культурності”. Переклав “Єдина Європа в єдиному світі” укр[аїнською] м[овою]. і видав брошурою. Організував у Регенсбурзі український гурток європейських федералістів. Представляв українців на конгресі країн, народів і націй, які не мають своїх держав, організований Європейською спілкою федералістів у Парижі весною 1949».

Слід зазначити, що С. Драгоманов під впливом батька усе життя сповідував ідею європейської федерації і написав кілька статей, присвячених цій проблемі. Також він був членом Українського національно-державного союзу (координаційний центр українських центристських і правих партій) і належав деякий час до Центрального комітету УНДС.

У 1951 році Світозар Драгоманов з дружиною та донькою Людмилою емігрував до США. Тут він певний час був професором, першим ректором і членом Кураторії Українського технічного господарського інституту в Нью-Йорку та головою комісії по збиранню й вивченню спадщини М. Драгоманова при Українській вільній академії наук. Як учений докладав чималих зусиль у згуродженні інтелектуальної спадщини М. П. Драгоманова з метою її майбутнього видання. Також написав кілька біографічних нарисів про батька. Як науковця і сина його завжди неабияк хвилювали нападки різних політичних сил на М. Драгоманова, обурювала

неправда про нього у виступах і публікаціях. Проти таких інсинуацій він постійно здіймав голос протесту в періодиці.

Підступна хвороба завадила утіленню величезних наукових і видавничих планів ученого. 4 грудня 1958 року Світозар Михайлович Драгоманов передчасно помер у місті Рочестер (штат Нью-Йорк). Похований на міському цвинтарі.

Розділ одинадцятий.

Вічність.

У 1890 році у Драгоманова з'явилися перші симптоми страшної хвороби, яка звела його у могилу. Попервах софійські лікарі пояснювали біль у лівій і грудях ревматизмом або невралгією. Та коли стан його здоров'я погіршився і він звернувся у Відні до Нотнагеля, той визначив безсумнівну аневризму аорти. Часом Драгоманова мучив жахливий біль, він геть втрачав голос і мусив цілими днями лежати. А проте він не випускав пера з рук і, як ми бачили, дуже багато написав у ці роки. Крім того, він продовжував читати лекції.

...Усе частіше Драгоманівські лекції у Вищому училищі (університеті) відкладалися через його хворобу.

8 червня за старим стилем 1895 р. відбулося останнє заняття професора М. Драгоманова – семінар з історії північних народів. Спогад про яку полишив третьокурсник Ілія Димитров. Заняття це мало сучасний інтерактивний характер: один зі студентів виступав із власним перекладом «Великих привілеїв», наданих 1476 р. нідерландським державам Марією, донькою Карла Відчайдушного. Слухачі з нетерпінням чекали професора, оскільки на попередній лекції його не було. Нарешті він зайшов до аудиторії, чемно поклонився усім і тихою ходою наблизився до кафедри. Хтось допоміг йому скинути пальто, після чого професор підійшов до лав і сів у другому ряду, хоча перший був вільний. Далі він попросив студента зайняти кафедру і розпочати читання реферату. Хворий на аневризму аорти Драгоманов тяжко

дихав, кашляв й узагалі виглядав біднішим, ніж то бувало. За весь час зробив лише кілька зауваг. Останніми його словами, сказаними як завжди з властивою йому веселістю, було прохання вибачити за перенесення наступної лекції, що мала відбутися в суботу («мені тоді ніколи, та й я трохи незмагаю, у мене пропасниця»), а також слова турботи про впорядкування університетської бібліотеки (Драгоманов був членом відповідної комісії) задля більшої продуктивності праці вчених).

«...провівши ніч неспокійно у кашлі, та, незважаючи на дощову погоду, забажав неодмінно їхати на лекцію. Коли він чого хотів, то було завжди гіршим для нього зупиняти і не пускати... Провела я цю годину у великій тривозі... Нарешті він приїжджає... Він ліг, як звичайно, на своє ліжко й через кілька хвилин кличе до себе. «А знаєш, Люсечко, я був такий слабкий, що думав – не зможу рота відкрити на лекції, та, уяви собі читав з натхненням... це моя краща лекція». Ніколи не забуду моєї радості від цього повідомлення... а він тільки усміхався, як умів лише він усміхатися своєю доброю осяйною усмішкою, хоча й не без деякого глузування в ній... Я пішла від нього заспокоєною... як чую його плескання в долоні (так він здебільшого кликав мене)... бачу – з ним нервовий дрозж... Послала до доктора... Доктор призначив щось заспокійливе... не більше 3-4 –х хвилин я була відсутня, але серце моє поривалось до нього, й ось я повернулася, щоб бачити його ззаду, як він встав з крісла і потім падав обличчям вниз, наче хтось раптом підрубав його пополам. Я встигла підхопити його, перевернути, підставити під ноги стілець. Та він уже непритомний і хрипів... я залишилась з ним, моїм щастям, що відходило од мене... Що було зі мною і з дітьми я добре не пам'ятаю. Я збожеволіла, кричала, плакала, не могла зрозуміти, що трапилось... Потім почалось отупіння до всього навколишнього, одна скорбота... Я не знаю, як провела весь той час, знаю, що не заплющила очей цілу ніч і що час летів з неймовірною швидкістю... Важко мені писати про цей кошмар – як його одягнули, поклали в домовину, винесли в салон... як

приходили друзі, знайомі, професори, студенти (які дізнавшись про його смерть, плакали на вулиці...))» (Л. Драгоманова «Неспокійне серце»).

Того ж дня Леся Українка повідомила своїх батьків, що М. Драгоманов «умер несподівано од розриву аорти».

«Він поліг на полі чести, в останній день читав свою останню лекцію», — відгукнулася, знову ж непомилково, про виконану М. Драгомановим місію його славетна небога Леся Українка.

У день похорон ювілейними дарунками прикрасили жалобну залу. Процесія була багатолюдною — свого викладача проводжали в останню путь сотні студентів. Вони несли 27 вінків, один — із написом «Дорогому дядькові — від його Лесі», та домовину на руках до цвинтаря далеко за містом. Напівдорозі до кладовища процесію застав сильний дощ а великим градом. Ніхто з лав процесії не вийшов, всі йшли з вінками, віддаючи останню шану покійному професорові.

Ховали М. Драгоманова, як заповідав небіжчик, за протестантським обрядом, дощового червневого дня 1895 року в Софії на католицькому кладовищі. Поруч були дружина Людмила Михайлівна, діти, небога — Леся Українка, що приїхала до Софії доглядати хворого дядька (сама потерпаючи від недуг) і набиратися в нього розуму. Леся повезла в Україну грудку землі з дядькової могили...

Над труною лунали промови професорів, студентів, передової інтелігенції болгарського народу. В промовах наголошувалося на тому, що вмер пристрасний борець проти царського деспотизму, щирий і сердечний друг передової Болгарії, борець за прогрес всього людства. Ректор університету Димітрій Агура розпочав своє прощальне слово таким зверненням: «Браття! Згасла ще одна зірка на слов'янському небі і щезла в особі покійного Михайла Драгоманова велика душа».

Хвилюючи промову на могилі Драгоманова виголосив згадуваний уже студент Ілля Димітров, заявивши, що професор Драгоманов був найдостойніший учений Болгарії, що так безмежно полюбив болгарський

народ, віддавши йому свої сили і знання. Від професорського колективу виступив професор Гр. Белковський і відзначив героїчний подвиг покійного Драгоманова в боротьбі за правду, за світло, за краще життя людства.

На адресу родини цього дня надійшла сила-силенна жалобних листів та телеграм зі словами болю і співчуття з Болгарії, Австро-Угорщини, Росії, Німеччини, Англії. Спільну думку всіх українців щодо безповоротної втрати так висловив Агатангел Кримський: «після Тарасової смерті Україна ще не знала такої великої втрати». У своєму листі С. Кравчинський з Лондона, крізь сльози писав: «Який розум згас, яке серце... Від нього тепер Ви одні нам залишилися. Ви та його книги і писання, в яких вилив він чисту велику душу...».

На кончину Драгоманова щиро відгукнулися численні болгарські, чеські (журнал «Наша доба», редагований майбутнім президентом Чехословаччини Т.Масариком), російські емігрантські й українські галицькі періодичні видання.

Тяжко переживали втрату рідні, особливо діти і його дружина, студенти та колеги по роботі, соратники та друзі. 17 червня 1895 р. А. Хванько написав листа до М. Павлика з приводу смерті Драгоманова, де сказав такі глибокі та болючі слова: «Не стає ані сліз, ані слів. Бідна Україна! Сиротами застаються українці, помер їх батько. Після Тарасової смерті Україна ще не зазнавала такої великої втері».

Втрата була тяжкою, адже ще 8 червня 1895 р. Михайло Драгоманов був із студентами в аудиторії. Останні, звичайно, помітили, що виглядав він хворобливо, був блідим та кашляв. Професор вибачався перед студентами за те, що в наступну суботу він не зможе читати лекцію. Справа в тому, що він занедужав та ще й діти розболілися. Своєю відсутність наставник пояснював і тим, що він обраний членом Комісії по впорядкуванню Народної бібліотеки. Навіть в останні дні свого життя, будучи вже тяжко хворим, М. Драгоманов переймався долею цієї бібліотеки, яка була в занедбаному стані «похожа на хаос».

Мине кілька днів і студенти університету будуть назавжди прощатися із своїм учителем... Доктор Б. Мінчєс напише про цей день із сумом: «...вулиця була повна людей, довгим ланцюгом стояли студенти, розділені по курсах, несли вінки, усі були в жалобі. Студенти несли домовину на руках на переміну і не зважаючи на те, що розпочався сильний дощ, а потім сильний град, як куряче яйце, вони не поклали домовину на катафальт». Дивно, що навіть природа так незвично прощалася з Михайлом Драгомановим. Всі помітили, що коли в загальнім плачу спустили домовину, дощ стих та визирнуло сонце, освітлюючи панораму Балканських гір.

„Невимовно страшний удар постиг нас ...: умер МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ! Не стало того, хто збудив Русинів – Українців до нового життя ... керманича руско-українського народу, його розуму й совісті... творця усього живого і здорового на нашій Україні ... батька, учителя ... великої душі і великого серця, – ...ідеального громадянина і ідеальної людини, – ...найбільшого Русина –Українця ... Прощай же мій великий учителю і незабутній , незамінний товаришу , друже , брате ! Нехай дух Твій Живєє завше в мені, і веде й піддержує мене так , як Ти мене піддержував за Життя. Дай мені зостатися назавше достойним Тебе ... Ти не вмер і не умреш. Твої діла, Твій світлий примір сиятимуть вічно ”. (М.Павлик „Смерть і похорони М .П . Драгоманова»).

Не було в Болгарії такої газети чи журналу, які б не вмістили зворушливого некрологу про Драгоманова. Орган болгарської соціал-демократичної партії «Соціаліст», вісник незалежних болгарських демократів «Млада България», органи наукової думки «Мисль», «Български Прегледъ» та інші відзначили велику втрату в особі Драгоманова — щирого друга болгарських трудящих і всіх слов'ян.

Михайло Павлик з допомогою Лесі Українки старанно зібрав усі промови над труною Драгоманова, всі некрологи болгарської преси і опублікував у книжці «Михайло Петрович Драгоманов», що вийшла у Львові в 1896 році.

Ідея встановлення пам'ятника М. Драгоманову належить родині Шишманових. У 10-х роках ХХ ст. був створений спеціальний комітет, зібрано 1000 болгарських левів, проте реалізувати цю ідею завадила Перша світова війна. Зібрані кошти поклали на депозит до Софійського народного банку (Филонович 1933: 49). А після завершення війни та зміни політичної ситуації в Болгарії родина змушена була залишити країну. Біля могили М. Драгоманова іноді збиралися місцеві українці, щоб ушанувати пам'ять свого співвітчизника. Про це свідчить лист-звернення (на бланку редакції журналу «Українско-Български преглед») ініціативної групи до українців і болгар від 19 червня 1920 р. відзначити 25-ті роковини смерті М. Драгоманова.

Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. внаслідок евакуації з Криму армії Врангеля, більшу частину якої складали уродженці України, та загонів українських повстанців Болгарія прийняла на своїй території тисячі емігрантів з колишньої Російської імперії. Частина емігрантів з цього великого російського емігрантського загалу визнала себе українцями і спромоглася самоорганізуватися, створивши низку громадських організацій. Вагомий внесок у цю справу зробив військовий і громадський діяч, представник Уряду Української Народної Республіки на Балканах, майбутній військовий міністр УНР в екзилі Василь Захарович Филонович. У 1921-1922 рр. завдяки його зусиллям було засновано 12 українських громад і гуртків, які діяли за статутами, затвердженими Урядом Болгарії. З-поміж них – Українська громада, товариство «Січ», культурно-освітній гурток у Софії. Наприкінці 1922 р. В. Филонович змушений був реемігрувати до Чехословаччини, де згодом став секретарем Союзу українських журналістів і письменників на чужині, видавцем і співредактором (разом з Миколою Битинським) журналу «Гуртуймося», що виходив у 1929-1938 рр. у Празі та Софії. На його сторінках публікувалися праці В. Филоновича. Серед них – стаття «До історії будови пам'ятника на могилі М. Драгоманова в Софії». Написана на основі документів Комітету з будівництва пам'ятника вченому,

до складу якого він свого часу заочно входив, вона містить цікаві матеріали з історії цієї інституції.

Знаючи, що у Софії похований М. Драгоманов, В. Филонович разом із своїми побратимами вирішив розшукати могилу вченого. Проте перша спроба самотужки знайти її виявилася марною. Тоді Василь Захарович звернувся у цій справі до представника колишнього Посольства України в Болгарії Василя Драгомирецького. Наступної неділі пошуки на кладовищі продовжилися. І навіть сам дипломат не зміг точно вказати місце поховання. Тому, «розсипавшись в лаву, та тим захопивши цілий кут кладовища, від могили до могили, шукали дороге для нас, Українців, місце останнього спочинку великого українського патріота і вченого. Аж, нарешті, вже майже при самому виході з кладовища, одному з нас пощастило знайти й саму могилу. Сум охопив нас усіх. За пару кроків від могили стояв водовод. А біля нього болото від води». За свідченням В. Филоновича, могили фактично не було, була лише запаля яма, до якої схилився старий потрісканий дубовий хрест з ледь помітним написом: «Михаиль Петровичъ Драгомановъ»; але ми скорше догадалися, аніж прочитали той напис». Саме біля могили і виникла думка реставрувати місце поховання вченого. Невдовзі засипали яму, обклали могилу дерном і поправили та вирівняли хрест. Прилучилася до впорядкування могили й тільки-но повстала «Українська громада» на чолі з В. Филоновичем. За пару тижнів поставили огорожу, витесану особисто Василем Захаровичем.

Незабаром у Софії виник український «Гурток імені М. Драгоманова». Згодом до нього долучилися й українські емігранти з с. Кочериново та м. Перник. Цей гурток спільно з іншими українськими організаціями опікувався впорядкуванням могили. Незважаючи на те, що В. Филонович змушений був залишити Болгарію, він підтримував зв'язки з «драгоманівцями». Напередодні 1930-х роковин смерті М. Драгоманова Василь Захарович висловив думку про встановлення на могилі сталого надгробка. Наприкінці жовтня 1925 р. у Софії було сформовано Комітет з будівництва пам'ятника

на могилі М. Драгоманова у складі Б. Цибульського (голова), І. Вонархи-Варнаки, І. Маслюка, П. Романюка та І. Коршуна. Усі вони були членами «Гуртка імені М. Драгоманова».

Проте внаслідок цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин справа виготовлення та встановлення пам'ятника розтягнулася на декілька років. По-перше, на початку своєї діяльності Комітет не визначився з формою та вартістю пам'ятника. Не розраховуючи на велику суму, Комітет передбачав впорядкувати могилу так, щоб вона мала пристойний вигляд і без постійного догляду. Отже, перший проект – звичайна гранітна плита та огорожа навколо неї. Через те, що двоє членів Комітету реемігрували до Франції, до його складу ввели двох нових – М. Колесника та Ю. Полтавченка. Згодом, за пропозицією В. Филоновича, кооптували ще й відомого українського громадського діяча і скульптора Михайла Паращука (1878-1963), який проживав у Софії. Його обрали скарбником Комітету.

Тоді ж звернулися до доньки вченого Л. Шишманової-Драгоманової щодо вирішення різноманітних формальностей з болгарською владою та форми пам'ятника. Лідія Михайлівна не погоджувалася на встановлення православного хреста. Батько, за її словами, хоча і був християнином, проте перевагу надавав протестантизму. У травні 1926 р. Комітет вирішив придбати готовий надгробок вартістю не більше 15 тис. левів. На цьому ж кладовищі знайшли прийнятний зразок надгробка. Експертом в даному випадку виступив М. Паращук. Але на початку червня того ж року троє членів Комітету, приїхавши до Софії, випадково натрапили на вже готовий надгробок, ціна якого не перевищувала 10 тис. левів. Враховуючи брак часу (до 22 червня) і помірну ціну надгробка, вони заплатили 2 тис. левів завдатку. Потім листом повідомили про це В. Филоновича та надіслали ескіз надгробка. Василь Захарович у відповідь написав: «Шкица цього примітивно-незграбного пам'ятника мене вразила». Було вирішено повернути завдаток. Ще у травні В. Филонович замовив проект пам'ятника відомому скульптору Володимирі Січинському (1894-1962), який тоді жив у

Чехословаччині. Одночасно свій проект виконав М. Паращук і замовив його виконання майстру. При наявності коштів другий скульптор пропонував навіть вилити з бронзи погруддя М. Драгоманова. По-друге, паралельно з визначенням проекту пам'ятника збиралися кошти на його виготовлення. У Чехословаччині цією справою опікувався В. Филонович. Основу грошового фонду склали суми, зібрані «Гуртком імені М. Драгоманова» в Болгарії, Українським високим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова в Празі, В. Филоновичем у Чехословаччині, та надані Л. Шишмановою (п'ята частина всієї суми). Врешті-решт було зібрано 26492 болгарських леви. Через більшу вартість проекту (35 тис. левів) В. Січинського та очікувану тривалість його виконання Комітет надав перевагу проекту М. Паращука. Скульптору були надані відповідні кошти, які він витратив на оплату роботи майстра та на свої власні потреби. Згодом вияснилося, що скульптор не виконав узяті на себе зобов'язання. Він не виготовив пам'ятник і не повернув гроші. Через це дата встановлення пам'ятника впродовж декількох років переносилася. У листопаді 1926 р. в українській емігрантській пресі в Чехословаччині помилково була опублікована замітка про відкриття пам'ятника М. Драгоманову у Софії. Членами Комітету навіть обговорювалося питання про притягнення скульптора до суду. Але через чергові обіцянки виконати роботу або повернути кошти та небажання виносити «сміття з хати» така ситуація тривала декілька років. Про конфлікт знали й окремі члени Уряду УНР. Так, наприкінці 1928 р. військовий міністр генерал-хорунжий В. Сальський давав поради В. Филоновичу щодо вирішення цього питання. Згодом досить критичні зауваження на адресу М. Паращука за зволікання з установленням пам'ятника висловила і Л. Шишманова-Драгоманова.

По-третє, навесні 1926 р. виникла нова перепона. Софійська міська управа, дозволивши встановлення пам'ятника на могилі М. Драгоманова, вимагала перенести її в інше місце. За новим планом кладовища та прокладенням у ньому алей могила М. Драгоманова більшою своєю частиною виходила на одну з таких алей. Треба було або зрівняти могилу із

землею, або перенести тлінні останки до іншого місця, а на це повинна була бути згода доньки вченого. Переговори з міською управою у цій справі спочатку вів І. Шишманов, а після його смерті у червні 1928 р. – його дружина. Після довгих вагань Лідія Михайлівна погодилася на перенесення могили (пересунення її трохи назад).

Врешті-решт, пам'ятник було виготовлено. Він становив собою стоячі одна на одній плити з граніту висотою 190 см, шириною 70-75 см, товщиною 30-35 см. На передній плиті викарбувано зображення тризуба, під ним вмонтовано бронзовий медальйон – посмертну маску М. Драгоманова, а далі напис: «Михайло Драгоманів». Під написом висічений хрест і роки життя вченого (1841-1895). Крім цього, викарбувано ще напис: «Великому Громадянинові від Української еміграції». У серпні 1930 р. відбулося перепоховання тлінних останків М. Драгоманова. Роботами керував М. Паращук. У вересні того ж року передбачалося встановлення і самого пам'ятника. Проте і цього разу обіцянку не було виконано. Тоді ж сталися й останні зміни у складі Комітету. Замість Ю. Полтавченка обрали І. Міщенка. Наприкінці вересня 1931 р. у листі В. Филоновича до колишнього члена Комітету І. Вонархи-Варнаки повідомлялося про те, що пам'ятник на могилі М. Драгоманова вже встановлено. У травні 1932 р. було оприлюднено справоздання (звіт) Комітету. Після встановлення пам'ятника право на його відкриття Комітет передав Українсько-болгарському товариству. Був створений спеціальний Комітет із посвячення пам'ятника М. Драгоманову в Софії. 14 липня 1932 р. його виконавчий орган у складі голови Українсько-болгарського товариства М. Арнаудова, голови Української громади М. Паращука та секретаря цієї громади Г. Крупицького розіслав повідомлення про урочисте відкриття пам'ятника 30 (16) жовтня того ж року, а згодом – і програму урочистого засідання.

У зазначений час у приміщенні Болгарської академії наук відбулося урочисте засідання (академія), в якому взяли участь міністр освіти, президент БАН, ректор та професори Софійського університету, дипломати,

представники болгарської громадськості й українські емігранти. Всього зібралося близько 300 осіб. Було чимало і росіян. Серед них – професори В. Мякотін і П. Біціллі. Першу доповідь про життєвий шлях, політичні погляди та наукові здобутки М. Драгоманова виголосив професор Михайло Арнаудов. Він докладно зупинився на здобутках вченого у галузі етнографії та фольклористики. Наступну доповідь про життя та творчість М. Драгоманова виголосив французькою мовою колишній посол України в Болгарії, професор Олександр Шульгин. Через пізній час професор Михайло Паращук відмовився від запланованого виступу. Він оприлюднив лише частину численних привітань на адресу організаторів заходу, зокрема від Уряду УНР в еміграції, українських політичних партій, громадських організацій, наукових інституцій, вищих навчальних закладів, окремих осіб. Пізніше надійшло привітання і від П. Мілюкова, який після смерті М. Драгоманова очолив кафедру історії в Софійському університеті, охарактеризувавши свого попередника як «високоморальну постать, позбавлену великого шовінізму і як гарячого українського патріота». Потім захід було продовжено вже на кладовищі. Священик освятив пам'ятник. З промовами виступили О. Шульгин, учень М. Драгоманова представник університету Войчев. У заході взяли участь представники всіх українських емігрантських організацій у Софії.

Після смерті Михайла Драгоманова його зять Іван Шишманов запросив видатного єврейського скульптора Бориса Шаца, який тоді перебував у Болгарії. Він виготовив посмертну маску померлого історика, яку пізніше зберігали в родині Шишманових. «У 20–х роках ХХ ст. у дочки Драгоманова Лідії цю маску викупив відомий український скульптор Михайло Паращук, — веде далі пан Шльонський. — У середині 50–х років ХХ ст. Паращук зробив кілька копій оригінальної маски Драгоманова...» Після смерті скульптора його будинок–майстерню продали, багато експонатів опинилися у приватних колекціях і державних музеях, а посмертні маски безслідно зникли... Залишилася лише фотографія оригіналу, яку в Болгарії віднайшов

відомий український мистецтвознавець Дмитро Степовик. «Готуючи «Український пантеон», вирішили відтворити і посмертну маску Михайла Драгоманова, — розповідає пан Дмитро. — Реальні розміри маски фахівці вирахували завдяки спільним прижиттєвим фотографіям М.Драгоманова з Миколою Лисенком і Михайлом Старицьким, маски яких збереглися».

Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну

І крикнем на братньому пиру:

Що хочем для себе й для цілого світу

Ми волі, освіти і миру!

«Своїм писанням, зарівно як і прикладом свого життя, він дав нам високий взірець неustraшеного і незламного борця поперед усього за свободу думки, досліду, критики та розвою людської одиниці й народів і через те все буде предметом гордості і честю для народу, що видав такого чоловіка», - писав І.Франко.

Використана література

- Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. - 2006. - №104. - С. 8.
- Андрущенко В. "Епохальна педагогіка" Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 6-14.
- Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 2-3.
- Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. - 2003. - 23 верес. - С. 6.
- Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. - 2006. - №11. - С. 26-28.
- Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. - 2006. - №12. - С. 26-27.
- Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою : Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 4.
- Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 15-21.
- Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки : Розділ з неопублікованої книжки "Справжня постать Михайла Драгоманова" / Н. Горбач // Дзвін. - 2007. - №7. - С. 101-106.
- Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 34-37.
- Денисенко В. "Цей шлях потрібний, корисний, багатоцінний" : Листування М.Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. - 2006. - №6. - С. 177-181.
- Дмитренко М. Михайло Драгоманов - дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. - 2005. - №6. - С. 12-24.
- Донцов Д. М.П. Драгоманов і українське національне відродження. – К.: Наукова думка. 1991.-89 с.
- Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол.. XIX ст.) / Р.П. Іванова. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 235 с.
- Іванченко Р.П. Клятва : Роман-хроніка : [про М.П. Драгоманова] / Р.П. Іванченко. – К. : Дніпро, 1985. – 373 с.
- Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... / Р.П. Іванченко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1991. – 47 с.
- Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І.С.Гриценко, В.А.Короткий, М.В.Томенко. – К.: Либідь, 2009. – 144 с.
- Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І.С.Гриценко, В.А.Короткий. – К.:Либідь, 2012. – 312 с.
- Молчаков М.О. Державницька думка М.П.Драгоманова. - К. -1994. — 35 с.
- Мухін М. М.П. Драгоманов без маски. —Л., 1934.- 87 с.
- Новиченко Л. Посвітитель.- К.: Наукова думка.- 1991. -114 с.
- Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка : Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 11.
- Тамошівський С. Драгоманов і Галичина / С. Тамошівський // Ї. - 2002. - №23. - С. 191-205.
- Терзійська Л. Професор М. Драгоманов - видатний вчений та викладач Софіївського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 42-45.

- Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві : Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 11.
- Федченко П. М. П. Драгоманов. - К.: Дніпро, 1991. - 245 с.
- Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. - 2006. - 14 верес. - С. 7.
- Ясь О. Український аташе в Європі : багатоликі відповіді Михайла Драгоманова / О. Ясь // День. - 2010. - №167. - С. 11.